Szöveg, hordozó, közösség

Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban

Fiatalok Konferenciája 2015

reciti

A Fiatalok Konferenciája harmadik konferenciakötetét tartja kezében az olvasó. A FiKon becenevű hallgatói kezdeményezés célja egy a fiatal kutatók számára szervezett, szakmailag igényes, a régi magyar irodalommal foglalkozó évenkénti konferenciasorozat megrendezése. A 2015 novemberében a Debreceni Egyetemen lezajlott *Szöveg, hordozó, közösség. Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban* című konferencia is ebben a szellemben valósult meg. Jelen kötet az ott elhangzott előadások tanulmánnyá szerkesztett változatát tartalmazza.

Szöveg, hordozó, közösség

Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban

Fiatalok Konferenciája 2015

Szerkesztette

Gesztelyi Hermina
Görög Dániel
Maróthy Szilvia

r e c i t i

Budapest
2016

A kötet megjelenését támogatták:

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
ELTE BTK Centre des Hautes Études de la Renaissance
ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék
ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

Lektorálta: Imre Mihály

BY-NC-SA

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (http://creativecommons.org/licenses/by–nc–sa/2.5/hu/) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a r e c i t i honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-24-6

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ▸ http://www.reciti.hu
Borítóterv: Kiss Béla
Tördelte: Hegedüs Béla
XƎLaTeX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

Bitskey István
Előszó 7

közönség 1 – laikusok **9**

Balog Edit Otilia
Az Uránia *célközönsége – szándék és valóság* 11

Szitás Andrea
A női ethosz jelentősége a magyar felvilágosodás időszakában 21

Gesztelyi Hermina
Térítő terítő?
Bethlen Kata úrasztali abrosza az unitárius Olthévízen 33

közönség 2 – művelődéspolitika **41**

Urbán Péter
A politikai publicisztika műfaja és nyilvános tere a 17. században
Vitnyédy István levelezése tükrében 43

Pálos Mónika
Erkölcsbotanika és leánynevelés Pécsi Lukács művében 53

hordozó **73**

Palásthy Krisztina
Végtelenül Irgalmatlanul
Az LI. zsoltár *világi és vallásos szöveghordozókban való megjelenése* 75

Etlinger Mihály – Szatmári Áron
Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció
Keletkezéstörténet, felekezetiség, hagyományozódás 97

Maróthy Szilvia
Verskötetek hordozóik tükrében (Wathaytól Koháryig) 113

körök **133**

Markó Anita
Radéczy hársfája
Irodalmi körök működési modellje a reneszánsz Magyarországon 135

Posta Anna
„Pallas magyar ivadékai" a tudóslevelezésben és a neolatin költészetben 151

emlékezés **165**

Déri Eszter
Genealógia és nemzetségkönyv az Esterházyakhoz kapcsolódó halotti beszédekben 167

Balogh Zsuzsánna
Bánffy Dénes alakja Cserei Mihály Erdély históriájá*ban* 181

Csapó Fanni
Oratio Francisci Frangepani, *1541*
Egy törökellenes beszéd értelmezési lehetőségei 199

közösség **207**

M. Horváth Mária
A Posonban löt praedikatio *létrejöttének körülményei* 209

Nagy Andor
Adalékok a brassói szász polgárok 17. századi kapcsolattörténetéhez az alkalmi nyomtatványok alapján 215

Mizera Tamás
Könyv és mesterség a kora újkori Magyarországon
A magánkönyvtár-képződés tendenciái a polgárság körében, különös tekintettel a tanítók gyűjteményeire 229

Előszó

2015. november 26-án és 27-én a Debreceni Egyetem adott otthont a fiatal irodalomtörténészek konferenciájának, a FiKon néven immár országosan ismert és népszerű tudományos fórumnak. A korábbi szegedi (2013) és budapesti (2014) tanácskozás után először került sor debreceni szervezésben a PhD-fokozat megszerzése előtt álló fiatal kutatók konferenciájára, amelynek ezúttal elsődleges célját a régebbi évszázadok irodalmi folyamatainak vizsgálata, új szempontok szerint történő szemügyre vétele és értelmezése jelentette.

Szöveg, hordozó, közösség: ez a három fogalom szerepelt a téma kijelölésében, ezek köré csoportosítva hangzottak el az előadások. Az érdeklődés homlokterében álló kérdéskört jelölt ki ez a fogalmi háló: az elmúlt évszázadok szövegszerveződési elvei, disztribúciós stratégiái és recepciós lehetőségei ugyanis szoros összefüggésben álltak egymással, s ezeknek a különféle variációi alakították magát az irodalmi folyamatot. A szövegek és a befogadói közösségek kapcsolata természetesen csak a szellemi javakat hordozó közvetítők (nyomtatványok, kéziratok, misszilis levelek, kották, genealógiai táblázatok, úrasztali dekorációk, később folyóiratok) révén érhettek célba s fejthették ki hatásukat. Ennek a felismerésnek a jegyében fogalmazódott meg a tanácskozás központi tematikája, amely így az irodalom működésének, funkciójának lényegét, hatásának intenzitását vehette szemügyre számos esettanulmány révén.

A tanácskozás eredményességét mi sem bizonyítja jobban, mint a jelen kötetben közreadott tanulmányok sokszínűsége, új szempontokat érvényesítő frissessége, színvonalas előadásmódja, filológiai megalapozottsága. Az előadások egyik csoportja a laikusok számára közvetített szövegek kommunikációs csatornáit és kifejtett hatásuk eredményeit vizsgálta, ráirányítva a figyelmet a felvilágosodás korának női olvasóközönségére, az *Uránia* folyóirat olvasóira vagy éppen a textilművészet által sugalmazott értékekre. A másik, a nagyobb számú csoport a művelődéspolitika törekvéseit vette sorra. Helyet kapott itt a politikai publicisztika, az erkölcsbotanika, a tudóslevelezések szövegeinek elemzése, a zsoltárok és parafrázisaik hatásának, valamint egyes kötetkompozícióknak a vizsgálata, az irodalmi körök, a családi genealógiák értelmezése, s a könyvtárszervezés egyes példáinak bemutatása is gazdagította az összképet. Elhangzott olyan előadás is, amelyik az irodalmi emlékezet és az emlékállítás témáját érintette, s ezzel aktuális projektek témájához tudott fontos észrevételekkel kapcsolódni. A sokszínűség örvendetesen jelezte a fiatal kutatók érdeklődésének nyitottságát, problémaérzékenységét, de gondolkodásuk közös vonása is kitűnt: az irodalom hatóerejének mértéke, a szövegek és egyéb közvetítő médiumok lehetőségeinek intenzitása

(avagy éppen korlátoltsága) méltán került az érdeklődés előterébe már csak azért is, mert e téren minden korszakra érvényes tanulságokkal szolgálhat a korai évszázadok példája. Az előadások a konferenciának is helyszínt biztosító Hatvani István Szakkollégium jóvoltából videotárban is megtekinthetők,[1] ezen túl azonban egy kötetben történő kiadásuk szerencsésen illusztrálja a humán tudományos utánpótlás legfiatalabb nemzedékének összetartozását, közös érdeklődési területét, felkészültségét.

A konferencia tudományos hozamán túl a kapcsolatépítés terén is jelentékeny előrelépést hozott. A termékeny eszmecserék természetes velejárói az ilyen jellegű rendezvényeknek, az internet világában pedig fokozottan is szükség mutatkozik arra, hogy a digitális lehetőségeken túl személyesen is találkozhassanak egymással a hasonló vagy rokon szakterületek művelői. A fiatal kutatók láthatóan pontosan tudják ezt, s önállóan megszervezett összejöveteleik bizonyosan elősegítik mind egyéni kutatómunkájukat, mind pedig a tudományos közéletben történő jövendőbeli részvételüket. Köszönet illetheti tehát a konferencia szervezőit: az ELTE hallgatóit, akik az egész sorozatnak is kezdeményezői voltak, valamint a debreceni doktori iskola régi magyaros műhelyének tagjait, akik mind a tanácskozás idején, mind pedig a kötet megjelentetésében fáradságot nem kímélve működtek közre. Mindez az egyes intézmények, egyetemi doktori iskolák és más tudományos műhelyek közötti együttműködést is új inspirációkkal gazdagítja s reményt ad arra, hogy a magyar irodalom és művelődés régebbi századainak szakszerű vizsgálata és értelmezése a jövőben is biztos alapokon fejlődhessen tovább.

Debrecen, 2016. március 20.

Bitskey István
akadémikus, professor emeritus

[1] http://videotorium.hu/hu/events/details/1907,Szoveg_hordozo_kozosseg_Fiatalok_Konferenciaja_2015

KÖZÖNSÉG 1 – LAIKUSOK

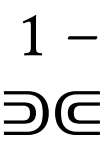

Balog Edit Otilia

Az *Uránia* célközönsége – szándék és valóság

Ha fellapozzuk az *Olvasó nők veszélyesek*[1] című kötetet, akkor egyértelműen látszik: bár marginálisan, de a könyvet tartó, olvasó nő alakja már (legalább) a középkortól kezdődően festmények témája volt.[2] Nemcsak Magyarországon, hanem Európa vezető országaiban is sok időnek kellett azonban eltelnie ahhoz, hogy például a Jean-Honoré Fragonard (1732–1806) festette *Olvasó lány* (1770) című képen rögzített jelenet megvalósulhasson.[3] Pedig nem történik más, mint az, hogy egy fiatal nő zavartalan nyugalomban merül el olvasmányában. A feltehetőleg felső társadalmi rétegből származó hölgy apró kötetet, talán versgyűjteményt olvas, szeme láthatatlan.

A 18. század végén Európa-szerte ugrásszerűen megnőtt az olvasók száma, az intenzív olvasás helyett egyre inkább annak extenzív változata vált elfogadottá.[4] Ahogyan Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című munkájában kifejti:[5] ebben az időszakban alakult ki a polgári identitás, mely megkérdőjelezi mind az egyház, mind az állam fennhatóságát, azaz teret enged az individualitásnak és a szubjektivitásnak.[6] Az olvasás megváltoztathatatlanul az egyik legfontosabb eszközévé vált az önálló véleményformálás és identitás kialakításának, a látókör tágításának. Ugyanakkor például Angliában a hatmilliós lakosság csupán 1,5 százaléka volt olvasó az 1790-es években.[7]

Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban című kötet külön alfejezete foglalkozik a nők olvasóvá válásával.[8] Innen tudható, hogy az új kiadványok, különösen a regények célközönségévé Európában a női olvasók váltak; részben

1 Stefan Bollmann, *Az olvasó nők veszélyesek,* Bp., Scolar, 2008.

2 Ennek láttatására elég megnéznünk a kötetben szereplő Simone Martini festette *Angyali üdvözlet* (1333) című képet, amelyen Mária kezében imádságoskönyv látható. *Uo.,* 41.

3 *Uo.,* 63. A két 17. századi holland alkotó, Pieter Janssens Elinga (1623–1682), illetve Jan Vermeer Fragonard elődjének tekinthető. Elinga *Olvasó nő,* illetve Vermeer *Levelet olvasó nő kékben* című festményeinek nőalakjai egyaránt intim térben, otthoni környezetben vannak, mind a szobalány, mind a várandós hölgy olvasmányába merül, intenzíven koncentrál a szövegre.

4 *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban,* szerk. Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, Bp., Balassi, 2000, 322.

5 Jürgen Habermas, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása,* Bp., Századvég–Gondolat, 1993.

6 *Uo.,* 9–10.

7 *Az olvasás kultúrtörténete…, i. m.,* 325.

8 Martin Lyons, *A 19. század új olvasói: nők, gyermekek, munkások = Az olvasás kultúrtörténete…, i. m.,* 348–377.

ezért foglalkozott a női művelődés kérdéskörével a mindenkori gondolkodói elit. Az egyház sokat tett az olvasni tudás elterjesztéséért, noha nem feltétlenül volt célja az írástudás általános kialakítása. Fénelon (1651–1715) francia katolikus érsek például már 1687-ben a *Leányok nevelése* címmel publikált nagyhatású elemzést.[9] Rousseau az *Emil*ben (1762) külön fejezetet szán a lányok oktatásának, Campe 1789-es munkája, az *Atyai jótanács leányomnak* népszerűségét mutatja, hogy német területeken kívül is fordított és hivatkozott szakirodalommá vált.[10] A nők oktatásának kérdésköre anyai mivoltuk folytán is előtérbe került. A téma szakirodalma ma már jelentős, ám ennek áttekintésétől tanulmányomban eltekintek. Arra utalnék csupán, hogy az egyik legfontosabb magyarul is olvasható mű Elizabeth Badinter *A szerető anya* című kiadványa.[11] A női olvasót megjelenítő korabeli kiadványokról összességében elmondható, hogy „a női olvasó hagyományos képét a vallásos, családközpontú, s a közélet problémáitól távol eső asszony jelentette."[12]

Bár megkésve és Nyugat-Európától eltérő módon, de magyar területekre is eljutottak a felvilágosodás eszméi, megjelentek a modernizációs törekvések.[13] Ugyanakkor az elmaradás sem minden esetben volt jellemző, hiszen például már az 1646-os szatmárnémeti református zsinat a fiúk és a leányok iskolázását ugyanolyan fontosként értelmezi, Pázmány Péter pedig két prédikációjában foglalkozott részletesen ezzel a kérdéskörrel.[14] A tanítás, így a nők oktatásának kiemelkedően fontos dokumentuma az 1777-es Ratio Educationis, mely mindkét nem tagjaira vonatkozott, azonban nem vezette be az általános tankötelezettséget. Az 1806-ban kiadott II. Ratio viszont 6–12 éves korig kötelezővé tette az alapfokú oktatást a leányok és a fiúk számára egyaránt.[15] Az intézményi keretek között megvalósuló tanítás mellett a családi körben létrejött képzéseknek, magántanulásnak nagy hagyománya volt a 18. század második felétől kezdődően.[16] A műveltség és az olvasás fontosságának bizonyítékaként tekinthetünk a női könyvtárakra is,

9 Kéri Katalin, *Női élet, leánynevelés az újkorban,* Bp., Gondolat, 2015, 76–77.

10 *Uo.,* 52.

11 Elisabeth Badinter, *A szerető anya: Az anyai érzés története a 17–20. században,* Debrecen, Csokonai, 1999.

12 *Az olvasás kultúrtörténete…, i. m.,* 351.

13 A korszakról részletesen lásd: Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon,* Bp., Akadémiai, 1980; ifj. Barta János, *A tizennyolcadik század története,* Bp., Pannonica, 2000. Irodalmi szempontú összefoglalást ad: Bíró Ferenc, *A magyar felvilágosodás irodalma,* Bp., Balassi, 1998.

14 V. László Zsófia, *Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században = A zsoltártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből,* szerk. Papp Júlia, Bp., PIM, 2014, 97.

15 Az oktatási kérdésekről lásd például: *A magyar nőnevelés úttörői,* szerk. Orosz Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1962; Fehér Katalin, *Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon,* Bp., Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2001.

16 V. László, *i. m.,* 103–110.

melyek közül kiemelhető Bethlen Zsuzsanna 885 darabból, vagy Újfalvy Krisztina 176 tételből álló könyvgyűjteménye.[17]

A nő mint anya alakja szintén része a magyar felvilágosodás diskurzusának: Bessenyei György *Anyai oktatás*a (bizonyára nem függetlenül a Ratiótól) 1777-ben jelent meg. A szöveg eszménye a hitvesi, családanyai és gazdasszonyi kötelességekhez értő, a társaságban ügyesen forgó asszony, aki a férfi társa, tudományos műveltségre azonban nincs szüksége.[18]

Irodalmi szempontból a 18. század utolsó harmadának fontos hozadéka a magyar nyelven megvalósuló intézményrendszer kialakulása. Az 1780-as évek végén, az 1790-es évek elején több jelentős folyóirat jelent meg; ilyen a kassai *Magyar Museum* (1788–1793), az *Orpheus* (1789–90) és a *Mindenes Gyűjtemény* (1789–1792) mellett az *Uránia,* mely 1794–95-ben jelent meg mindössze három lapszámmal. Dolgozatom következő részében azzal foglalkozom, hogyan érvényesül az *Uránia* bevezetőjében rögzített szándék, mely szerint: „ezen Munkát különössen az Asszonyi-nemnek szántuk. […] Leg-szebb Álmaink közzűl-való az, ha eggy kellemetes Hazánk' Leányának unalmas Óráját hasznossan rövidíthetjük."[19] Foglalkoztat az *Uránia* célközönségének és tényleges olvasóközönségének kérdésköre. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen formában érvényesült a bevezetésben rögzített szándék.

Szilágyi Márton *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája* című monográfiájában[20] részletesen foglalkozik a folyóirat tervezett tematikájával. „A folyóirat ideológiai vezérelvének a női olvasóközönség megszólítása látszik."[21] – írja, s azt is rögzíti: aligha arról van szó, hogy a nőolvasókhoz fordulás szándéka egy valódi olvasói réteg olvasási szokásainak való megfelelést jelentene. „A folyóirat közleményeinek többsége […] nem felelhetett meg az ideáltipikus korabeli nőolvasó közolvasmányi szintjének."[22] Az ideálisan elképzelt és a valóságos olvasási szokások tehát eltértek egymástól. A művelt nőolvasó egy „virtuális vágykép megfogalmazása." Szilágyi szerint az *Uránia* sokkal inkább témának, mint befogadónak tételezi az asszonyi nemet.[23]

[17] V. László, *i. m.,* 113, 116.

[18] *A magyar nőnevelés…, i. m.,* 27. Az anyai szerepet állítja középpontba: Kéri Katalin „*Okos asszony nem marad gyermek nélkül": Anyai szerep, gyermeknevelés a 17–19. századi Magyarországon* = K. K., *Női élet…, i. m.,* 195–239.

[19] A női közönség megszólítása mellett cél volt az is, hogy magyar nyelven biztosítsanak olvasnivalót a közönségnek: „az Olvasásnak Meg-szerettetése […] sok Részeiben Hazánknak, tsak a' jó Könyvek' Nem-léte által fojtatik el…" *Első folyóirataink: Uránia,* s. a. r. Szilágyi Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 16.

[20] Szilágyi Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999.

[21] *Uo.,* 278.

[22] *Uo.,* 285.

[23] *Uo.,* 289.

Ezt támaszthatja alá az előfizetői névsor: az első számban 104 előfizető neve van feltüntetve, melyből 77 férfi és 27 nő.[24] A második szám elején további 15 előfizető neve olvasható, melyek közül három női név adatolható, továbbá név nélkül 23 másik előfizetőre utal a lap.[25] A harmadik szám nem közöl újabb előfizetőket, azaz ezek szerint a lapnak 142 előfizetője volt. Ebből 23-nak nem tudjuk a nemét, a maradék 119 előfizetőnek 25%-a volt nő. Természetesen a férfiak neve alatt futó lapokat is olvashatták nők, lehet, hogy feleségeiknek, családtagjaiknak fizettek elő; továbbá feltételezhető, hogy többen a magyar nyelvű írásbeliség támogatása végett vették a folyóiratot. Ám már ezen a ponton sem egyezik az elképzelt, elérni vágyott célközönség a tényleges olvasói réteggel. Sokat elárul az olvasók társadalmi pozíciójáról a tény, hogy négy bárói, (B. Izdentzyzné Sz. Gróf Vas Katalin, B. Ötvös Gábor, B. Pronay Priska és Honorata kisasszonyok) tizenhét grófi rangú (például az Andrássy család, Széchényi Ferenc, Teleky József) fizetett elő az *Urániá*ra. Nem találni olyan nevet, melynél nem szerepel a méltóságos, tiszteletes, tekintetes rövidítések valamelyike, azaz csak magasabb társadalmi ranggal, nemességgel rendelkezők váltak előfizetővé, mely adat megerősíti: a felvilágosodás magyar területen megvalósuló változatában a nemesek vettek részt, akiknek egy szűk rétege vált a haladás, a felzárkózás, a reformok támogatójává.[26]

Amennyiben a nőiség jelenléte képezi a vizsgálat tárgyát, akkor először is az tűnik fel, hogy mennyire gazdag az anyag, annak ellenére, hogy relatíve kis terjedelmű. Ahogy fentebb már idéztem, sokkal inkább témának, mint befogadónak tételezhető a női nem.[27] Meglátásom szerint árnyalható a kép: ennek bemutatására teszek kísérletet. Egyértelmű, hogy a női szerepek nagy hangsúlyt kapnak az *Urániá*ban, erre utalnak a későbbiekben elemzett cikkek: *A' Nemzetek' külömb-féle Szokásai a' Házasodáskor,* az *Eggy Újj-házas' Levelei Barátjához,* valamint *A' módi* című cikkek mellett például a *Fanni hagyományai* címen ismert szövegcsoport,[28] *A' Rágalmazás Büntetése*[29] és a *Szüzességről*[30] írott részek, továbbá A' *Vallás' Szeretetre-méltó-vólta*[31] is, annak ellenére, hogy a cím nem feltétlenül ezt sugallja.

A választott szövegek közül először *A' Nemzetek' külömb-féle Szokásai a' Házasodáskor* címűt vizsgálom. A szöveg a folyóirat első és második számában olvasható.[32] A másodikból derül ki, a P. r. jelzetből, hogy Pajor Gáspár nevéhez köthető: ő a fordító. Az eredeti szöveg az *Anzeigen* 1775-ös számából származik.[33]

24 *Első folyóirataink, i. m.,* 19–23.
25 *Uo.,* 115.
26 A korabeli társadalomról bővebben ld. ifj. Barta, *i. m.,* 37–71.
27 Szilágyi, *i. m.,* 289.
28 *Első folyóirataink,* 68–71, 179–191, 260–280.
29 *Uo.,* 289–295.
30 *Uo.,* 150–153.
31 *Uo.,* 25–28.
32 *Uo.,* 93–107, 126–135
33 Szilágyi, *i. m.,* 255.

Az első számban lehet olvasni többek között orosz területeken (a Volga-Káma vidéken) élő népcsoportok (ilyenek többek között a kozákok, kalmukok) mellett például a törökök, a perzsák, az indiaiak, a kínaiak szokásairól. Önmagában ez a kulturális tájékozottság, sokszínűség és nyitottság nagyon érdekes, s több kérdést is felvet. Miért volt Pajor és az *Uránia* számára fontos az ennyire eltérő kulturális beágyazottság láttatása? Az ismeretterjesztés mellett szerepet kaphatott-e ezeknek a szokásoknak az említése a feltételezett olvasók identitásának tudatos formálásában? A második számban részben ázsiai területeket említ: Kínát, Japánt, Indiát; részben pedig a gyarmatosító kereskedelemben szerepet kapott afrikai területek népeit hozza szóba a szöveg. Ilyenek az Afrika nyugati, északnyugati részének, partvidékének lakosai: a „Bors-parton", az „Arany-parton", a „Szolga-parton" élők.

Az afrikai szokások közül egyet szeretnék kiemelni, mely Nyugat-Afrikában lokalizálható. A „Szanagai Szeretsenyeknél" többnejűség volt érvényben, melynek fenntartására és a nők közötti béke megteremtésére egy igen különös szokásról, olvashatunk:

> Meg-is tudják ezen Jobbágyságban tartani feleségeiket a' Férjfiak, eggy olly Módon, hogy soha nem felejtkeznek-el Kötelességekről. Ezen nagy Jobbágyság, az Asszonyok *Ijesztőjétől* származik, a' kinek *Mumbó Jumbó* a' Neve. Ez eggy titkos Kép-isten, akit a' Férjfiak gondoltak ki, hogy Feleségeiket illendő Félelemben tarthassák. És valóban, olly könnyen hivők és tudatlanok ezek, hogy a *Mumbó Jumbót* vad Embernek tartják. […] Hosszú Fa-héjból készűltt Ruhája van, a' Fején még eggy Kéve-szalmát hord, és kilentz Lábnyi Nagyságú. Hogy nagyobb Félelmet okozzon, soha sem hallattatja magát egyébkor, hanem tsak Éjjel, és ha a' Férj öszve vész Feleségével, azonnal eléhozzák, a' *Mumbó Jumbót,* hogy a Pert el-igazítsa, a' ki rend-szerínt a' Férj részére ítél.[34]

Nem történik tehát más, mint a feleség riadalmának keltése, aki tudatlansága, hiszékeny naivitása miatt igazságtalanságot, félelmet, kiszolgáltatottságot él át. Kivételesen sokatmondó az, hogy mindezt tudatosan teszi a férj, a társával felmerülő problémát nem annak tényleges megoldásával vagy annak szándékával orvosolja, hanem egy riadalmat keltő, a babona világához nagyban kötődő, jelmezt viselő alak, azaz külső fellépő az, aki hitelesíti a férj hatalmát, verifikálja szavait, tetteit.

Bár maga a történet érdekes és sokat elárul a kulturális berendezkedésről, nem kizárólag ezért esett erre a választásom. A Mumbo Jumbo alakja a korabeli utazók figyelmét is felkeltette, ugyanis nem csak az *Anzeigen* (és ennek nyomán az *Uránia*) említi. 1799-ben jelent meg Mungo Park (1771–1806) skót felfedező

[34] *Első folyóirataink, i. m.,* 129. Kiemelések az eredetiben.

Travels in the Interior of Africa[35] című kötete, mely könyvsikernek számított, mivel Afrika hitelesnek tartott leírását közölte. A következő olvasható Mumbo Jumboról Mungo Park munkájában:

> I arrived at Kolor, a considerable town, near the entrance into which I observed, hanging upon a tree, a sort of *masquerade habit,* made of *the bark of trees,* which I was told, on inquiry, belonged to *Mumbo Jumbo.* This is a strange *bugbear,* common to all the Mandingo towns, and much employed by the pagan natives in *keeping their women in subjection*; for as the kafirs are not restricted in the number of their wives, every one marries as many as he can conveniently maintain and as it frequently happens that the ladies disagree among themselves, family quarrels sometimes rise to such a height, that *the authority of the husband can no longer preserve peace in his household.* This strange minister of justice (who is supposed to be either the *husband himself,* or some person instructed by him) […] announces his coming by loud […] screams in the woods near the town. He begins the pantomime at the approach of night.[36]

Tehát: észrevett egy fa kérgéből készült álöltözetet, érdeklődésére pedig azt felelték, Mumbo Jumbohoz tartozik, ami/aki egy mumus és arra használják, hogy feleségeiket alárendeltségben tartsák, valamint „megoldják" a családi vitákat, fenntartsák a férj tekintélyét. Látható, hogy a férj ezen a szöveghelyen – ugyanúgy, mint az *Urániá*ban –, pozíciója, vezető szerepe megőrzése végett alkalmazza az álarcos alakot. Releváns különbség, hogy Mungo Park leírásában a férj maga is beöltözhet, betöltheti az ijesztő szerepet. Kérdéses, hogy ebben az esetben a feleségek felismerték-e a férfit, s amennyiben igen, akkor hangot adtak-e, hangot mertek-e adni megfigyelésüknek. Itt azonban nem tudjuk meg, hogyan, miként megy végbe a folyamat, melynek során Mumbo Jumbo létrehozza a családi békét. Érdekes mozzanat ugyanakkor az, hogy külső segítséggel tudja ezt ebben az esetben is megvalósítani.

A folyóiratban közölt különös szokásokat, melyek között találkozhatunk például olyan afrikai területekkel, ahol „Jussa vagyon a' Királyi Vérből származott Asszonyoknak, hogy Tetszések szerént, Férjet válaszszanak magoknak, akár nemes, akár nemtelen légyen az; és ha Férjek meg-sérti, határtalan Szabadságok vagyon Életén és halálán."[37] Ez a szöveghely messzemenően szembehelyezkedik a korabeli európai, így a magyar kulturális normákkal, már kizárólag akkor

[35] Mungo Park, *Travels in the Interior of Africa,* http://www.gutenberg.org/files/5266/5266—h/5266—h.htm Az elektronikus változat az alábbi kiadás alapján készült: Mungo Park, *Travels in the Interior of Africa,* kiad. David Price, London–Paris–Melbourne, Cassell & Company, 1893. 2016. 02. 25.

[36] *Uo.,* Chapter III. Kiemelések tőlem: B. E. O. 2016. 02. 25.

[37] *Első folyóirataink, i. m.,* 134.

is, ha a szabad döntési pozíció megvalósulását tekintem. Érdekes, ám nehezen megválaszolható kérdés, hogy amennyiben feltételezünk hazai nőolvasókat, vajon azok hogyan viszonyultak az idézetben megjelenített példához.

Az alábbi cseremisz szokás olyan társadalmi berendezkedést ábrázol, amelyben a női szerepek rögzítettek, önállósággal, saját élete feletti döntési joggal nem rendelkező leánygyermek alakja rajzolódik ki az idézetben: a „Tseremiszeknél már öt, hat Esztendős Korokba' meg-házasítják Fíjaikat, a' Szűlék, hogy azoknak Feleségeiket használhassák a' Ház körül: mert az Asszonyok ő nállok […] főképpen tsak Dólgozásra, és Szolgálatra rendeltettek."[38] Sőt, a menyasszony árunak minősül, pénzen megvásárolható: „A' Vőlegény bizonyos Pénzen meg-vészi a' Meny-asszonyt, a' mellynek Mennyiségét a' Meny-asszony Attya határozza meg, a' Meny-asszonyi Ajándék Nagyságához képest."[39]

A mindenkori olvasók felé közvetített női szereplehetőségek és azok reprezentálása az említett példákból is láthatóan szerteágazó képet mutat, a folyóirat egésze néhány markáns kivételtől eltekintve azonban közelít a *Fanni hagyományai*ban is rögzített nőképhez, amely ugyanúgy férfi narrátori hangon szólal meg, mint a most szóba hozott cikkek. Ezekben a dolgos, szerető, türelmes, elfogadó, helyzetébe beletörődő nő alakja jelenik meg. A szakirodalom is problémaként kezeli Fanni alakját: kérdéses, hogy példának vagy ellenpéldának tekinthető-e. Laczházi Gyula szerint

> a bevezető szövegek egyáltalán nem támasztanak alá olyan fajta értelmezést, amely szerint a *Fanni hagyományai* az olvasó hölgyeket a kontrollálatlan szenvedély veszélyeire figyelmeztető példázat lenne. […] A Fannival való szimpátiára leginkább azok lehetnek képesek, […] akik […] a főhősben rokon lelket ismernek fel […]. A regény ily módon […] a hasonlóan érző olvasók virtuális közösségét teremti meg…[40]

A kutatás folytatásaként érdemesnek tartom tovább vizsgálni *A' Nemzetek' külömb-féle Szokásai a' Házasodáskor* című cikkben rögzített, nagymértékben eltérő, így különféle női szerepmintákat reprezentáló szokásokat, azok kontextusát, majd összevetni ezeket a korabeli európai, illetve hazai jellemzőkkel.

Az *Uránia* szövegei közül az elemzésbe bevont további két cikk: *A' Módi,*[41] illetve az *Egy újj-házas levelei barátjához.*[42] Szilágyi Márton rögzíti, hogy *A' Módi,* mely a folyóirat második számában olvasható, intertextuális kapcsolatban áll a Györffy József által magyarra fordított Holdberg-szöveggel, a *Klimius Miklós*sal.[43]

38 *Uo.,* 96.

39 *Uo.*

40 Laczházi Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában,* Bp., Ráció, 2014, 175.

41 *Első folyóirataink, i. m.,* 139–147.

42 *Uo.,* 54–58.

43 Szilágyi, *i. m.,* 286.

Az *Uránia* cikke egy olyan részletre utal, „mely a nemi szerepek teljes felcserélhetőségét mutatja be egy utópia keretei között."[44] A történet szerint egy házaspárhoz látogató, a férj barátja érkezik, aki azt tapasztalja (és rajta keresztül az olvasó is), hogy a feleség rest, nemtörődöm, nem teljesíti feladatait, kiszolgáltatja magát, nem a férje és a családja kedvéért él, hanem kizárólag a sajátjáért. Önző, Fannival ellentétes benyomást kelt, ami egyértelműen normasértő magatartásra utal, kilép a neki szánt szerepből, azaz a (feltételezett) nőolvasóknak ellenpéldával szolgál. A továbbiakban néhány idézettel szeretném láttatni a határátlépés markáns jelenlétét: „A' szegény Férjfinak a' Konyha-tzédulán színt' ugy kell törni a' Fejét, mint az Akták mellett – 's addig Madame az Ágyban nyújtódzik."[45] Valóban: a szerepek felcserélődéséről tudósít a szöveg, azaz mégsem teljesen, hiszen a férj vállalja át a feleség tennivalóit, ugyanakkor ő nem kizárólag a háztartást érintő kérdésekkel foglalkozik, hivatali foglakozásának is eleget tesz.

A feleség nemcsak férjére, hanem gyermekeire sem fordít megfelelő gondot. Nem együtt vacsoráznak például a gyerekek a szülőkkel; amikor pedig a vendég rákérdez a hollétükre azt a választ kapja, ott vannak: „A' hól nékik szűkségképpen kell lenni, a' Dajka Szobájában."[46] Tehát láthatóan nem valósul meg sem a családi boldogság, sem a meghitt együttlét.

Megemlítendőnek vélem még a feleség szintén negatív színben feltüntetett olvasási szokásait: bár olvas, mégis kritikával illethető, mert nem magyar szerzőket, hanem francia és német írásokat olvas. A beszélgetőpartner mondata szoros kapcsolatot mutat a folyóirat korábban említett bevezetőjével: „Meg-vallom, hogy nékem az eggy leg-szebb Képzelődéseim közzűl-való, ha valamelly szép Leánykát valami szép Könyvvel a' Kezébe gondolok magamnak."[47] A női olvasóközönség vágyának megfogalmazása ez a mondat. A férj a *Fanni hagyományai* szereplőjéhez, T-ai Józsihoz hasonlóan feminin vonásokkal rendelkezik, fájdalmasan éli meg a feleség tetteit. Így szól: „akartam hozni magamnak eggyügyű, ártatlan, hív Angyalt, és […] Furiává változott."[48]

Ezen cikk ellentéteként értelmezhető az első számban olvasható *Egy Újj házas levelei barátjához* című bejegyzés. Az itt reprezentált nőkép az ideálist rögzíti. Megjelenik a már szóba hozott angyal szó, de teljesen más kontextusban: „Nem festem tovább ezt az Angyali Tökéletességet!"[49] Érdemes megfigyelni a *festem* szó jelentését, ami átvitten utalhat annak valóságon túli, eszményi formájára, valamint a mindennapi körülmények közötti irreális voltára. Júlia szereti férjét, boldoggá szeretné tenni, elfogadja javaslatait mindenben, majdani gyermekeinek

44 *Uo.*
45 *Első folyóirataink, i. m.,* 139.
46 *Uo.,* 145.
47 *Uo.,* 141.
48 *Uo.,* 146.
49 *Uo.,* 58.

jó anyjaként jeleníti meg őt a férfi: „Tsak Példája vólna Gyermekeinek Tanítómestere!”[50] Kapcsolatukra a nyugalom, a megértés és a béke jellemző. A nőolvasók számára Júlia alakja követendő példa, a férfiak számára pedig rögzíti az elérhetetlen eszményt: azt, amilyen kapcsolat megvalósítását célozhatják, amely női szerepeket várhatják. Ez a kapcsolat megerősíti, megkérdőjelezhetetlenné teszi a férj döntéshozói, domináns szerepét, melyet jól példáz a következő részlet:

> A' *Férjfiúság* nékem adta a Igazgatás' *Jussát.* Juliával pedig a' hozzámvaló *Szeretet* el-hitette, hogy azt nálamnál jobban, senki ki-nem szolgáltatja. Meg van *győződve* arról, hogy a' leg-jobb, a'mit én mondok, mert én mondom. És így megy ez az Igazgatás, és úgy nevezett Engedelmesség minden Erőszak nélkül a' Természet' egyenes Útján, úgy hogy a'ki látja, egy jól el-rendezett Óra-mívet látszatik szemlélni, a'mellynek Első-indítóját hol kereste, nem tudja.[51]

A szöveghely szerint tehát kétségtelen a férj eleve adott szava, melynek eredete ugyan nem teljesen tudott, ám a természet rendjéből adódó, továbbá az óra mechanikus szerkezetéhez hasonlított, ami megváltoztathatatlanná, örökké ugyanolyanná teszi azt.

Összegzésként megállapíthatónak vélem a következőket. (1) Az *Uránia* cikkeinek témavilága a női szerepekhez, a férfi-női kapcsolathoz markánsan kötődik. (2) Ha célközönségként tekintünk a nőkre, akkor elmondható, hogy számukra az *Uránia* közvetíti, rögzíti az elvárt szerepeket, tulajdonságokat. Ezzel egy időben „az olvasó nő kételkedik és kérdez, amivel lerombolja a szigorú szabályokat”.[52] (3) Az írók nemének figyelembe vételével az mondható, hogy a narrátor rögzíti a másik nemtől elvárt szerepeket, ugyanakkor harsány ellenpéldákat mutat fel, mely normasértő lehetőségektől feltételezhetően elretten a korabeli olvasó, azaz nem fogja a szabálysértést normaként kezelni. (4) Ha mindezt összhangba szeretnénk hozni az előfizetői névsorral, akkor megkockáztatható a kijelentés: a legalább részben férfi olvasóknak szánt cikkek azt a nőképet rögzítik és propagálják, melyet elfogadottnak, követendőnek, esetlegesen elvártnak tételeztek.

Readership of *Uránia* – Intention and Reality

The Hungarian literature system was about to form at the end of the 18th century. The era of the Hungarian enlightenment can not be described without the periodicals, which were published at that time. One of these was the *Uránia,* edited and written mainly by József Kármán and Gáspár Pajor. Although the paper had

[50] *Uo.,* 56.
[51] *Uo.,* 55. Kiemelések az eredetiben.
[52] *Az olvasó nők veszélyesek, i. m.,* 15.

only three volumes (1794–95), it has been the canon's integral part since (at least) 1843 when Ferenc Toldy gave a presentation on it.

The *Introduction* stated that the *Uránia* aimed to address women readers.

In my article I dealt with this aspect: I focused on the question of imagined, intentioned and real readers. I was interested how femininity was represented in the periodical and in what kind of roles women were supposed to appear (by the male writers). To be able to get closer to these features I used the framework of women's international and Hungarian contemporary education, the themes and topics of the periodical as well as I analysed articles published in the *Uránia.*

Szitás Andrea

A női ethosz jelentősége a magyar felvilágosodás időszakában

„Szép nem vagy, nem, de azért elkelhetsz,
Ha sütsz, fonsz, s ápolod virágidat,
De kevés bájad is elhagy, s rút lessz',
Ha versírásba ártod magadat."[1]

I. Bevezetés

A 18. század vége és a 19. század eleje minden bizonnyal az egyik legfontosabb időszak nemzeti irodalmunk történetében, hiszen ekkorra datálható a modern magyar irodalom kibontakozásának kezdete. Ebben a periódusban vívott irodalmi berkekben szellemi csatát ortológus és neológus, illetve ekkor határolódott el egymástól régi és új, konzervatív és modern szellem. A klasszikusan férfi uraltnak számított magyar felvilágosodás időszakában az irodalmi élet színpadán feltűnnek írásaikkal a női alkotók; a magyar nyelv csinosítása, a polgárosodás kivívása immáron női feladattá is vált. Dolgozatomban azon prominens női alkotók irodalmi tevékenységét kívánom megvizsgálni, akik költői levelezésben álltak egymással vagy egy általuk választott mecénással.

Mielőtt rátérnék dolgozatom érdemi részének kifejtésére, rövid irodalomtörténeti áttekintést nyújtok az asszonyok poétikai munkásságát, irodalom iránti affinitását illetően. Már a 16. század irodalmi és kulturális életében is jelentős szereppel bírtak a női tollforgatók. Mindazonáltal, ha stílusban nem is, de műveik tematikáját illetően bizonyos eltérés figyelhető meg a korábbi, illetve a későbbi korban – a felvilágosodás idején – alkotó női poéták művei között. Jelen dolgozat ugyan nem hivatott a 16–17. században rímfaragással próbálkozó asszonyok munkáinak bemutatására, azok mélyreható elemzésére, ugyanakkor figyelemre méltó az analógia az 1500-as évek végi és az 1600-as évek eleji női alkotók munkáinak

[1] Anonymus, *Papírszeletek,* Hölgyfutár, 1863/15, 272. Hivatkozza: S. Sárdi Margit, *A magyar női költészet történetének első fejezete = A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig, I,* szerk. Jankovits László, Orlovszky Géza, Bp., Gondolat, 2007, 540.

írói stílusa és az egy évszázaddal későbbi költőnők – Molnár Borbála, Újfalvy Krisztina, Vályi Klára, Fábián Julianna – között. A magánéletet érintő hétköznapi problémák, egy-egy rossz házasságon való kesergés szinte kivétel nélkül jelen van a nyájas hangvételben komponált alkotásokban.

A magyar irodalom történetei című kötetben utalást találhatunk a női költészet első évtizedeire. Az írás mint asszonyi tevékenység ekkor még nem váltott ki írói körökben olyan mértékű vitát, mint két évtizeddel később vagy éppen Molnárék-korszakát követően. Az első női költeményekről a versfőkön kívül semmi más nem árulta el, hogy azt asszonyi kéz alkotta; ezek a szövegek a korszak elvárásainak megfelelően kizárólag vallásos témájúak lehettek. A magánéletről szóló alkotások csak kézirat formájában kerülhettek bele egy-egy imádságos könyvbe, ám azok megjelentetése szinte elképzelhetetlen volt; a kéziratokat legfeljebb a szűk családi kör, esetleg a közeli barátok ismerhették.[2]

A régi magyar irodalom méltán legtöbbet említett költőnője Petrőczy Kata Szidónia néven került be a köztudatba. Bod Péter úgy emlékezik meg róla, mint a vallásos kegyességi művek fordítójáról. A költőnő műveltségének forrása a protestáns kegyességi irodalom és a közösségi költészet volt. Ellentétben a korszak hosszadalmas verseivel Petrőczy rövid, tömör költeményeket írt. Kezdetben versei az önvallomásos világi téma jegyében születtek, ám később – a pietizmus hatására – bűnbánó imák komponálásába kezdett. A költőnő alkotásaiban felbukkannak a korszak lírikusainak munkáiból származó reminiszcenciák is.

Petrőczynél szintén tudomásunk van az írásait méltató férfi írókról, ezek azonban nem feltétlenül voltak mecénásai is egyben. Ezzel összefüggésben megemlítendő a költőnő fordítói tevékenysége is. Az asszony szebeni rabságából hazatérve magával hozta Johann Arndt – a pietisták ismert és kedvelt írója – könyvéből fordított kéziratát. A kiadvány elé Petrőczy férjének (Pekry Lőrinc) jóvoltából Pápai Páriz Ferenc és Nagyenyedi Püspöki Péter írtak üdvözlő költeményeket.[3]

S. Sárdi Margit *A magyar női költészet történetének első fejezete* című tanulmányában idézi Petrőczyt: „Tudom, lesznek olyanok, kik gyalázni s ócsárolni fogják e kis munkámat, (…) annál is inkább, hogy asszonyember munkája."[4] A költőnő sorait olvasva joggal fogalmazódhat meg bennünk a gyanú, miszerint mégis lehettek a régi magyar irodalomban olyan nem szakrális témában komponált írások, amelyeket az olvasóközönség elé tártak. Megjegyzendő, hogy az idézett sorok szubjektumának megszólalásával analógiát mutat az általam elemzett korszak – 18. század vége és a századforduló – női-férfi diskurzusának költői levelekben tapasztalható stílusa. Számomra a legérdekesebbnek mégis az

[2] S. Sárdi, *i. m.,* 540.

[3] *Ó szelence – Magyar barokk költészet,* szerk. Orlovszky Géza, Bp., Eötvös Lóránd Tudományegyetem. http://szelence.com/petroczi/index.html 2016. 02. 28.

[4] S. Sárdi, *i. m.,* 540.

„ócsárolni fogják e kis munkát" sor bizonyul. S. Sárdi ezt „mentegetőzésnek"[5] nevezi; ez a magatartásforma hasonló Fábián Julianna Gvadányi Józsefhez írt első levelének idézett soraihoz:

> Szánnya bennem, mivel nem sokat tanúltam,
> Mint a' férges gyümölts tsak héjába húltam.
> Instállom ſegítse e' vad fát óltani,
> Hibás Verseimet jobbakkal tóldani;
> Így talán e' vad fa gyümöltsöt - is hozhat,
> Az Aſzſzonyi Rend közt örömöt okozhat.[6]

A komáromi származású asszony első költői levelét 1795. október 24-én írta Gvadányi Józsefhez.[7] Fábián Julianna álma az volt, hogy igazi költőnő válhasson belőle. Tervei megvalósításához azonban szüksége volt Gvadányi patronálására. A gróf komolyan vette a fiatal és ekkor még kezdő költőnő kérését, majd tanítója, mestere lett Juliannának a Helikonra vezető úton.[8] Az egy évig tartó levelezés kezdetén – az önmagát ekkor még nem sokra tartó – Fábián szűnni nem akaró szabadkozása tapasztalható.[9] Egyetérthetünk Balog Edit Otilia gondolatával, aki tanulmányában a költőnő és a gróf levelezését vizsgálva megállapítja, hogy a verses levelezésben szinte végig egyfajta kettősség észlelhető Fábián önreprezentációjában; a textusban egyszerre érezhető a költőnő vágya az alkotásra, illetve ezzel párhuzamosan folyamatos szabadkozása is megfigyelhető.[10]

Visszatérve korábbi gondolatmenetemhez: Petrőczy Kata Szidónia mellett említésre méltó még Wesselényi Ferencné Széchy Mária és Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina – akikről a kortársak tudták, hogy verseket írtak – irodalmi életben való tevékenysége. Továbbá Rákóczy Erzsébet 1673-ban keletkezett verse is ismert, amelyet Esterházy Pálnak írt. Az asszony levelében – újfent – sikertelen és boldogtalan házasságán kesereg.[11] Érdekesnek vélem a későbbiekben az idézett versek és levelek megvizsgálását, majd azok összevetését a 18. század végén és a 19. század elején női kéz alkotta művekkel.

5 *Uo.,* 540.

6 Gvadányi József, *Verses levelezés, a' mellyet folytatott Gróf Gvadányi József Magyar Lovas Generális Nemes Fábián Juliannával, Nemes Bédi János Élete Párjával, mellybe több nyájas dolgok mellett, Királyi Komárom Városába történt siralmos Föld-indúlás-is le-írattatott, és a' Versekbe Gyönyörködők' kedvekért ki-adatatott,* Pozsony, 1798.

7 *Magyar költőnők antológiája,* szerk. S. Sárdi Margit, Tóth László, Bp., Enciklopédia, 1997, 58.

8 Fábri Anna, *„A szép tiltott táj felé": A magyar írónők története a két századforduló között (1795–1905),* Bp., Kortárs, 1996, 17.

9 Balog Edit Otilia, *Az önkonstruálás, a(z ön)reprezentáció és a költőnővé válás alakzatai Fábián Julianna és Gvadányi József levelezésében = Filológia és irodalom,* szerk. Tompa Zsófia, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, 2013, 219.

10 *Uo.,* 219.

11 S. Sárdi, *i. m.,* 540.

II. Molnár Borbála és a köré csoportosuló költőnők diadalútja

A magyar felvilágosodás írói és költői – Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály vagy Kármán József, később pedig Gyulai Pál – erős kritikával illették a nők írói tevékenységét. Hász-Fehér Katalin a problémára az említett alkotók véleményének tükrében a következőképpen reflektál: „női publikum, aki románok olvasásával és művek írogatásával próbálkozik, zenélni tanul, nyelveket tud, még nem jövedelmező közönség, ám ismeri az ízlésnek megfelelő költészetet."[12]

A 18. század végén és a 19. század elején még mindig nem látszik tisztázottnak a nőíró státusz relevanciája. Felmerül tehát a kérdés: valóban nem feleltethető meg egy-egy női kéz alkotta költemény vagy episztola a klasszikus értelemben vett ízlésnek? Provokál minket továbbá az a gondolat is, miszerint a szebbik nem birtokolhatta-e az elemzett korszakban a klasszikus műveltséget.

Még mielőtt választ adhatnánk a felvetett kérdésekre, vegyük sorra a Molnár Borbála körét alkotó költőnők csoportját. Az általam elemzett korszak legtöbbet tárgyalt író- és költőnői közé sorolható Molnár mellett Vályi Klára, Újfalvy Krisztina, Dukai-Takách Judit és Fábián Julianna. A felsorolt asszonyok írói sajátosságának számított, hogy a korszak közkedvelt műfaját, a költői levelezést választották alkotásaik legfőbb színterének. A korábbi időszakkal ellentétben ekkor már több lehetőség kínálkozott számukra – igaz, gyakorta férfi-segítséggel – műveik publikálására.

Mi lehetett az oka annak, hogy egy-egy férfi, nevezzük mecénásnak, szívesen egyengette tanítványa útját? Valóban a „női verselés hazafiúi (honleányi) tett volt az anyanyelv és a hazaszeretet ápolása okán"?[13] Ezzel összefüggésben Tsutor János szavait idézzük:

> Most pedig tinektek, megyénknek díszei,
> A szépnem kiderült, dicső kellemei,
> Hálaadó szívvel köszönöm munkátok,
> Még a maradék is jót mond ezért rátok,
> S buzgó szívvel kérlek, hogy anyanyelvünket,
> Gyámoljátok híven ezen egy kincsünket (...),
> És mivel bírjátok a férfiszíveket,
> Hazafiúságra gyújtsátok ezeket.[14]

Egy másik példa az egykori magyar lovas generális – Gvadányi József – tollából, amely Fábián Juliannával folytatott verses levelezésében olvasható: „a külső nemzetek nem lesznek ezentúl oly balvélekedésben, hogy a magyar szépnem elégtelen

[12] Hász-Fehér Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében,* Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 125.

[13] S. Sárdi, *i. m.,* 541.

[14] A Tsutor-kéziratra hivatkozik S. Sárdi, *i. m.,* 541.

volna, jó nevelésének fogyatkozása miatt a szép tudományokra, mert már most munkáikból látni fogják, hogy ha fel (ül) nem múlják talán is őket, de legalább egy körömfeketényit sem fognak nékiek engedni."[15]

Immáron tehát Magyarországon is megérett a nőnevelés fontosságának gondolata. Ennek tükrében Halász Gábor *Tiltakozó nemzedék* című munkájában arra reflektál, hogy az új szellem, a felvilágosult nemzedék már nem nélkülözhette a női jelenlétet, annak kifinomult modorát. Halász Gábor Berzsenyi Dániel szavait idézi – a niklai remete is méltatta a nők irodalom iránti affinitását – a költő Dukai Takács Judithoz intézett verse kapcsán:[16]

Oh, nagy dicső czél van nekik feladva
S rendeltetések szebb mint a miénk!
De mint mehetnek nagy pályájokon
Bevont szemekkel s békós lábakon?[17]

A fentiekben idézett példák is illusztrálják, hogy feltehetően azért is segíthette vagy bátoríthatta egy-egy mecénás a női költőket, mert lehetőséget látott azok műveltségében, olvasottságában; ilyen erények birtokában pedig az asszonyok hozzájárulhattak „nemzetünk csinosításához". A költőnők olvasottságát az is bizonyítja, hogy szinte valamennyien ismerték az ókori antik mitológiát, s annak elemeit szívesen felhasználták episztoláikban és verseikben egyaránt.

Uhl Gabriella *A magyar nőmozgalom első lépései* című cikkében utal *A Magyar Anyáknak Az Országgyűlésre egybegyűlt Ország Nagyjai, a Magyar Atyák elejibe terjesztett alázatos kérelem* elnevezésű Bárány Péter tollából származó röpiratra. Ez a szöveg számunkra azért is fontos, mert Bárány idézett írásában nem tesz különbséget a női és férfi elme képességei között. S mint Sárdi Margit is írja, a nők már 1790-ben részt kérnek maguknak a közügyekből, a műveltséghez való jogból,[18] s a magyar művelődés Sapphókról, Corinnákról álmodik.[19]

A 18. században eszerint megváltozott a nők státusza, társadalomban betöltött szerepe: műveltségükkel, olvasottságukkal kivívták maguknak a figyelmet. A férfiak elismerték ugyan, hogy a női költészet más, mint az övék, mégis bátorították őket az írásra, gyakran saját gyűjteményeikben közölték alkotásaikat.[20] Miben rejlett a magyar felvilágosodás reprezentált költőnőinek sikere, avagy éppen sikertelensége? Mi jellemezte az asszonyi kéz alkotta írásokat?

A 18. század végén és a 19. század elején a női alkotó én írásban való kibontakozása meglehetősen problematikusnak mutatkozott. A költőnők szinte kizárólag

15 Gvadányi József, *Elö-beszéd = Verses levelezés…, i. m.,* 3.
16 Halász Gábor, *Tiltakozó nemzedék* = H. G., *Összegyűjtött írások,* Bp., Magvető, 1981, 290.
17 Berzsenyi Dániel, *Dukai Takács Judithoz* = Halász Gábor, *i. m.,* 290.
18 Uhl Gabriella, *A magyar nőmozgalom első lépései,* Irodalomismeret, 1996/1–2, 34.
19 *Uo.,* 34.
20 S. Sárdi, *i. m.,* 552.

saját élményeikről, házassági kudarcaikról írtak – gyakran meglehetősen zsengének mutatkozó – alkotásaikban. Továbbá műveikben – költői levelek, versek – markánsan érzékelhető a vágy önmaguk kifejezésére, illetve költői státuszuk elfogadtatására. Fábián Julianna gróf Gvadányihoz intézett leveleiben is érzékelhetővé válik a költői attitűd e formája.

Halász Gábor a fentiekben már idézett művében leginkább Molnár Borbála személyes kapcsolatait és költői pályáját tárgyalja. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy Halász – írói stílusát, személyiségét és kapcsolatkörét tekintve – valamennyi költőnő társa fölé helyezi Molnárt,[21] aki nem hiába volt hatással Fábián Juliannára.[22]

Molnár Borbála levelezésben állt Édes Gergellyel és Csizi Istvánnal is; a szépségről vitatkozott leveleiben férfi írótársaival, valamint állította, hogy lehet valaki jó gazdasszony, még ha versel is.[23] Molnár az erdélyi származású Újfalvy Krisztinában nemcsak levelezőpartnerre,[24] hanem barátra is talált. Halász megjegyzi, hogy Újfalvy írói hangneme eltér Molnárétól; míg utóbbi költészete inkább józan és elmélkedő, addig Újfalvyé sokkal színesebb, finomabb költőiségre vall. Nem él túlzásokkal a szerző, amikor arra utal, hogy Újfalvy Krisztina személyében már-már az emancipálódó nő típusára ismerhetünk rá.[25] Fábri Anna *Közíró vagy szépíró?* című cikkében az irodalmi alkotómunka haszonelvűségének eszméjére utal, amikor így fogalmaz: „a nők irodalmi emancipációs folyamata egyfelől az irodalom függetlenedésének egyik fontos fejezete, másfelől (és éppen ellenkezőleg) az irodalom határainak kezdődő elmosódását is számíthatjuk innen."[26]

[21] A korszakkal foglalkozó irodalmárok szinte kivétel nélkül Molnár Borbálát tekintik a legkiforrottabb költőnőnek; Fábián Julianna irodalmi tevékenysége marginálisnak bizonyul Molnár profiljához képest. Ez nyilván nem véletlen, hiszen Fábián egyetlen műve került csak nyomtatásra; hagyatéka, kéziratban fennmaradt életműve további kutatások tárgyát kell, hogy képezze. Fábián életművével a legtöbbet Fábri Anna foglalkozott monográfiájában. Fábri Anna, *„A szép tiltott táj felé", A magyar írónők története a két századforduló között (1795-1905),* Bp., Kortárs, 1996. A költőnő irodalmi tevékenységéről lásd: Bobula Ida, *A nő a XVIII. század második harmadában,* Bp., Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1933, 171; Hász-Fehér, *Elkülönülő és közösségi…, i. m.,* 128–130; Zilahy Károly, *Hölgyek lantja: Magyar költőnők műveiből,* Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1873, 25–26; Fáylné-Hentaller Mariska, *A magyar írónőkről,* Bp., 1889, 43–44; *Id. Szinnyei József komáromi históriái,* szerk. Virág Jenő, Tatabánya, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat, 1997, 231.

[22] Fábián Julianna Gvadányihoz intézett első levelében utalást tesz arra, hogy Molnár sikereinek köszönhetően ragadott tollat és kereste fel a grófot. (Gvadányi József, *Verses levezés…, i. m.,* 2.)

[23] Halász, *i. m.,* 291.

[24] *Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései,* Kolozsvár, 1804.

[25] Halász, *i. m.,* 292.

[26] Fábri Anna, *Közíró vagy szépíró?: Az írói szerepkörök és a társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a XIX. századi magyar írónők munkásságában,* Irodalomismeret, 1996/1–2, 29–30.

Újfalvy Krisztina éleslátóságát tükrözi, hogy észrevette – többször hivatkozott rá vitájuk során – levelezőtársnője szerepszerűségét. Újfalvy és Molnár 1797-ben többször is találkozott egymással – legalábbis levelezésükben ez olvasható –, így Újfalvy Krisztinának volt alkalma tüzetesebben szemügyre venni barátnője viselkedését.[27] A kortársak – például Édes Gergely és Csizi István – is felfigyeltek Molnár szentimentális szerepszerűségére. Csizi azt tapasztalta, hogy „patronáltja" másként viselkedik személyes találkozásaikkor, mint levélváltásaik közben; ezzel összefüggésben bizonyos fenntartással olvasta a költőnő vallásos tartalommal telített leveleit.[28]

Az egykori lovas generális, Gvadányi József – aki részben a szórakozás kedvéért kereste fel a költőnőt – és Molnár költői levelezésében[29] szinte végig megmaradt az intim, baráti hangnem. Hász-Fehér szórakozás alatt azt érti, hogy a gróf a művelt társalgás kedvéért kereste fel a költőnőt; Gvadányi kettejük diskurzusában sajátos humorát felhasználva igyekezett Molnár panaszaira válaszolni. Csizi és Gvadányi mellett említésre méltó a költőnő Édes Gergellyel való kapcsolata; a források alapján arra lehet következtetni, hogy Édeshez valószínűleg a barátságnál mélyebb érzelmek fűzték Molnárt.[30] A fentiekből kiderül, hogy a kortárs férfi írók és költők számára egyáltalán nem volt közömbös a hazai költőnőkkel való kapcsolattartás, levelezés. Hász-Fehér cikkében felteszi a kérdést: minek köszönheti Molnár viszonylag gyors karrierjét az irodalomban?[31]

Véleményem szerint Fábián Julianna poétikai munkásságát illetően is feltehetnénk az imént idézett kérdést. Leginkább azért, mert ismerve Fábián körét, azt tapasztalhatjuk, hogy ő is kapcsolatban állt azokkal a férfi és női költőkkel, írókkal, akik Molnárral is leveleztek. Ebben rejlik tehát a népszerűség? Minden bizonnyal ebben is, hiszen Gvadányi a hazai nőírókat írásra akarta serkenteni Molnár hírének terjesztésével.[32]

A későbbiekben – leginkább a női és férfi diskurzus közötti különbségből adódóan – érdekesnek találom Molnár, és a vele levelezésben álló férfi partnerek írásainak vizsgálatát. A személyes hangnem, az episztolákra markánsan jellemző nyájasság gyakran konfliktust eredményez. Ezzel összefüggésben Hász-Fehér cikkében említést tesz Molnár és Csizi verses levelezésében olvasható összetűzésére. A költő félreérti Molnár nyájasságát, így egy alkalommal lánykérő levelet ír az asszonynak: aki felháborodását fejezi ki, majd elutasító válaszával lezárja a kettejük közötti párbeszédet.[33]

[27] Hász-Fehér Katalin, *Molnár Borbála levelező társasága,* Irodalomismeret, 1996/1–2, 42.

[28] *Uo.*

[29] Molnár Borbála, *Unalmas órákban, vagy is a téli hosszú estvéken való időtöltés. A melyet a versekben gyönyörködőknek kedvekért kiadott,* Pozsony, 1795.

[30] *Uo.,* 39–40.

[31] *Uo.,* 38.

[32] *Uo.,* 40.

[33] *Uo.,* 39.

Az írónők fénykorának mutatkozó korszak Molnárék után egy időre lecsengeni látszott. Hász-Fehér kötetében utal arra, hogy a következő két évtizedben nemcsak Magyarországon, hanem külföldön is – főleg Goethe és Schiller levelezésében – újra felmerülnek a nőírók dilettantizmusával kapcsolatos kérdések. Hász-Fehér a női alkotók legitimációjának aggályairól beszél, amikor arra hivatkozik, hogy hazánkban az 1810-es és az 1820-as évek szerzői az asszonyoknak inkább az olvasást – pl. Himfy műveit –, mint az írást ajánlják.[34]

III. Az irodalmi diskurzus otthona

Magyarország több jeles, irodalmat kedvelő és pártoló tollforgatója maga köré csoportosította a hazát előmozdítani kívánó, haladó szellemiségű polgárokat. A magyar felvilágosodás időszakában – az újat, a magyar nyelv fejlesztését és ápolását sürgető periódusban – fontosnak bizonyult egy olyan közösség kialakítása, ahol lehetőség volt a haza jobbítását szolgáló kérdések megvitatására. Erre a célra szolgáltak az egyes szalonok, összejövetelek és főúri otthonok. Dolgozatom utolsó fejezetében rövid áttekintést kívánok nyújtani a hazai szalonéletről, és arról a női közönségről, amely műveltségével összefogta az irodalmat kedvelők közösségét.

Hász-Fehér Katalin is utal író és olvasó kapcsolatának viszonylatában az irodalmi szalonok – európai mintát követő – működésének fontosságára. Nemcsak a női közönség mint olvasóréteg számított újdonságnak, hanem a nőírói státusz is az érdeklődés horizontjába került. Hász-Fehér ezzel összefüggésben úgy fogalmaz, hogy „kezdetét veszi tehát a nőknek – olvasóként és íróként – a szalonéleten át az irodalmi életbe való beilleszkedése."[35]

Mivel Magyarországra a nyugati divat nagy hatással volt, e helyütt fontos megemlítenünk Németországnak a szalonélethez, ezzel összefüggésben pedig a nőíró státuszhoz való pozitív attitűdjét. Német földön ugyanis elfogadottá vált a nőknek szóló irodalom mellett a nőírók tevékenysége is. Az 1700-as évek végére hazánkban – angol, francia és német mintát követve – a szalonélet egyik fő fórumává a férfi és nő között zajló költői levelezések váltak.[36] Ebben a tekintetben pedig rendkívül impozánsnak tűnhet a „tudóskodó kékharisnyák csüngenek Voltaire szavain"[37] – Uhl Gabriellától származó – gondolata.

A nőnevelés kérdésében élenjáró Karacsné Takács Éva korának művelt és haladó szellemű asszonya volt. Vendégül látta a kor neves íróit és költőit;[38] ottho-

[34] Hász-Fehér, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok…, i. m.,* 130–131.
[35] *Uo.,* 126.
[36] *Uo.,* 127–128.
[37] Uhl, *i. m.,* 35.
[38] Konrádyné Gálos Magda, *Irodalmunk hajdani hajlékai 2., Irodalmi szalonok és összejövetelek a 18. század végén és a reformkorban,* Bp., 1975/10, 37.

nában ezért élénk irodalmi diskurzus folyt. Házában megfordultak a magyar felvilágosodás vezéralakjai: Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és Katona József. Karacsné háza tehát fontos színtere volt a kibontakozni látszó pesti szalonéletnek.[39] Említésre méltó e tekintetben a konzervatív szellemű Kultsár István hozzáállása a nőkérdéshez. Véleménye szerint a nőnek kedves, gondoskodó feleségnek kell lennie; vagyis az asszonyok ne költemények írogatására fordítsák figyelmüket. Takács Éva bírálja Kultsár nézetét; véleménye szerint a férfiak több figyelmet szentelnek a szép hölgyeknek, kevésbé méltatják az erkölcsös, okos múzsákat.[40]

Feltehetően az első pesti irodalmi szalon gondolata Schedius Lajos társaságában fogalmazódott meg; bár Schedius mellett Kármán József is irodalmi estélyek létrehozását szorgalmazta.[41] A *Fanni hagyományai* szerzőjével összefüggésben nem kerülheti el figyelmünket Beleznay Miklós özvegyének mecénási szerepe. Beleznayné Podmaniczky Anna-Mária érdemei között szerepel a Kármán nevéhez fűződő *Uránia* anyagi támogatása; Karacsnéhoz hasonlóan figyelemre méltónak bizonyul otthonában kialakított irodalmi szalonja. Konrádyné Gálos Magda cikkében megjegyzi, hogy az özvegyasszony házában ötlött fel a gondolat, amely a magyar nyelv ápolását és csinosítását szolgáló kör létrehozását szorgalmazta.[42]

Végezetül pedig említést kell tennem a rév-komáromi Fábián Julianna irodalmi és szerkesztői tevékenységéről, aki ha nem is pesti – nagyvárosi – léptékkel mérve, de Komárom városa számára sokat jelentő irodalmi szalont alakított ki otthonában. Fábián Juliannának érdemi szerep jutott az elsőnek számító, komáromi vonatkozású tudományos folyóirat szerkesztésében is; a *Mindenes Gyűjtemény*t is érdekelte a hazai női íróelődök felkutatása. Uhl cikkében utalást tesz arra, hogy Fábián a Péczeli József nevéhez fűződő – egyben általa szerkesztett – folyóirat egyik szerkesztője, ezáltal a Komáromi Tudós Társaság tagja volt.[43]

IV. Összefoglalás

A magyar felvilágosodás idején – a több tekintetben is változást sürgető időszakban – teret nyertek az asszonyok az alkotásra, hangot adhattak véleményüknek, és az esetek többségében lehetőség adódott számukra műveik publikálására. Néhányan a kiadás költségeit magukra vállalva jelentették meg írásaikat. Mivel a mecenatúra egyáltalán nem bizonyult kivételes dolognak a 18. század végén és a századfordulón, ezért ismerünk olyan szerzőket is, akik egy-egy patrónus

[39] Uhl, *i. m.,* 35.

[40] *Uo.,* 37.

[41] Fábri Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848,* Bp., Magvető, 1987, 73.

[42] Konrádyné Gálos, *i. m.,* 36.

[43] Uhl, *i. m.,* 36.

segítségével – lehetett az nő és férfi is – tárhatták műveiket a nagyközönség elé. Így járt el Fábián Julianna is, amikor verses levelezést kezdeményezett gróf Gvadányi Józseffel.

Mivel dolgozatom elején röviden reflektáltam az egy évszázaddal korábbi, azaz a 17. századi költőnők irodalmi tevékenységére, ezért megjegyzendő, hogy az 1600-as évek első évtizedeiben is voltak olyan irodalmat pártoló egyének, akik tevékenységükkel hozzájárultak a magyar nyelvű irodalom támogatási rendszeréhez. Pesti Brigitta *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében* című írásában kiváló összefoglalást tár az olvasó elé a magyar nyelvű irodalom támogatási rendszeréről 1601 és 1655 között. Művében a legnagyobb mecénási csoportok – világi, egyházi, testületi vagy fejedelmi – felsorolásán túl említést tesz a női mecenatúra kategóriájára is, kiemelve Lorántffy Zsuzsanna, Pálffy Katalin és Poppel Éva patrónák alakját.[44]

A 18. század utolsó harmadában az irodalmi élet ismert írói és költői – Gvadányi József, Édes Gergely vagy Csizi István – személyiségükkel és munkásságukkal hozzájárultak a költőnők írói stílusának fejlődéséhez. A magyar lovas generális, gróf Gvadányi külföldi elismerésben bízva vette pártfogása alá múzsáit. E méltán híres költő levelezésben állt a kor talán legelismertebb poetrinájával, Molnár Borbálával. A gróf hitte, hogy Molnár népszerűségének hatására a hazai, versírással próbálkozó asszonyok is bátorságot nyernek műveik nagyközönség elé tárására. Az egykori lovas generális szándéka beteljesedett, amikor Fábián Julianna verses levelezést kezdeményezett vele. E komáromi asszony – ki első levelében Molnár sikereire hivatkozik – abbéli szándékáról téve tanúbizonyságot, hogy igazi költőnő válhasson belőle, a gróf segítségét kérte. Molnár Borbála Gvadányin kívül levelezést folytatott Édes Gergellyel, Csizi Istvánnal, Újfalvy Krisztinával és feltehetően Fábián Juliannával is.

Az asszonyoknak lehetőségük nyílt műveltségüket nemcsak az irodalmi, hanem a társas életben is megméretni. Ennek következtében az írói diskurzus kiváló fórumává váltak az általuk szervezett irodalmi szalonok elsősorban Pesten, de Komáromban is.

A 18. század végén és a századfordulón népszerűvé vált költői levelezés teret adott a költőnőknek részben önmaguk kifejezésére, részben pedig egy-egy mecénás segítségével bizonyos hírnév szerzésére. Az episztolák szinte kivétel nélkül nyájas hangvételben íródtak, jellemző jegyük a szubjektivitás, az önvallomásosság. A lírának ez az ága újításnak[45] számított a magyar felvilágosodás időszakában.

Gondolatmenetünket Konrádyné szavaival zárva elmondhatjuk, hogy „az egyre erősödő magyar polgárság is a nemzeti irodalom fontos támasza lett. […] A cél minden összejövetelen – akár szalonokban, családi otthonok vacsoraasztalainál

[44] Pesti Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében,* Bp.–Eger, Kossuth–EKF, 2013, 199–200.

[45] S. Sárdi, *i. m.,* 551.

vagy kisvendéglőkben folyt le – azonos volt: a magyar nyelv és irodalom fejlesztése."[46]

Fábri Anna monográfiájában utalást tesz arra, hogy a 18. század második harmadában egy olyan közönség kialakítására volt szükség, amelyben a nőknek is fontos szerep jut.[47] Ám Molnárék – Vályi Klára, Ujfalvy Krisztina és Fábián Julianna – nem a Kármán vagy Csokonai által sürgetett új ízlés hívei voltak; a költőnők a Gvadányi által szorgalmazott latinos műveltségű, magyar barokkos-deákos költészet irodalmi közösségéhez tartoztak.[48] Ugyanakkor elmondható, hogy Molnár Borbála körül olyan irodalmi közösség alakult ki, amelyben az emocionális párbeszéd mellett az intellektuális diskurzusnak is fontos szerep jutott.

Significance of Woman's Ethos in the Hungarian Enlightenment

At the end of the 18th century, during the Hungarian Enlightenment, women were given the opportunity to publish poems openly and express their opinions publicly. Their endeavour was supported by men like the noble József Gvadányi, who made essential contribution to the searching of the female lyrical voice. Excellent venues of sharing thoughts were the literary salons where the tone of the parlour started to be set by women.

At this time Pest, and also Komárom, played significant role in the literary life. The evolving Hungarian citizenry started become an increasingly important mainstay of the national literature. Their purpose was mutual: the development of the Hungarian language and literature.

According to the monography of Anna Fábri, in the middle of the 18th century it was necessary to establish a community and readership in which women played an important role. Poetesses Borbála Molnár, Klára Vályi, Krisztina Újfalvy and Julianna Fábián belonged to the literary group that featured Latin and Hungarian-Baroque poetry. Around Borbála Molnár a literary fellowship was formed, where in addition to the emotional dialogue intellectual discourse played an important role as well.

[46] Konrádyné Gálos, *i. m.*, 37.

[47] Fábri, *Az irodalom magánélete…, i. m.*, 82.

[48] *Uo.*, 84.

Gesztelyi Hermina

Térítő terítő?

Bethlen Kata úrasztali abrosza az unitárius Olthévízen*

Bevezetés és források

A Bethlen Katához köthetően fennmaradt szövegek, vagyis önéletírása, levelei, végrendeletei és hitvallásai számtalanszor említik a „pápistákkal" kapcsolatos ellenérzéseit, így a vele foglalkozó szakirodalom is rendre regisztrálja e felekezeti reláció meghatározó voltát.[1] Emiatt azonban lényegesen kevesebb figyelmet kapott viszonyulása az unitáriusokhoz, amelynek jelentősége ugyancsak nem elhanyagolható, noha Bethlen Kata említett írásaiban kevesebb szöveghely szól e kérdésről.[2] Családjában mindkét ágon unitárius felmenőkkel számolhatunk, nagyapjáig, Bethlen Jánosig a család ehhez a felekezethez tartozott, valamint

* Az Erdélyi Unitárius Egyház Központi Gyűjtőlevéltárában végzett kutatást a Reformáció Emlékbizottság nevében az Emberi Erőforrások Minisztériumának EGYH-REB-15-KUT-0019 azonosítószámú pályázata támogatta.

1 Lásd pl. a megszentelt bárányocsont vagy a hétszer szentelt kereszt esetét. Bethlen Kata *Önéletírása = Magyar emlékírók 16–18. század,* vál., kiad., jegyz. Bitskey István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 714–717. Önéletírásában és levelezésében egyaránt megjelenik a katolikus templomfoglalások miatti aggodalom. *Uo.,* 845; Árva Bethlen Kata *levelei,* s. a. r. Lakatos-Bakó Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 83. Önéletírásában és levelezésében egyaránt megjelenik a katolikus templomfoglalások miatti aggodalom: „Midőn ezen napokban egyfelől örömmel voltam az Isten segedelmének szemlélésén, aki nékem erőt adott erre a munkára; másfelől bágyasztotta szívemet a sok rossz híreknek bokroson való hallások, midőn nemcsak Magyarországról hallatnék a protestánsok templomaiknak sűrűen való elfoglaltatások; hanem Erdélyben is afféle erőszakos dolgok mennének véghez" Bethlen, *i. m.,* 845. „Itt igen kedvetlen hírek vagynak a magyarországiakról vallás dolgában, de amint a jelek is mutatják, Erdélyben is nemsokára el fog kezdődni." Árva Bethlen, *i. m.,* 83.

2 Vö. az alábbi tanulmánnyal, amely Bethlen Kata önéletírásában, imádságoskönyvében és vallástételeiben vizsgálja a református kegyességi gyakorlat felmutatását a katolikus vallással szemben, illetve a szentháromsághit hangsúlyozását az unitarizmus ellenében: Fazakas Gergely Tamás, *Bethlen Kata és az utolsó kenet: Felekezeti küzdelem a haldoklóért a Carolina resolutio utáni évtizedekben,* szerk. G. Szabó Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2016. (megj. előtt)

anyja is csak házassága előtt lett református.[3] E családi, felekezeti kontextusban különösen elgondolkodtató és látványos példa a Bethlen família birtokában lévő, eredetileg unitárius település, Olthévíz esete. Az unitárius egyháztörténet-írás hosszan ismerteti a Bethlen Katához és férjéhez, Teleki Józsefhez kötött áttérítések módszereit,[4] míg a református historia domus, a *Iubar Solis Iustitiae* mindezt külső beavatkozás nélküli megtérésként ábrázolja.[5] A református nézőpont megismeréséhez szintén fontos forrás Bod Péter önéletírása, valamint egyháztörténeti munkái.[6]

Abban mindkét forráscsoport megegyezik, hogy úgy mutatja be az olthévízi közeget, mint ahol minden megmozdulásnak felekezeti jelentősége van, és a birtokosok egyértelmű célja, hogy gyarapodjon a reformátusok száma. Ennek legenyhébb módja a példamutatás volt, ahogyan Veres László is ezt a szándékot

[3] Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története,* II, ford. Márkos Albert, bev. Balázs Mihály, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2), 568.

[4] Kénosi Tőzsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/A,* ford. Márkos Albert. Ez a kézirat mutatja be részletesen a hévízi eseményeket az ottani unitárius pap tolmácsolásában, amelyet így jelez: *Következik a hévízi pap elbeszélése, mely itt-ott össze van vonva, de seholsem a történeti igazság meghamisításával.* A fejezet fejlécében ezt olvashatjuk: *A hévízi unitárius eklézsia üldözése.* Azonos címmel található Márkos 1940-es évekbeli fordításának gépelt kézirata az Olthévízi Unitárius Egyház Levéltárában, de ezt egyelőre nem tudtam megvizsgálni: Uzoni Fosztó István, *A hévízi unitárius eklézsia üldözése,* ford. Márkos Albert, Olthévízi Unitárius Egyházközség levéltára. Ilkei Ildikó tanulmányából az derül ki, hogy a hévízi unitárius lelkész naplója képezi az egyháztörténet harmadik kötetében az említett rész forrását, ám arra vonatkozó adatot egyelőre nem találtam (s ezt maga a szerző sem tudta megerősíteni), hogy valóban létezik ez a napló, és hogy tényleg ennek alapján készült volna az egyháztörténeti munka. Ilkei Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban,* szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007, 367–371.

[5] A *Iubar Solis Iustitiae: Az igazság napjának fénye* című kéziratos mű, mely az Olthévízi Református Egyházközség tulajdona. A naplót Olthévíz első református lelkésze, Vásárhelyi János 1727-ben kezdte vezetni, s a soron következő lelkészek is folyamatosan feljegyezték a fontosabb gyülekezeti eseményeket. A továbbiakban: *Iubar.* (A kéziratot Sylvester Aba református lelkésznek köszönhetően tanulmányozhattam Olthévízen.)

[6] Bod Péter, *Önéletírás* = B. P., *Magyar Athenas,* vál., s. a. r., utószó Torda István, Bp., Magvető, 1982, 9–79; Uő, *Szent Irás' értelmére vezerlö magyar leksikon,* Kolozsvár, 1746. http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf 2016. 01. 10., Uő., *A Szent Bibliának Históriája,* Szeben, 1748. http://mek.oszk.hu/01800/01852/html/pages/hub1_279990_bodp_sztbiblhist_0000.htm 2016. 01. 10. Uő, *Szent Hilárius,* Szeben, 1760. http://mek.oszk.hu/01800/01853/html/pages/hub1_123076_bod_p_szt_hilarius_0000.htm 2016. 01. 10. Uő, *Historia unitariorum in Transylvania, inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata. Ex msspto auctoris nunc primum edita. (intr. et ed. Josephus Soofalvi), Lugduni Batavorum,* 1776, Uő, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétül fogva a jelen való időig sokféle változásinak rövid historiája. Melly az isten magyar népének hasznára egyben szedegettetett, és a dolgok nagyobb megvilágosíttatásáért, a világ négy fő mappáival ki adatott,* Bázel, 1777.

vélte felfedezni néhány áttérés hátterében.[7] Bethlen Kata és Teleki József térítéseinek erőszakosabb módszereiről szól Ilkei Ildikó tanulmánya, vizsgálatához *Az Erdélyi Unitárius Egyház történeté*nek harmadik kötetét véve alapul.[8] Már csak a fent említett ellentmondások és a rendkívül kiélezett konfesszionális helyzet miatt is érdemes megvizsgálni Bethlen Kata Olthévízre készített adományait – mindenekelőtt az 1735-ös abroszt –, feltételezésem szerint ugyanis sajátos szerepük volt ebben a speciális közegben, hiszen Bethlen Kata és Teleki József letelepedéséig a falu egészében unitárius volt. A házaspár megalapította a református eklézsiát és iskolát, valamint – az unitárius templom *pars maior* elv szerinti elvételének nem titkolt szándékával – elkezdték áttériteni a híveket. Mivel nem sikerült a reformátusoknak többségbe kerülni, s így nem kapták meg az unitárius templomot, 1748-ban Bethlen Kata új templom építésébe fogott.[9] E templom terének abszolút központi helyére, az úrasztalára kerülő Bethlen-adomány esetében feltételezhető, hogy jelképes szerepe is van, kiemelt jelentőséggel bír az abrosz mintavilága.

Az olthévízi textília

A kora újkori hímző- és textilkultúra feltárásában elvitathatatlan érdemei vannak Palotay Gertrúd kutatásainak, aki Bethlen Kata fonalas munkáival is behatóbban foglalkozott az 1930-as, '40-es években.[10] Elsősorban templomi adományait elemezte, ám mindezt a korszak – és szorosabban Bethlen Kata – textilkészítésének kontextusában. Elsődlegesen művészettörténeti, hímzőtechnikai szempontok érvényesülnek megközelítésében, rendkívül pontos és alapos leírásokat adva, szöveges forrásokat is alapul véve. Az újabb kutatások közül, a templomi adományok átfogó vizsgálatát illetően P. Szalay Emőke munkáira támaszkodhatunk, különösen a Magyar Református Egyházak Javainak Tára sorozatban megjelent

7 Veres László, *Bod Péter olthévízi élete és szolgálata (1743–1749) = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában: A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve" konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete,* szerk. Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan, 2012 (Károli Könyvek), 142–157. A példamutatási szándékkal összhangban olvashatjuk a következőt az egyháztörténetben: „Azt is gyakorolták, hogy ha valahol, távoleső helyen is, a papok unitáriusok közül egy-egy kiugrottat nyertek, az olyat Hévízre hozták, s ott állították keresztvíz alá, egyrészt hogy a megkereszteltek némi haszonban részesüljenek, másrészt hogy látványosság és példa gyanánt szolgáljanak az unitáriusoknak. Ilyenkor alkalomszerű prédikációt is mondottak." Kénosi–Uzoni–Kozma, *i. m.,* 180r.

8 Ilkei, *i. m.,* 367–371.

9 Bethlen Kata *Önéletírás*ában is megörökítette a templom építésének kezdetét: Bethlen, *i. m.,* 836–837.

10 Palotay Gertrúd, *Árva Bethlen Kata fonalas munkái,* Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1940 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 117).

kötetekre. Az utóbbi években hasonló jelentőséggel bírt a Küküllői Református Egyházmegyére vonatkozó gyűjtés.[11]

Bethlen Kata 1727-ben adományozott először az olthévízi református eklézsiának az úrvacsora kiszolgálásához szükséges eszközöket – a *Iubar* e bejegyzéseire már Palotay is hivatkozott.[12] Ettől kezdve folyamatosan ellátta a templomot textíliákkal, ötvösmunkákkal és könyvekkel. 1735-ös ajándékozása alkalmával került a templomba az az úrasztali abrosz, amellyel a továbbiakban foglalkozom, és amelynek jelentőségét igyekszem megmutatni az ismertetett előzmények fényében. Az adományozás így szerepel a *Iubar*ban:

> Egy abroszt, melyben vagyon tizenkét patyolatból valo táblák közzé elegyittetett karmasin szin selyemből kötött fejér tzérnával töltött retzéből állo, hárma bárányt tize egy egy fejű sast mutató, tizén három tábla mindenik magában, e két betűt viselvén B. K. és egészszen környül vétetvén karmasin szin selyemből fejer tzérnával kötött tsipkével"[13]

Az abrosz leírását továbbá Debreczeni László és Darkó Ákos gyűjtéseiből ismerjük,[14] valamint Palotay említett tanulmányában is szerepel.[15] Ezt a terítőt egyrészt az teszi különösen érdekessé, hogy nem csupán leírásból ismert, máig az Olthévízi Református Egyház tulajdonában van – magam is láthattam –, jeles alkalmakkor használják is. Másrészt pedig az abrosz mintavilága nem tekinthető tipikusnak a korban.[16]

Ez a táblás receabrosz összesen 25 négyzet alakú részből áll, amelyből 13 készült recetechnikával, rajtuk látható a zászlós bárány és az evangélisták szimbólumai. Ezekkel a táblákkal váltakozik 12 fehér, patyolat rész, sakktáblaszerűen elrendezve. A recetáblákon – a Krisztus-szimbólumot ábrázoló középsőt kivéve – az evangélisták szerepelnek. A textíliát Bethlen Kata liturgikus térbe szánta, amelyet a keresztény ikonográfiának megfelelő mintája is alátámaszt.[17] A jelképek

[11] *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere,* I–IV, szerk., s. a. r., bev., jegyz. Buzogány Dezső, Kovács Mária Márta, Ősz Sándor Előd, Tóth Levente, tanulmányok Horváth Iringó, Sipos Dávid, Kolozsvár, Koinónia, 2008–2012 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania).

[12] Palotay, *i. m.,* 14.

[13] *Iubar,* 87–88.

[14] Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában található az anyag, jelzete: G 1 *Darkó-Debreczeni gyűjtemény.*

[15] Palotay, *i. m.,* 14–15.

[16] Ezt elsősorban Palotay Gertrúd és a küküllői gyűjtések eredményeire támaszkodva mondhatjuk ki. Ld. Palotay Gertrúd, *A debreceni református egyház régi terítői,* Debreceni Szemle, 1936, 84–94; *A történelmi Küküllői…, i. m.*

[17] Az abroszt mintája alapján nehéz felekezethez kötni, különösen, mert a templomokban fellelhető tárgyi emlékek összegyűjtésének és feldolgozásának hiányában igen keveset tudunk az unitáriusok szín- és szimbólumhasználatáról. Kivételt jelentenek Kelemen Lajos kutatásai: Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok,* I–II., Kriterion, Bukarest, 1977–1984.

alatti szalagon olvasható az evangélisták neve, valamint a B. K. monogram került még melléjük. Ennek érdekessége, hogy Teleki József halála után Bethlen Kata szövegeit és templomi adományait egyaránt az Á. B. K. jelzéssel látta el, de ezen a terítőn még hiányzik árvaságának jelölője, noha az már özvegysége idején került a templomba. Palotay Gertrúd igen valószínű magyarázata szerint ezt a textíliát Bethlen Kata még férje halála előtt készítette, ám az adományozásra csak később került sor.[18]

A liturgikus térbe szánt textília transzcendentális tartalmak közvetítője, éppen ezért komoly jelentőséggel bír szín- és mintavilága, hiszen ezek mind alapvetően meghatározzák üzenetét és annak dekódolását. Abban a kommunikációs helyzetben – Isten Igéjének eljuttatása a hívekhez –, amely a templomban létrejön, a textíliák és klenódiumok jelként, vizuálisan fejeznek ki szimbolikus jelentést, vagyis a láthatón túlira – Istenre – irányítják a figyelmet. Így – Kiss Beatrix tanulmányából kölcsönözve a fogalmat – a templomi fonalas munkák egyszerre „mű- és hitalkotások".[19] A hagyományoknak megfelelően, mindenki által (el)ismert konszenzus alapján választották meg egy textília színeit, ikonográfiáját – nem függetlenül természetesen a családi előzményektől sem. Vagyis egy-egy családon belül bizonyos minták, mintakönyvek, technikák öröklődhettek, ezek pedig ugyanúgy hatással lehettek az adott textíliára.[20]

A terítő színvilágában a vörös és a fehér dominál, ezek közül a vörös az Úr szenvedésének színe, az apostolok, evangélisták ünnepekor használták, valamint a Szentlélek megjelenítőjeként is számon tartják. A fehér köztudottan a tisztaság, ártatlanság és az isteni fény jelképe, a keresztség színe.[21] A színhasználatnak azonban a protestánsoknál kevésbé volt meghatározó szerepe (hiszen a liturgia nem szorította meg a szín- és mintavilágot, ezért is került be gyakran világi használatra készült textília később a templom terébe), jelentésesebb a felhasznált anyag minősége. Ez azonban ugyancsak nem minden esetben enged meg messzemenő következtetéseket, hiszen döntő lehetett, hogy az adott anyaghoz nehéz volt-e hozzájutni, milyen áron tudták beszerezni. Egy fonalas munkát ugyanis

[18] Palotay, *Árva Bethlen Kata…, i. m.,* 15.

[19] Kiss Beatrix, *A kölcsönvett misztérium. Liturgikus textíliák kiállítási kontextusban = Várad kincsei Debrecenben,* szerk. Angi János, Lakner Lajos, Debrecen, Déri Múzeum, 2015, 38–58.

[20] Palotay tanulmányában – hivatkozás nélkül – ki is jelentette, hogy Bethlen Katának volt mintakönyve. Palotay, *Árva Bethlen Kata…, i. m.,* 8. Bizonnyal csak annyit állíthatunk levelezése alapján, hogy voltak mintái, sőt a legújabb formákat is igyekezett megszerezni. Lásd Teleki Sándornak írt levelek Kolozsvárról 1730. június 27-én és Andrásfalváról 1730. július 22-én, valamint Sorostélyról 1735. augusztus 13-án. Árva Bethlen Kata *levelei, i. m.,* 21, 49.

[21] A színek jelentését Kiss Beatrix katolikus miseruhák kontextusában vizsgálta (Kiss, *i. m.,* 49.), de Takács Béla kutatásai alapján tudható, hogy a református úrasztali felszereléseknél sem volt lényegtelen a színhasználat. Egy fekete nyomtatásos abroszról jegyzi meg például, hogy azt csak nagypénteken használták. Takács Béla, *A hajdúvárosok úrasztali felszerelései a XVIII. századi összeírások tükrében = Debrecen vonzásában,* Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2005, 12.

az anyag minősége, a gondos kivitelezés és a textília nemes személytől való származása tette igazán becsessé.[22] A középső recetáblán látható zászlós bárány középkori eredetű Krisztus-szimbólum, amely Jézus áldozata mellett a szelíd, jámbor, istenfélő embert is jelképezi.[23] Itt érdemes megjegyezni, hogy az *Agnus Dei* elég gyakran előforduló, nem felekezet-specifikus keresztény szimbólum. Éppen ezért nem is a zászlós bárány szerepeltetése teszi igazán különlegessé ezt az abroszt, hanem az evangélisták jelképei, hiszen kevés olyan református textíliát ismerünk, amelyen hasonló ábrázolással találkozhatunk. Takács Béla 1986-os könyve háromról tudott – ebből kettő Bethlen Kata nevéhez kötődik.[24] A legkorábbi darabot 1650 körül adományozta Lorántffy Zsuzsanna a kassai eklézsiának, ezen az evangélisták a terítő négy sarkában láthatók, középen itt is az *Agnus Dei* jelenik meg. Bethlen Kata – 1735-ös adományán kívül – 1743-ban Debrecennek is ajándékozott egy, az olthévízivel teljesen megegyező abroszt, amelyet ma a Debreceni Református Kollégium Múzeumában őriznek.[25] Takács többet nem említ, de az Iparművészeti Múzeum katalógusából tudjuk, hogy Barkóczi Mária 1665-ös, szintén kassai adományának fennmaradt darabján ugyancsak látható a sas alakja, egyezően a Bethlen Kata terítőjén látható ikonográfiai típussal,[26] valamint Bethlen Kata küküllői, gyulafehérvári és (a nagy valószínűséggel hozzá köthető) magyarkirályfalvi adományain is megjelennek az evangélisták szimbólumai – minden esetben recehímzés díszítőjeként.[27]

Figyelembe véve azt a közeget és templomi teret, amelybe az abrosz bekerült, annak szín- és főként mintavilága értelmezhető a felekezeti küzdelem vonatko-

22 Cordula Bischoff, *"mit eigener Hand genähet...": Zur Funktion textiler Handarbeiten von Fürstinnen im 17. und 18. Jahrhundert = Visuelle Repräsentanz und soziale Wirklichkeit,* Hrg. Christiane Keim, Ulla Merle, Christina Threuter, Herbolzheim, Centaurus Verlag, 2001, 37–52.

23 Takács Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben,* Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1986, 48–57. Mint az istenfélő ember jelképét Bod Péter *Lexicon*ja alapján idézi Takács: „A' Bárány ábrázolja I. A' KRISTUSt, mint-hogy minden napon nevezetesen pedig Husvétban meg-áldoztatott. […] II. A' szelid jámbor természetü Isten-félö Embert." Bod, *Szent Irás' értelmére..., i. m.,* 16.

24 *Uo.,* 49.

25 1743-ban egy keszkenő, egy ezüst tányér, egy belül aranyozott ezüst – technikája miatt cápásnak nevezett – pohár, valamint egy ezüst talpas kehely is a város tulajdonába került. Ezeken az 1741-es évszám olvasható, az adományozást a városi tanács jegyzőkönyvének 1743. december 3-ai bejegyzése örökítette meg. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 1743. évi debreceni városi jkv. 125. I. 426–427.

26 Az egyes ikonográfiai típusok mintakönyvek útján terjedtek, és használták őket Európa szerte, ahogyan azt több tanulmány is megjegyzi. Ld. László Emőke, *Magyar reneszánsz és barokk hímzések: Vászonalapú úrihímzések,* Bp., Iparművészeti Múzeum, 2001 (Az Iparművészeti Múzeum Gyűjteményei, II), 40; Palotay, *i. m.,* 8.

27 Palotay, *Árva Bethlen Kata..., i. m.,* 11–20; László, *i. m.,* 40. Barkóczi Mária terítőtöredékének frissebb és kiegészített leírását adja az Iparművészeti Múzeum online gyűjteménye: http://gyujtemeny.imm.hu/gyujtemeny/terito–toredek–tablas–terito–toredeke/1819 2016. 01. 07.

zásában. Elképzelhető tehát, hogy készítője a szentháromsághitre utaló teológiai sajátosságokat tette vizuálisan is látványossá. Jóllehet a színhasználat és az ikonográfia nem felekezet-specifikus, ez az egyetemesség azonban éppen azt tette lehetővé, hogy mindenkinek ismerős, érthető legyen a megjeleníteni kívánt tartalom. Ha azonban szem előtt tartjuk, hogy a vörös a Szentlélek és az evangélisták színe is, akiknek szimbólumai megjelennek az abroszon, a négy evangélista pedig Krisztus isteni voltáról tett tanúbizonyságot a nem unitárius felekezetek értelmezésében,[28] akkor a szentháromsághit (és ezen belül a református felekezethez való tartozás) kifejeződését sejthetjük a textílián.[29] A középső recetáblán látható zászlós bárány hangsúlyozottan Jézus személyéhez köti az evangélistákat, akik – ikonográfiai hagyományuknak megfelelően – körülveszik a középpontban lévő Krisztus-szimbólumot.

Annak megfontolásával, hogy mi volt a jelentősége az abrosznak ebben a közegben, milyen üzenetet közvetített, szoros összefüggésben merül fel az a kérdés, hogy kinek a számára volt felekezeti identifikációs szerepe. A nem régen létrejött református gyülekezet tagjai szempontjából a textília nagy valószínűséggel a megerősítést és a példaadást szolgálta. A Bethlen Katához köthető szövegek és egyéb adományok esetében is jellemzően jelen van az exemplumként való önreprezentáció szándéka.[30] A hitben való megerősítés és példamutatás fedezhető fel a – szintén 1735-ben adományozott – olthévízi cápás pohár feliratában is, amely így szól: „1735. DIE:31:JAN://ÁRVA BETHLEN KATA AZ HÉVIZI R:EKKLÉSIA SZÁMÁRA TSINÁLTATTA Efés:II:13. De mostan a Kristus jesusban ti kik régen tavúl valatok, közel valókká lőttetek a Kristus véré altal//".

Ám a jelen dolgozatban vizsgált terítőnek nemcsak a gyülekezet szempontjából volt kiemelt jelentősége, hanem az adományozó személy számára is meghatározó lehetett. A templomi textíliák alkalmasnak bizonyultak a hit kinyilvánítására, újraértelmezésére, így pedig a személyes hit megvallásaként is érthetők. Bethlen Kata esetében a textíliák talán az élete vége felé újra és újra megfogalmazott hitvallások felől is értelmezhetőek.[31] Ennek jelentősége azonban nem csupán saját hitének kinyilvánításában és mások számára példaként állításában keresendő, hanem egyfajta tisztázó szándék is felsejlik a különböző hitbeli megnyilvánulások

[28] Bod, *Szent Bibliának…, i. m.,* 77.

[29] Az ábrázolással az evangélisták felidéznek és megjelenítenek, metonimikusan utalnak az Újszövetség egyes részeire, olvashatóvá teszik az olvasni nem tudók számára is az evangéliumot, erős jelenlétet teremtenek a képi megjelenítésnek köszönhetően. Mindez az elmélyülést és tanítást szolgálta, de sohasem önmagában állt, hanem a szóval egészült ki, Isten igéjét erősítette. Szacsvay Éva, *Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet-népművészet),* Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 2008/1, 11–33.

[30] Lásd többek között az imádságoskönyv ajánlását, amelyben a saját sorsa általi hitelesítés, illetve az a tény, hogy lelki atyafiainak szól írása, világosan mutatja, hogy ez a szöveg mások számára készült, példaadásként. Bethlen, *Védelmező erős…, i. m.,* címoldal.

[31] Ehhez ld. Árva Bethlen Kata vallástétele (1746. ápr. 4.) *Árva Bethlen Kata,* bev., jegyz. Tonk Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 29–33.

mögött. Unitárius gyökerei, valamint katolikus első férje és gyerekei miatt igen lényeges volt, hogy megmutassa, láthatóvá tegye reformátusságát.[32] A református patróna tehát konfessziójának vizuális reprezentálásával is igyekezhetett kinyilvánítani szentháromsághitét, méghozzá a templom terében központi helyen lévő úrasztalának terítőjével is.

Összességében elmondható tehát, hogy a terítő jellegzetességei önmagukban nem indokolnák szükségszerűen, hogy bármilyen felekezetiséget vagy felekezetellenességet feltételezzünk vele kapcsolatban, ám az ismertetett körülmények között joggal merül fel a gyanú, hogy a szentháromsághit kinyilvánításaként is érthető ez a textília. Ebben a megközelítésben tehát komoly jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy Bethlen Kata unitárius családi gyökerekkel rendelkezett, illetve az abrosz egy olyan gyülekezetbe került, amelynek tagjai korábban szintén e felekezethez tartoztak. Annak megállapításához, hogy valóban volt-e – és ha igen, mekkora – felekezeti jelentőségük a Bethlen által 1735-ben adományozott templomi tárgyaknak, hogy az úrasztali terítő milyen üzenetet hordozhatott a templom terébe kerülve, hogy e közegben miként érthető anyaga, szín- és mintavilága, valamint milyen közösségteremtő, identifikációs szereppel bírhatott, egy későbbi tanulmányban szükséges lesz figyelembe venni az olthévízi közegre vonatkozó, jelen dolgozat elején említett szöveges forrásokat is.

Evangelizing Tablecloth? Kata Bethlen's Tablecloth in the Unitarian Olthévíz

In my article I present a communion tablecloth, which donated by Kata Bethlen and its denominative role in the area of opposing Unitarians and Protestants. To perform the significance of the textile, it is indispensable to present also the evangelizing activities of Kata Bethlen and József Teleki. The sources of the two denominations (mainly church history works and diaries of the priests) are outlined a village, where every step had religious relevancy and the aim was to own the church. While under the pars maior principle the building of the church remains Unitarian property, Kata Bethlen had a new church built and supply them with textiles and metalsmith items (clenodiums). The iconographic, colour using could illustrate that this textile has serious role from the view of church supporting.

[32] Bethlen Kata aggodalmát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy halála után a hévízi gyülekezetet katolizálják gyerekei. Bethlen Kata *Önéletírása…, i. m.,* 765. Némileg az unitáriusokat is aggasztotta, hogy mi várható a grófné halála után: „Gálfi alatt az unitáriusok békéje helyreállt, a grófné is meghalt. Hogy a mostani, jobbadán katólikus birtokosok mit forralnak, azt csak a Jóisten tudja. Kérjük, tartsa fönn köztük a békességet. Kivált a lelki békességet." Kénosi–Uzoni–Kozma, *i. m.,* 185.

KÖZÖNSÉG 2 – MŰVELŐDÉSPOLITIKA

Urbán Péter

A politikai publicisztika műfaja és nyilvános tere a 17. században Vitnyédy István levelezése tükrében

A politikai publicisztika a 16. század végén megjelenő, 17. században megerősödő irodalmi műfajunk, pontos műfaji meghatározása egyelőre nem történt meg, ezért röviden kísérletet teszek a jellemzőinek összefoglalására néhány mondatban.[1] Emellett a nyilvános tér fogalmát és korabeli jellemzőit is felvázolom, amely térben a politikai publicisztika megszólalhatott.

Péter Katalin *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei* című tanulmányában[2] nem vállalkozott a politikai publicisztika fogalmának pontos definiálására, de írásából kikövetkeztethető a műfaj meghatározása. A „publico" szóból kiindulva a közzététel, nyilvánosságra hozatal és a meggyőzés, állásfoglalásra késztetés fogalmai kerülnek a középpontba. A politikai tartalom mellett ezek a legfontosabb, meghatározó tényezői a műfajnak. A befogadás módja és az érvelés technikája határozza meg e műfajt a tanulmány gondolatmenete alapján. Politikai publicisztika ezek szerint az a szöveg, amely (1) a személyes olvasás határain túllépve eléri a nyilvánosságot, és minden érdeklődő számára elérhető és kommentálható (ami nem azt jelenti, hogy mindenki el is érte, illetve hogy bárki is kommentálta), (2) célja a közönség meggyőzése egy, a közbeszédet érintő eseményről, valamint (3) politikai tartalmú.

A politikai publicisztika műfajának meghatározása számos problémát vet föl. Bene Sándor 2003-as tanulmányában[3] taglalta a magyar politikai eszmetörténet legfontosabb írásainak kiadását, ennek akadályaként pedig a teoretikus politikaelmélet és az elméleti szövegek hiányát jelölte meg. Megfogalmazása szerint a korabeli szövegek „alig-alig lépnek túl valamiféle szinkretizmuson, ritkán fogalmaznak meg tisztán politikai argumentációt, inkább a vallási vagy morálfilozófiai diskurzusból indulnak a politika kommunikációs terepére, közvetve, a kontextusból rekonstruálható módon jelentenek ott is valamit." Emellett jelentős műfaji

[1] Mindezt a teljesség igénye nélkül teszem, célom a politikai publicisztika jövőben elvégzendő műfajelméleti leírásának elősegítése.

[2] Péter Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei,* Bp., Akadémiai, 1973 (Irodalomtörténeti füzetek).

[3] Bene Sándor, *A politika műfajai = Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet,* szerk. Varga László, Bp., Argumentum–Eötvös József Collegium, 2003, 87–117.

gazdagságot is mutatnak ezért „politikaelméleti kánont alkotni vagy módosítani így igen nehéz, mert ilyen gyakorlatilag nem létezik."[4]

Tovább idézve a tanulmányból a számunkra fontos részleteket:

> A politikai „eszmék" önmagukban, tiszta idea-formában nem léteznek és századokkal ezelőtt sem létezhettek. […] a politikai „gondolkodás" történetét csak a benne foglalt gondolatok nyelvi kifejezésformáin keresztül vizsgálhatjuk, az ideákhoz csakis a fogalmak, a gondolatmenetekhez csakis az argumentáció beszédmódjainak analízise révén közelíthetünk […] így kutatásában a retorika- és poétikatörténetnek kitüntetett szerepet kell kapnia. […] Amennyiben a politikai „eszmék" történetéről kívánunk elmondani valamit a kora újkori Magyarországon, akkor fel kell sorolnunk a szövegemlékekben megjelenő korabeli diskurzusok domináns témáit, összegeznünk kell azokat az elbeszélésformákat, narrációtípusokat, amelyekhez a témák szívesen társultak, és végül meg kell vizsgálnunk, milyen implicit utalásokat és explicit kijelentéseket tettek saját kommunikálhatóságukkal kapcsolatban. […] Ha tehát valaki a kora újkori magyar(országi) politikai eszmékkel foglalkozik, akkor egyszersmind a kora újkori magyar(országi) irodalom műfaji rendszerével foglalkozik.[5]

E tágabb elméleti áttekintésből és gondolatmenetből vizsgálódásunk szűkebb területére tekintve, a politikai diskurzuson belüli tényleges megnyilvánulásoknak, a különböző politikai véleményformáló csoportok meggyőzésére hivatott publicisztikának a szempontjából is a fenti problémákkal találkozunk. Elméleti megállapítások nem jelennek meg politikai szövegekben, mindig a kontextusból kiindulva állapíthatunk meg teoretikus következtetéseket. Nehézséget jelent a műfaji gazdagság is, hiszen az egyes írások csupán *tartalom szempontjából* sorolhatóak a politikai publicisztika körébe (visszatérve Péter Katalin megállapítására: nyilvánosság, meggyőzés és politikai érdek a három elengedhetetlen tartalmi eleme ezen írásoknak), *formailag* azonban számos egyéb műfaj által megjeleníthetőek, így pl. levél, körlevél, röpirat, emlékirat stb. formájában. Miközben Zrínyi Miklós *Nádori emlékiratá*nak szerzőségével, és az ismeretlen szerzőjű *Oktatás jó elmélkedésre* című irat szerzőségével és nyelvi jellemzőivel foglalkoztam, vagy a *Tholdalaghy-levélgyűjtemény* publicisztikáit elemeztem, azalatt egyebek mellett Bene érvelését is alapul véve igyekeztem az elbeszélés- és narrációtípusokat bemutatni, és követni azokat az utalásokat is, amiket a szövegek saját kommunikálhatóságukkal kapcsolatban tesznek. A kora újkori magyar irodalom műfaji rendszerével azonban tágabban nem foglalkozhattam, csupán tárgyamra koncentrálva tettem kijelentéseket. Ezzel a kora újkori magyar(országi) politikai eszmék teóriája továbbra

[4] *Uo.*, 88.

[5] *Uo.*, 90.

is megrajzolatlan, teljes rendszerén belül csupán egyetlen területen igyekeztem előrébb lépni.

Mi jellemzi tehát ezt a műfajt? Valamilyen nyilvánosság megcélzása, nagyobb számú olvasótábor szükséges a közéleti publicisztika megjelenéséhez (így például az elmélkedések, politikai témájú magánlevelek, naplók minden közéleti mondanivalójuk ellenére is kívül kerülnek a műfaj körén, amennyiben a család olvasóin túlmutató nyilvánosság elé nem kerülnek). Emellett a szövegeknek a meggyőzésre kell törekedniük, valamilyen argumentációt kell tartalmazniuk. Nyilvánvaló nehézséget okoz, hogy első olvasatra nem érvelésnek, hanem tényközlőnek tűnő szövegek is tartalmazhatnak rejtett érvelést, határozott befolyásolási irányt képviselhetnek; a jelenünk médiumaiban előforduló manipuláció, „csúsztatás", provokáció és egyéb propaganda elemek megtalálhatók a tizenhetedik századi szövegekben is. Annak eldöntése tehát, hogy egy adott szövegnek mi a „szándéka", már az egyes művek alaposabb megismerését igényli.

A politikai érdek vizsgálatánál úgy tűnik, a politikai publicisztikai szövegek törekvése három irányú lehet: a hatalom megszerzésére, megőrzésére, vagy a róla való gondolkodásra irányulhatnak. Fontos Péter Katalin azon megállapítása is, hogy „a mindennapiság hiányzott a publicisztika fogalmából, e műfajt alkotó művek különösen kiélezett, döntésre kényszerítő helyzetekben jelentek meg."[6] A hatalmi helyzet változása, hatalmi űr keletkezésekor íródnak az ilyen típusú szövegek, illetve azokban a helyzetekben, amikor ezek a változások elképzelhető közelségbe kerülnek. Így a *Nádori emlékirat* akkor született, amikor Pálffy Pál nádornak „halála immár az ajtaját kolompozza".[7] A *Tholdalaghy leveleskönyv* pedig I. Rákóczi György és Bethlen István gróf hatalmi harcának kezdetétől végigkíséri a levélváltást a nyilvános kommunikáció terein egészen a két politikai hatalmasság kiegyezéséig. Az *Egy jámbor keresztény* akkor született, amikor Bethlen Gábor halála után egy időre feleségére, Brandenburgi Katalinra szállt Erdély hatalmi helyzetének meghatározása. Az *Oktatás jó elmélkedésre* a vasvári békekötés utáni időszakban íródott, válaszul a Habsburg Udvar váratlan békekötésére, és folytathatnánk a sort. Vagyis történelmileg „kiélezett, döntésre kényszerítő helyzetekben"[8] jelenik meg a műfaj, ami összefügg meggyőző szándékával, vagyis olvasóit (hallgatóit) egy bizonyos vélemény elfogadása felé akarja terelni, saját szempontrendszerét igyekszik meghatározóvá tenni. Erre pedig természetesen akkor van szükség és lehetőség, ha létrejön egy *döntési* helyzet, ha választani kell vagy lehet legalább két lehetséges út között.

Amit tehát összefoglalóan elmondhatunk a politikai publicisztikáról a következők: igényt tart a nyilvánosságra, megjelenik benne a meggyőzés szándéka,

[6] Péter, *i. m.*, 6.

[7] Thaly Kálmán, *Gr. Zrínyi Miklós emlékirata II. Rákóczi György fejedelemhez, 1653.*, Századok, 1868, 637.

[8] Péter, *i. m.*, 6.

valamint politikai érdek érvényesítéséhez fűződik. E három meghatározó elem egyike sem hiányozhat. A politikai szemponton belül háromfajta célt szolgálhat: a hatalom megszerzésére, megtartására, vagy ezeknek a tevékenységeknek a végiggondolására fókuszálhat. Ezek mellett döntésre kényszerítő helyzetben jelenik meg, hiányzik belőle a hétköznapiság.

A vizsgálathoz Vitnyédy István levelezését használtam, mivel Zrínyi szekretáriusának kiterjedt diplomáciai levelezése jó példákkal szolgál a nyilvános tér „használatának" különböző módozataihoz.

A nyilvános tér

Bene Sándor megfogalmazása alapján „a «nyilvános tér» mindössze modell, amelyet egy-egy adott politikai beszédmód implikál, saját szólamának ideális akusztikai feltételeiről."[9] A szöveget létrehozó megszólaló tehát mindig modellezi saját nyilvánosságát, amelyhez azután a szavait intézi. Amennyiben egy szöveg nem határoz meg ilyen nyilvánosságot, úgy nem nevezhető publicisztikának.[10] Bene Sándor rámutatott arra, hogy nem létezett a 17. századi magyar közéletnek egyetlen, homogén nyilvános tere. A teljes nyilvános teret különböző befogadói körök alkották, amelyek létszáma, olvasási képessége és attitűdje, érdekszférája és az események belátását felölelő horizontja is különbözhetett. Ami összeköti őket, hogy kivétel nélkül a korabeli nemzet, azaz a nemesi rend képviselői alkotják ezeket a csoportokat.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a politikai publicisztikának megfelelő műfajú iratokban az említett elemek nem mindig nyíltan jelennek meg. Például ha egy politikai gondolatsor konkrét, megnevezett személyhez írt levélben kap helyet, az még nem jelenti a nyilvánosság hiányát. Sok esetben ugyanis feltételezhető (a címzetten túlmutató) nagyobb nyilvánosság, ilyen esetben tehát a látszat ellenére nem egyetlen személyhez szól a szöveg. A levelek magánjellege eltér a mai gyakorlattól, ezek az üzenetek gyakran a közösségi kommunikáció részei, és nem az egyének közötti párbeszédet szolgálják. Vitnyédy István, Zrínyi Miklós szekretáriusa, titkára így ír egyik levelében Mednyánszky Jónáshoz, az erdélyi fejedelem tanácsadójához:

> Valami irást hirdetnek némelyek, hogy postán vették volna palatinus uram ő Nagyságátúl. Bán uram ő Nagysága kéreti Kegyelmedet szeretettel való szolgálatja ajánlásával, ha lehet tegye szerét, láthassa, mert ő Nagyságát

[9] Bene Sándor, *i. m.*, 87–117.

[10] Ne feledkezzünk el arról, hogy miközben egyes politikai publicisztikák csupán egy címzetthez szólnak, mégsem feledkeznek el egy nagyobb nyilvános térről. Ebben az esetben artikulációjuk tartalmazza azt a szélesebb kört, amihez szólnak, elsődleges formai jegyeik ellenére is.

> is incusalják, mintha ő Nagysága munkája volna, afélében pedig, mint haszontalanságban nem occupalja magát, nagy neven veszi Kegyelmedtül.[11]

A fenti levélrészlet magyarázata a következő: Zrínyi Miklós titokmestere, Vitnyédy István soproni jogász megkéri az erdélyi fejedelem tanácsosát, Mednyánszky Jónást, hogy segítsen megszerezni egy olyan iratot, amelyet a nádor, Wesselényi Ferenc terjeszt, és amelyet Zrínyi írásának tartanak „némelyek". Ezt szeretné látni a horvát bán, és Vitnyédy már siet is jelezni, hogy nem őnagysága szerzeménye, hanem afféle haszontalanság.

A szó szerinti értelmezés mellett azonban a következők derülnek még ki ebből a rövid részletből. Először is Vitnyédy tisztában van azzal, hogy terjed egy levél, amit a nádor postán terjeszt, miközben Vitnyédy ennek a levélnek nem lehetett címzettje. Tehát Zrínyi titkárának rálátása nem csupán a nyílt, világosan látható nyilvános térre, hanem annak rejtett zugaira is kiterjed. De nem csupán Vitnyédy ismer elsősorban nem neki szánt információkat, hanem Mednyánszky is, hiszen a titkár egy olyan levelet kér a fejedelem tanácsosától, aminek az valószínűleg szintén nem címzettje. Megállapítható továbbá, hogy nem Zrínyi jár utána ennek az eseménynek, –– aki egyébként számos levelet írt, és nem tartózkodott a levelezéstől, kapcsolattartástól – hanem Vitnyédy István csatornáját választja a tények felderítéséhez. Vitnyédy pedig nem az erdélyi fejedelmet célozza meg (akivel Zrínyi ekkor aktív kapcsolatban állt), hanem a társadalmilag egy szinttel lejjebb elhelyezkedő fejedelmi familiárist kéri fel az intézkedésre. Megállapítható tehát, Vitnyédy és Mednyánszky a teljes nyilvános térben több befogadói csoportnak is tagjai, ráadásul több olyan csoport belső információira is rálátásuk van, amelyekkel nem állnak szoros kapcsolatban. Ezeket az információkat nyilvánvalóan az egyes befogadói csoportok olyan tagjaitól szerezték be, akikkel nyíltan, de inkább rejtett módon kapcsolatban álltak.

Fontos tehát tudomásul venni, hogy a levelek tartalmazta üzenetekben folyó párbeszéd kiterjedhet olyan személyekre is, akik eredetileg nem is érintettek a dialógusban, sem címzettként, sem szerzőként nem tűnnek föl. A levél írásakor az írónak figyelembe kellett vennie a címzett saját belső kapcsolatrendszerét, vagyis családjának, familiárisainak és bizalmasainak körét is.

A levélben célzott nyilvános tér tovább nőhet – és közügyeket érintő esetekben tovább is nőtt – a címzett személyes körein. Az információ kiterjedésének külső perifériáján megjelenő olvasók nem feltétlenül illetéktelenek, tehát nem a levéltitok megsértéséről van szó. Sokkal inkább arról, hogy az információtovábbítás, vagy egy adott vélemény kifejtésének határa és hatása szélesebb kapcsolati hálót ért (érhetett) el, mint a konkrét címzett személye önmagában jelezné. Ezzel a korabeli érintkezésben természetesen tisztában voltak, így a megcélzott nyilvános

[11] *Vitnyédy István levelei 1652–1664,* s. a. r. Fabó András, Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1871 (Magyar Történelmi Tár, XV–XVI), 50.

tér kiterjesztése vagy beszűkítése is természetes velejárója az írói akaratnak. Ez alatt azt kell érteni, hogy bizonyos esetekben a szöveg írója nagyobb nyilvánosság elérését tűzte ki feladatul, és továbbküldésre, továbbgondolásra ajánlotta levelét, vagy fordítva, jelezte, hogy más kezébe nem szánja gondolatait, mint a címzett személy(ek). Legegyszerűbb módja a befogadók körének szűkítésére egy egyszerű kérés, amiben a szerző megkéri a címzettet, hogy más kezébe ne adja a levelet. De szintén erre az esetre találták ki a titkos jelek, rejtjelek, vagy egyéb, a bennfentességet feltételező megfogalmazásokat is. Ezek az elemek akkor jelennek meg, amikor nem az információ kiterjesztése volt a gyakorlati cél, hanem éppen beszűkítése, behatárolása, hogy a megszokottabb továbbadási, továbbolvasási metódust megakadályozzák. Ez az információ határának beszűkítését célzó mozzanat természetesen leggyakrabban konspiratív helyzetekben érhető tetten.

1657. februárjában Zrínyinek írja Vitnyédy: „Minemű új irások akadtanak kezembe, ha eddig Nagyságod nem látta, includalva küldöm Nagyságodnak."[12] Egyszerű példa az információ kiterjesztésére, urának tájékoztatására. Ez a legáltalánosabb módja hírek és események terjesztésének, a levelezés korában legkézenfekvőbb megoldás. Itt az említett írások műfajáról nem lehet tudni, hogy publicisztikai szövegek vagy belső használatú iratok, esetleg hagyományos, két fél közötti, címzővel és címzettel rendelkező üzenetek. Látható az is, hogy általában nem is a személy vagy személyek fontosak, akik papírra vetették ezeket, hiszen a soproni titkár nem jelzi, hogy kinek az írásairól van szó. A tartalom, az iratokban található hírek vagy vélemények a fontosak, lehetséges, hogy szerzőjük nem is nevezte meg magát. A hírt és a véleményt tartalmazó szövegeket a mai újságírás szabályainak megfelelően általában külön kezeljük, a 17. században azonban legtöbbször bonyodalmas különválasztani ezeket tartalom szerint. A legtöbb írás mindkét tartományban mozog, objektivitás és szubjektivitás nem válik el élesen a korabeli szerzők és olvasók gondolkodásában, természetes az értékelés igénye. Tehát akár tényleges címzetthez, akár egy kisebb vagy nagyobb nyilvánossághoz íródott a fent említett iratcsoport, itt a *hatás* fontos, nem a hatni kívánó személy.

Ismét egy Vitnyédy levél, a címzett megint Zrínyi:

> Ugy értettem igen nagy maga megalázásával való levelet irt Nagyságod az bécsi perspectivának [akit Fabó András nyomán Montecuccolival azonosítunk], mely Sümeghy püspök uramnál[13] vagyon, csodával olvasták némelyek, nekem is olvasnom adták volna, de későn jártak, nem tudják mire magyarázzák, kérdették tudom-e okát, mondám specialis okát nem tudom

[12] *Uo.*, 38.

[13] A veszprémi püspökség 1553-tól Sümegen székelt. Széchényi György 1648. április 18.– 1658. január 24. között volt veszprémi püspök, tehát Sümegen élt. A levél 1657. április 18-án kelt. Mivel Fabó András átírása sok helyen téves, elképzelhető, hogy a „sümegi püspök" szerkezetet személynévnek olvasta.

> ugyan, de azt tudom, hogy ő irt Nagyságodnak és az mint az ő irási vannak, Nagyságod mint nagy discretus úr ugy ad azokra választ.[14]

Ebben az esetben arról értesíti a szekretárius urát, hogy Montecuccoli császári generálisnak írt Zrínyi levél került a „sümegi püspök uram"[15] nevével jelzett csoporthoz, amely levelet ráadásul ismét „némelyek" is olvastak, és csodálkoztak rajta, hogy Zrínyi megalázza magát az osztrák tábornok előtt. A korábbi példában az író arctalan, itt a szerzőt ismerjük (Zrínyi Miklós), ebben a szövegben az olvasók között találunk meg nem nevezett szereplőket. Ugyanakkor az egyes befogadói csoportok esetében általában nem ismeretlenek a kapcsolódó olvasók sem. Így a sümegi püspök körül lévő személyek minden valószínűség szerint nem ismeretlenek Vitnyédy előtt. Tehát gyakran pontosan tudja a szövegformáló, és saját bizalmas köre, hogy ki olvasott egy-egy levelet, iratot. És azt is láthatjuk, ahogy ez a „beavatkozó" nyilvános tér még véleményt is alkot a levélről, miközben annak elvileg kívülálló szemlélője csupán. A politizálás velejárója a közösség azon magatartása, hogy a magánmegszólalásokat is közügynek tekinti, és mint saját ügyét, a közösség ügyévé teszi, így tárgyalja, és ebben a minőségben kéri számon a leírtakat a szerzőn. A magánlevél visszakerül a szerzőhöz, immár véleményezve. A sümegi püspök befogadó csoportja nem megcélzott olvasóközönsége Zrínyinek, amikor Montecuccolinak írt levelet. De ez a csoport mégis természetesnek veszi, hogy megismerhette Zrínyi levelét, és természetesnek veszi az arról való véleményformálást is: Zrínyi „nagy maga megalázásával" szóló levelét „csodával olvasták".

A konspiratív helyzetben született levélre láthatunk példát az alábbiakban, ismét Vitnyédy István tollából, ezúttal Keczer Ambrusnak címezve.

> Tartozom megirnia Kegyelmednek, hogy az mi magyarink elveszése korán kaptak el valamely magyar urak leveleiben, kikben az törököknek való behódolásrúl volt emlékezet, bánnám, ha az én gróf uram leveleiben oda akadott volna, volt ezen dologrúl consilium, de nem hallhattam semmi bizonyost[.] Azt elhigyje Kegyelmed ha az mi kegyelmes urunk leszen római császár, az mint nagy reménség vagyon felőle, megrontanak bennünket az németek, menjen végére Kegyelmed az fejedelemtül, hadd solvalja jó akarói felől gondolatjokat nem jó akarójoknak.[16]

[14] *Uo.*, 58.

[15] Fabó András személynévként másolja Vitnyédy leveléből, de valószínűbb, hogy a Sümegen székelő veszprémi püspökről, Széchényi Györgyről van szó. Így a „sümegi püspök" írásmód tűnik helyesnek.

[16] *Uo.*, 78.

Ezt a levelet 1657. október 29-én címezte Keczer Ambrusnak[17] Vitnyédy, II. Rákóczi György fejedelem balszerencsés lengyel hadjárata után, a rabságba esett magyarok kiváltásáról értekezik a továbbiakban a levélíró.

A szövegrészlet alapján láthatóan attól fél Vitnyédy, hogy Zrínyi levelei olyan, a Habsburg adminisztráció által elfogott levelek közé keveredhettek, amelyekben a töröknek való behódolás témája szerepelt. Ráadásul semmilyen pontos, megbízható hírt nem hallott e dolog felől, bár már volt egy tanácskozás, ahol ez témaként felmerült. Az tudott tény, hogy Zrínyi kapcsolatban állt az erdélyiekkel,[18] de ez a kapcsolat ebben a helyzetben akár bajt is hozhatott volna a horvát bán fejére, ha az elfogott levelek között rá nézve kompromittáló irat akadna. Szempontunkból lényeges, hogy itt a címzetthez el nem jutó levelek olvasói a hatalom emberei, a hordozott üzenet most újfajta módon lép egy olvasói csoport elé, lényegében szerzője és a levél szándékának ellenére. Előállt az az érdekes helyzet, hogy már nem csupán a nyilvánosság el nem érése a cél, hanem ezen túlmenően az is, hogy lehetőleg Zrínyi levele ne kerüljön illetéktelen kézbe, sőt, a címzetten kívül senkinek a kezébe. A nyilvános térben az egyik csoportnak szánt levél a másik csoport elől eltitkolandó, a nyilvánosság (a korábbiakban megfogalmazottak szerint) nem homogén egység, hanem különféle csoportok, körök nyilvánossága.[19] Egy azonos érdekű olvasói csoport kezébe került levél még nem kompromittáló, mivel az előző példában említett sümegi püspök és közössége nem használja azt fel politikai célok érdekében, de véleményezheti és akár rá is kérdezhet Zrínyi általuk furcsának tartott attitűdjére. Ám egy ellenérdekelt csoport kezében már fegyver lehet akár egy ártatlan levél is. Még csak nem is feltétlenül annak kompromittáló tartalma, hanem a körülmények, a környezet miatt: hiszen a „bűnös" levelek, amelyek a töröknek való behódolást tartalmazzák, csak körbeveszik Zrínyi levelét, így téve gyanússá azt.

A 17. században megfogalmazott politikai publicisztika érvényesülésének határai, a befogadó olvasói körök, valamint a teljes nyilvános tér meghatározásának feladata még várat magára. A fentiekben láthattuk, hogy már az is gondot okoz, hogy hol húzzuk meg a magánlevelek, az egy bizonyos csoportnak szánt levelek, és az ország teljes nyilvánossága elé szánt iratok között a határt. A befogadói szegmens határait minden egyes politikai irat esetében vizsgálni kell, hogy kétségtele-

[17] Keczer Ambrus személyéről bővebben: Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkáik,* Bp., Magyar Könyvkiadók Egyesülete, 1981.

[18] Zrínyi Miklós és az Erdélyi Fejedelemség sokrétű kapcsolatáról bővebben: Nagy Levente, *Zrínyi és Erdély,* Irodalomtörténeti Füzetek, Bp., Argumentum, 2003.

[19] Érdekes kérdés, hogy vajon Zrínyi Miklósnak mely levele kompromittálhatta őt a Habsburgok előtt egy olyan levélkötegben, amelynek témája a török behódolás volt. A horvát bán bizonyára nem a töröknek való behódolás lehetőségét fejtegette, tehát egyéb, Habsburgoknak nem tetsző, vagy esetleg ellenük írott szövegről lehet szó. Az említett szöveg nem csupán Zrínyi által a fejedelemnek vagy körének címzett levél lehetett, elképzelhető, hogy a gróf valamelyik iratát a fogságba esett urak egyike megszerezte, és így került az említett irategyüttesbe.

nül eldönthessük: politikai publicisztikáról van-e szó, vagy sem. A nyilvános teret alkotó 17. századi befogadói csoportok olvasási technikáinak és működési mechanizmusainak vizsgálata pedig olyan feladat, amelynek elvégzésével a befogadás szempontjából tudunk meg többet e művekről, és értjük meg az olvasóközönség szerepét e században.

Public Spaces of 17th-Century Political Publications

The topic of my doctoral dissertation is the 17th-century political journalism (e. g. *Nádori emlékirat, Oktatás jó elmélkedésre,* the texts in the *Tholdalaghy leveleskönyv*). In my paper I discuss the public spaces: the audience of these texts.

Political publications in the 17th century were determined by the attitude of reader groups for which the texts were intended. The ways of wording, the technique of reasoning and the chosen topics made it clear what kind of readers the authors took aim at. However, the various groups of readers judged the texts according to their own criteria, they wanted to give feedback and express their opinions too. These micro groups were often circles of nobles brought together by political views, or belonged to companionships of prominent figures. This means that the reading communities were neither composed of homogeneous ranks nor isolated readers but of different kinds of smaller and larger reader groups.

In this paper I am examining these reader groups, their behavior and reading attitudes towards political papers.

Pálos Mónika

Erkölcsbotanika és leánynevelés Pécsi Lukács művében*

A *Koszorú* születésének körülményei és Pécsi Lukács a szakirodalomban

Pécsi Lukács *Az keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja*[1] című alkotása egy eredetileg lutheránus mű, Lucas Martini *Der Christlichen Jungfrawen Ehrenkräntzlein* című munkájának fordítása, illetve átdolgozása. Azért fontos, mert a magyar nyelvű megjelenésre viszonylag hamar, a kötet első megjelenése után mindössze tizenegy évvel sor került. Magyarországon a nőneveléssel kapcsolatos gondolatok ehhez képest komoly fáziskésést mutatnak, hiszen Juan Luis Vives 1523-ban megfogalmazott gondolatai Pázmány prédikációin keresztül váltak elérhetővé magyar nyelven, Antonio de Guevara 1529-es királytükrének második részét, amely a nőművelés kérdésével is foglalkozik, 1610-ben fordították le.[2] Tehát majdnem száz éves lemaradásokat figyelhetünk meg a nyugati nőneveléssel kapcsolatos gondolatok magyarországi felbukkanásával kapcsolatban, míg Pécsi elég korán reagált Lucas Martini művének megjelenésére. Német területekhez képest nem találunk ebben forradalmi gondolatokat, hiszen ott a városi iskolák már a 15. században is fogadtak leányokat, csupán a magasabb műveltségi szint eléréséhez szükséges latin nyelv oktatását nem kínálták számukra,[3] míg Magyarországon, sem a Magyar Királyság, sem az Erdélyi Fejedelemség viszonylatában nem be-

* A dolgozat mesterszakos diplomamunkám egy fejezetének átdolgozása (témavezető G. Etényi Nóra) *Leánynevelési programok és erkölcsbotanika a 16–17. századi Magyarországon,* ELTE BTK, kézirat, 2016.

1 Pécsi Lukács, *Az Keresztyen szuzeknec tiszteseges koszoroia,* RMK I. 250, Nagyszombat, 1591. Hasonmás kiadása: Pécsi Lukács, *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorója,* kiad. Kőszeghy Péter, bev. Kőszeghy Péter, Utasi Csilla, Bp., Balassi, 2014 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XLIV). A továbbiakban *Koszorú*ként hivatkozom rá.

2 Az említett három szerző nőnevelési kérdésekben kifejtett véleményét BA-s szakdolgozatom első fejezetében foglalom össze: (témavezető Horn Ildikó) *Nők nevelése a kora újkori Magyarországon,* ELTE BTK, kézirat, 2011. http://itoth.yolasite.com/resources/Dolgozatok/Pálos%20Mónika%20—%20Nők%20nevelése%20a%20kora%20újkori%20Magyarországon.pdf 2016. 02. 27.

3 Cornelia Niekus Moore, *The Maiden's Mirror: Reading Material for German Girls in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,* Wiesbaden, Harrassowitz, 1987, 123.

szélhetünk (többes számban semmitképp) olyan városi iskolákról a 17. század előtt, amelyekben leányok oktatását is végezték. Kivétel ez alól Brassó 1540-ben alapított leányiskolája, ahol olvasni-írni, énekelni és a katekizmusra tanították a leányokat.[4]

A magyar szakirodalom jellemzően mégsem tárgyalja a *Koszorú*t a leánynevelés szempontjából. Főleg botanikatörténettel foglalkozó kutatók vagy irodalmárok foglalkoztak a művel, a pontosabban meghatározott tartalom nélküli „erkölcsbotanikai" jelző használatával. A következőkben ezért Pécsi Lukács művének leánynevelési programját fogom fókuszba helyezni, illetve megkísérlem az „erkölcsbotanika" kifejezés definíciójának megalkotását, ezáltal tartalommal való feltöltését, és használatának pontosítását.

*

Esztergom 1543-as török megszállását követően Oláh Miklós Nagyszombatba helyezte át érseki székhelyét, s itt és Pozsonyban humanista érdeklődésű, zömében Padovában tanult értelmiségiekből itáliai mintára egyfajta önszerveződő tudományos társaságot hozott létre. Ennek jellemzői voltak a közös érdeklődéssel rendelkező tagok összegyűjtésére való törekvés, az ókori szerzők iránti érdeklődés, s hogy „a nemzeti nyelvet egyenrangúnak tekintették a latinnal".[5] Jellegzetessége volt az ilyen köröknek, hogy ha tehették, egy kertben gyűltek össze egy fa alatt, ami Franciaországban platán volt, Pozsonyban Radéczy István kertjében hársfa. A fának különös jelentőséget adtak azáltal, hogy a Múzsák védelmezőjének, Apollónak szentelték egy ceremónia keretei között.[6]

A 16. század harmadik harmadában ennek a társaságnak a tagja volt Zsámboky János, Istvánffy Miklós, az első pozsonyi orvosi kert fenntartója, Georg Purkircher, valamint a flandriai Nicasius Ellebodius is. A tagok közül mindenki valamilyen tudományban jártas volt, s olyan tudós külföldiek is megfordultak a társaság gyűlésein, mint Carolus Clusius, és talán Sir Philip Sidney.[7] A pozsonyi kör tehát amellett, hogy erőteljes szimbolikus jelentéssel ruházta fel a kertet, amelyben összegyűlt, tagjai, illetve látogatói között jelentős volt a botanika iránti érdeklődés is.

Ebben az intellektuális környezetben a Nagyszombatban működő káptalani iskola a 16. század egyik legkiemelkedőbb intézményévé nőtte ki magát, ahol neves

[4] Az egész században működött az iskola. Szabó András, *Női művelődés a 16. századi Magyarországon = A zsoltártól a Rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből,* szerk. Papp Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 72.

[5] Ritoókné Szalay Ágnes, *Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei* = R. SZ. Á., *„Nympha super ripam Danubii": Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből,* szerk. Jankovits László, Bp., Balassi, 2002, 169. Elektronikus kiadás: Ua., Neumann Kht., 2006. http://vmek.oszk.hu/05400/05421/05421.pdf 2016. 02. 16.

[6] Ritoókné, *i. m.,* 170.

[7] Ritoókné, *i. m.,* 171.

humanisták oktattak, s rövid időre a jezsuiták is megtelepedtek.[8] Ám valószínűleg Telegdivel való rossz viszonyuk miatt, egyelőre nem eresztettek itt gyökeret,[9] s távozásuk után ő vette át az iskola vezetését is. A 16. századi Nagyszombat tehát a katolikus megújulás központja lett az országban, és az ide csoportosult katolikus elitnek meg kellett találnia a módját, hogy visszatérítse a híveket. Oláh Miklós és Telegdi jól látta, hogy ennek érdekében a katolikusoknak követniük kell a protestáns módszereket,[10] tehát meg kell teremteniük a magyar nyelvű katolikus irodalmat és sajtót. Telegdi kiváló érveléssel meg is győzte Miklós pápát egy nyomda felállításának szükségességéről. Így Telegdi 1577-ben nyomdát alapított Nagyszombatban, és annak felszereléséről a bécsi jezsuiták 1563 óta nem használt nyomdafelszereléséből gondoskodott,[11] majd létrehozott maga köré egy kisebb írói csoportot. Ennek tagja volt Monoszlói András és Pécsi Lukács is. Telegdi és Monoszlói vállalta fel a hitvitázó és a prédikációs kötetetek írását, míg Pécsire maradt az „együgyű" keresztény hívek megnyerése és erkölcsi nevelése. A kálvinista reformátorok is foglalkoztak a nők tanításának kérdésével. A protestánsoknál az 1540-es és '60-as években a nők Bibliához való viszonyulása erkölcsösségük mércéje lett: minél nagyobb érdeklődést mutatott egy nő a Szentírás iránt, annál tisztábbnak és fegyelmezettebbnek tartották, míg a korábbi katolikus vélekedés sokkal inkább óva intette a nőket a vallásos témák feszegetésétől, pontosabban a Szentírás olvasásától, amit nem tartottak nekik való dolognak.[12]

A 16. század végére a katolikusoknak is alkalmazkodniuk kellett az új nézetekhez, ezért nagyobb hangsúlyt fektettek a nők oktatásának kérdésére, vagy legalább annak felvetésére. Ezt a gesztust láthatjuk Pécsi választásában, mikor a *Koszorú*t szánja a katolikus nők iránytűjének művelődés ügyében. Fel kellett ismerniük azt is, hogy a nők talán még fogékonyabbak lehetnek az új tanításokra, mint a férfiak, így a visszatérítés során is számolni kellett velük.[13]

Ez a katolikus megújulás reneszánsz, humanista beállítottságú, néha elhajolva a későreneszánsz manierista irányzata felé, ha nem is viselte annak minden esetben valamennyi stílusjegyét. Annyi azonban bizonyos, hogy túlzottan intellektuális volta miatt nehezen jutott el a széles néptömegekhez, amelyhez végül a barokk

8 Uray Piroska kísérőtanulmánya = Pécsi Lukács, *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági,* Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988, 12.

9 Klaniczay Tibor, *A magyar barokk irodalom kialakulása I,* ItK, 1960, 322.

10 Rónay György, *Szüzek koszorúja,* Bp., Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1936, 9, 36.

11 A kiadások megvizsgálásából ugyanis kiderült, hogy amennyiben a könyveket például Bécsben jelenteti meg, akkor azért 3000 forintot is fizetnie kellett, míg 2000 forintért egy egész nyomdát megvásárolhatott. Iványi Béla, Gárdonyi Albert, *A királyi magyar egyetemi nyomda története, 1577–1927,* Bp., Egyetemi Nyomda, 1927, 16.

12 Natalie Zemon Davis, *Városi nők és a vallási változások* = N. Z. D., *Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban,* ford. Csaba István, Erdősi Péter, Bp., Balassi, 2001, 77—80.

13 Erre mutat a Karthauzi névtelennél olvasható „bába hír" kifejezés, amely egy jellegzetesen (és kizárólagosan) női foglalkozásra utal. Péter Katalin, *Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon,* Történelmi Szemle, 2005/3–4, 282.

stílus bizonyult megfelelőbbnek. Céljaik érdekében viszont mindenekelőtt a politikai korrektség eszközét igyekeztek bevetni, nem akarták kompromittálni a protestáns olvasókat: kerülték a szentek példáira, vagy Máriára való hivatkozást, nem emlegették a pápák bulláit, vagy a zsinatok határozatait. Példáikat lehetőség szerint csak a Bibliából vették, vagy az egyházatyákra hivatkoztak, s ha Pécsi fordítói munkásságából csak a *Koszorú*t nézzük, akkor is azzal szembesülhetünk, hogy minden további nélkül forgattak, és használtak fel olyan munkákat, melyek eredeti szerzői protestánsok voltak.[14] Műveiket saját szájuk íze szerint átdolgozták, hogy az végül katolikus célokat szolgáljon.

A Pécsi Lukács által 1591-ben magyarra fordított *Koszorú*t több szempontból is vizsgálat alá lehet vonni. Az egyik ilyen szempont a protestáns példák, módszerek átvételének és felhasználásának megjelenése a katolikus megújulás zászlóvivőinél. A másik szempont ehhez kapcsolódóan a lánynevelésszel kapcsolatos újító nézetek megjelenése, a német példa követése. A harmadik vizsgálati szempont a mű botanikatörténeti fontossága, amit a művel kapcsolatban a legtöbbet hangsúlyoznak. Végül az „erkölcsbotanikai" nézőpont sem kerülheti el a figyelmünket, amit az angol nyelvű szakirodalom inkább a „nature symbolism" kifejezéssel jelöl. Itt figyelembe kell venni az antik és a középkori szimbólumok átvételét, a közérthetőség kérdését, valamint a jelképrendszer továbbélését.

Pécsi Lukács életéről kevés információval rendelkezünk. Legrészletesebben Rónay György foglalkozik vele, frissebb összefoglalót pedig Uray Piroska tollából olvashatunk, aki tanulmányát egy historiográfiai összefoglalással[15] kezdi, melyből kiderül, hogy Weszprémi Istvántól származik az a feltevés, miszerint Pécsi klerikus volt. Őt követi Danielik József (1858),[16] aki a egyházi, illetve világi mibenlétével kapcsolatban nem nyilatkozik, ellentétben Sadler Józseffel (1841–45),[17] Szinnyei Józseffel (1891),[18] Alföldi Flatt Károllyal (1886),[19] továbbá Rapaics Raymunddal (1931),[20] akik jezsuitának tartják. Ezt a hagyományos álláspontot fogadja el Géczi János (2008),[21] Csoma Zsigmond (2009)[22] is, akik úgy tűnik jellemzően

[14] Lucas Martini, a *Koszorú* forrásművének szerzője lutheránus lelkész volt Lipcsében.

[15] Uray, *i. m.,* 5–12. Ennek összefoglalása ez a bekezdés, kiegészítésekkel.

[16] Danielik József, *Magyar írók: Életrajz-gyűjtemény, Második, az elsőt kiegészítő kötet,* Pest, Szent István Társulat, 1858, 250.

[17] Sadler József, *A növénytan történetei honunkban a 16-dik században = A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Évkönyvei, Első kötet, 1841–1845,* szerk. Török József, Pest, Biemel, 1845, 92.

[18] Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái,* Bp, Arcanum, 2000, http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/ 2016. 02. 16.

[19] Alföldi Flatt Károly, *Pécsi Lukács és botanikai műve,* Természettudományi Közlöny, 1900, 456—469; 457.

[20] Rapaics Raymund, *A magyarság magyar virágnyelv,* Ethnographia, 1931/1, 1—12, 9.

[21] Géczi János, *A rózsa és jelképei: A reneszánsz,* Bp., Gondolat, 2008, 225.

[22] Csoma Zsigmond, *Késő reneszánsz, koraújkori kertek és borok Erdélyben,* Bp., Agroinform, 2009, 65.

Rapaics Raymund tanulmányához nyúlnak vissza. Stirling János (1996), bár nem foglal állást a kérdésben, maga is Rapaicsra hivatkozik, mikor Pécsiről, illetve a *Koszorú*ról ír.[23] Surányi Dezső sajátos módon Martinit is jezsuitaként vezeti fel,[24] majd azt állítja, hogy Pécsiről Weszprémi István világi emberként emlékezik meg,[25] bár azt olvashatjuk nála, „[h]ogy az egyházi rendbe tartozott […], azt biztos adatokból lehet megállapítani…"[26]

Valójában először egy 1927-ben kiadott, Iványi Béla és Gárdonyi Albert által írt kötetben jelenik meg, a korábbi vélemények kimondott cáfolata nélkül, de egyértelműen, hogy Pécsinek szerintük családja volt.[27] Braunecker Margit (1933) és Rónay György (1936) már őket követik, tehát Pécsit nem tekintik papnak.[28] Az inkább irodalomtörténeti irányvonalon haladó kutatók már ezekhez a szakirodalmakhoz nyúlnak vissza, mikor Pécsi Lukács egyházi vagy világi létéről foglalnak állást, így Uray Piroska (1988) sem tartja valószínűnek, hogy Pécsi jezsuita lett volna,[29] és az Utasi Csilla-Kőszeghy Péter szerzőpáros (2014) is Iványi és Gárdonyi megállapítását követi ebben.[30]

Pécsi Lukács, műveiben keveset árult el életéről. Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádságinak 1591-es kiadásában (RMK I, 249)[31] lévő előszavából — melyet Kutassy Jánosnak címez — annyi mégis kiderül, hogy gyerekkorától fogva az esztergomi egyházmegyében nevelkedett, 1579-es Ransanus kiadásából pedig megtudhatjuk, hogy Telegdi bíztatta őt a tudományokban való elmélyedésre. Valószínűsíthető tehát, hogy a nagyszombati káptalani iskolában tanult, de egyetemi tanulmányairól nincsenek kétséget kizáró adatok.[32] Az első konkrét adatot Pécsiről 1577-ből találjuk, amikor Bécsben

23 Sritling János, *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI—XVII. században,* Bp., Enciklopédia, 1996, 136.

24 Surányi Dezső, *A mítosztól a valóságig: A magyar nép természetismeretének fejlődésvázlata,* Cegléd, 1993, 122.

25 *Uo.,* 125.

26 Weszprémi István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, Második száz, Második rész,* Bp., Medicina, 1968, 613–615.

27 Iványi, Gárdonyi, *i. m.,* 23.

28 „Régebben, bizonyára a licenciátusi intézmény figyelmen kívül hagyásával, papnak hitték", Rónay szerint ebből adódhatott az, hogy Pécsit jezsuitának hitték. Rónay György, *Misztika az ellenreformáció magyar irodalmában,* Katholikus Szemle, 1937. Idézi: Uray, *i. m.,* 12.; Rónay, *Szüzek…, i. m.,* 19.

29 Uray, *i. m.,* 12.

30 Utasi, Kőszeghy, *i. m.,* 15.

31 A továbbiakban Szent Ágoston elmélkedéseiként hivatkozom rá, bár ez kissé megtévesztő lehet, ha figyelembe vesszük, hogy a Pécsi által lefordított mű valójában nem Szent Ágoston tollából született.

32 1565. október 13-án a bécsi egyetem anyakönyvébe bejegyzik egy bizonyos Lucas Pesius Transylvanus nevét. Lehetséges, hogy ez azonos Pécsi Lukáccsal, de az is előfordulhat, hogy nem. Ebből a névből származik az a vélemény is, hogy szülőhelye Erdélyben található. Uray, *i. m.,* 6–7.

megjelent Telegdi postilláinak első része, melybe Pécsi ajánló verset írt Liber ad lectorem címmel. 1578-tól a káptalan és az esztergomi egyházmegye fiskálisa, a Telegdi vezette káptalani nyomda korrektora, valamint ebben az évben szerkesztette első kalendáriumát is. 1579-ben megjelent Ransanus kiadása, majd évekig csak kalendáriumok fordításával és szerkesztésével, valamint ajánlóversek írásával foglalkozott. 1587–91 között Kutassy János familiárisa és udvarbírája, 1586-tól, vagyis Telegdi halálától pedig ő vette át a nyomda irányítását. Irodalmi tevékenysége az 1590-es években élénkült meg, 1591-ben két fordításkötete is megjelent, az általunk tárgyalt *Koszorú,* és a Szent Ágoston elmélkedései. 1595-ben a káptalan gazdasági ügyvivőjeként találkozhatunk vele, ő vette át a töröktől visszahódított Esztergomban a káptalan birtokait. Az utolsó általa szerkesztett kalendárium 1603-ban született.

A fent leírtakból látható, hogy életéről igen kevés adat maradt ránk, s például családi állapotára is csupán a *Koszorú* elején megjelent metszetből következtethetünk, melyen egyes kutatók feleségét és két fiát vélik felfedezni. Ezzel a kérdéssel alább még részletesen foglalkozom.

A tanulmány további részében egyrészt mélyebb vizsgálat alá fogom vonni a *Koszorú* legeredetibb pontját: azt a képet, melyen egy fiatal leány és két fiúcska ül egy kertben, mivel ez a kép – a *Koszorú* többi képével ellentétben – teljesen eltér a forrásműben látható képtől. Ez egyrészt – ahogy említettem –, Pécsi családi állapotára világíthat rá, másrészt azt az enyhe hangsúlyeltolódást is érzékelteti, ami a forrásmű és a fordítás között felfedezhető. Ez után, követve a mű felépítését, a *Koszorú* leánynevelési programjának elemeit gyűjtöm csokorba, s végül a fordítás célközönségét keresem.

Családi portré vagy Madonna-ábrázolás?

Az előszó előtt egy képet láthatunk,[33] amelynek középpontjában egy nő szerepel, amint egy zárt kert közepén ülve koszorút készít, mellette az egyik oldalon egy kisebb fiú, játéklovon lovagolva, a másik oldalon pedig egy idősebb fiú, virágokkal a kezében. Fölöttük két angyal koszorút tart, melynek közepén az áll: *Peechi,* a három másik szereplő alatt pedig a gyerekek és a nő neve olvasható: *Martha, Lachko* és *Emre.* A zárt kert az Anyaszentegyházat szimbolizálja, a benne folyó munka pedig a kontemplálást, a gondolkodást, a meditációt segíti, a koszorú a lányok lelkét jelképezi, melybe a keresztény erényeket virágok formájában szépen belekötik. A koszorúkötés folyamata ilyenformán az erényes élethez való eljutás útja, s a koszorúval ez az erényesség kézzelfoghatóvá, szemmel láthatóvá válik mindenki számára.

[33] Pécsi Lukács, *Az keresztyén szüzeknek…, i. m.,* A1v.

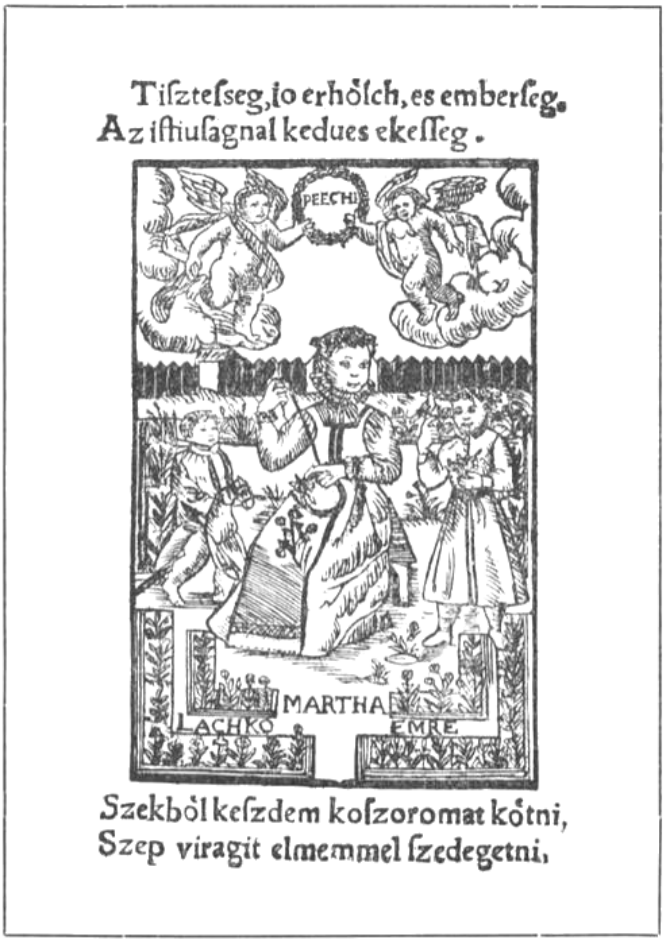

Koszorút kötő leány (vagy saját családjának portréja) Pécsi Lukács művében.[34]

A kép további elemzéséhez két fontos szempontot kell figyelembe vennünk. Az egyik a forrásműben található kép, amelynek mintájára ez is készült, a másik pedig Pécsi Lukács kilétére vonatkozó adataink. Utóbbi azért lehet fontos a képpel kapcsolatban, mert a kutatók szemmel láthatóan Pécsi életéről alkotott véleményeik alapján különböző jelentéstartalmat tulajdonítanak a képnek. Géczi János szerint az említett metszet egy fapalánkkal elkerített négyszögletes virágos kert, melynek közepén egy idősebb lány ül, mellette pedig egy kisfiú és egy kislány játszik.[35] Valójában azonban a két oldalon két fiúgyermek látható, s ha ez a ruházatukból nem is volna egyértelmű, az alatta lévő feliratok biztosítanak

[34] Kép forrása: http://epa.oszk.hu/02100/02181/00371/pdf/EPA02181_Termeszettudomanyi_kozlony_1900_456–469.pdf 2016. 05. 17.

[35] Géczi, *i. m.*, 226.

bennünket az alakok neméről. Csoma Zsigmond ugyan felhasználta a feliratokat az értelmezéshez, de Pécsit a hagyományos, Weszprémi Istvántól származó elképzeléshez ragaszkodva további jelentéstartalmakat magyarázott bele a képbe. Így szerinte a középső nőalak, Martha, nem más, mint egy Madonna-ábrázolás,[36] két oldalon pedig a magyarok (királyi) szentjeit láthatjuk: Lachko Szent László királyt személyesíti meg, a „katonakirályt", erre a lába között tartott játék ló utal. Emre pedig nem más, mint Szent Imre herceg a szelíd életű fiatal, virágszedés közben.[37] Ez az értelmezés véleményem szerint annak (is) tudható be, hogy a szerző szerint Pécsi egyházi ember volt. Ha azonban világi emberként tekintünk rá, a kép mindjárt más megvilágításba kerülhet. Iványi Béla és Gárdonyi Albert 1927-es művükben amellett foglalnak állást, hogy Pécsi családos ember volt, s szerintük a képen Pécsi családjának portréjával van dolgunk: Martha a felesége vagy a lánya lehetett, Lachko és Emre pedig a fiai. Utasi Csilla és Kőszeghy Péter is ezen a véleményen vannak.[38] Bár erre vonatkozóan egyelőre nem ismerünk konkrétabb forrást, számomra is ez utóbbi vélemény látszik elfogadhatónak. Ha összevetjük a Martininél látható képeket Pécsi Lukács metszeteivel, azt láthatjuk, hogy az összes kép pontos másolata a forrásműben találhatóaknak, kivéve ezt a fent leírtat. Martininél ezen a képen megtalálható ugyan a központi szerepben lévő koszorút kötő nő, a két angyal, amely a koszorút a feje fölé tartja, valamint a helyszín is természetesen egy kert, ám a kép többi eleme merőben eltér Pécsi Lukács képétől. Itt nem két fiú áll a nő mellett, hanem egy lány, a háttér pedig sokkal kidolgozottabb, hatalmas kert bontakozik ki előttünk, egy szökőkúttal a közepén. Ahol Pécsinél a kisebbik fiút láthatjuk, Martininél egy asztal áll, rajta egy zsákkal, és mellette nyitott könyv — talán épp az elkészült *Ehrenkränzlein,* hogy útmutatást nyújtson a koszorúkötéshez és az erkölcsökről való elmélkedéshez.

[36] Klingberg cikkében leírja, hogy Madonna-ábrázolásnak tartja a forrásműben található képet Susanne Barth is 1991-es cikkében (*Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur, Von 1570 bis 1750,* begr. von Theodor Brüggemann, Stuttgart, J. B. Metzler, 1991). Szerinte a fametszet nagyon emlékeztet a középkor és a reneszánsz során készült Mária ábrázolásokra, ahol a körbekerített kertek az érintetlen tisztaságot jelképezik. Ám Göte Klinberg szerint nem Mária-ábrázolással van dolgunk, hiszen egy élő és virágzó szokás ábrázolása lehetett a cél. Tehát, ugyan nem elképzelhetetlen a Madonna-ábrázolások befolyása az említett fametszetre, a forrásmű képén látható leány valószínűleg valós személyt mutat be, amint épp ténylegesen és átvitt értelemben is koszorút köt. Göte Klingberg, *Facets of children's literature research: Collected and revised writings,* Stockholm, Svenska barnboksinstitutet, 2008, 136.

[37] Csoma, *i. m.,* 65.

[38] Utasi, Kőszeghy, *i. m.,* 15.

Koszorút kötő leány Lucas Martini művében.[39]

Martini metszetén tehát egyrészt nagyobb a hangsúly az épített környezeten, a gondosan megszerkesztett kerten, s a középpontban valóban egy fiatal nőt és egy leányt láthatunk, akiknek okulására a könyv rendeltetett. Pécsinél nagyobb a hangsúly a családi értékeken, s azt láthatjuk, hogy a nők erényre nevelésének két célja, hogy a házasságkötésig megőrizzék tisztaságukat, házasságkötésük után pedig fiúgyermekeiknek nevelését ellássák. A családi portré elméletet támaszthatja alá az is, hogy Pécsi metszetén a két angyal által tartott koszorú közepén olvasható a Peechi vezetéknév, ami persze pusztán magára a szerző-fordítóra is utalhat, ám a

[39] Kép forrása: https://books.google.hu/books?id=kAI9AAAAcAAJ&hl=hu&pg=PT6#v=onepage&q&f=false 2016. 05. 17.

Martini-féle képen ennek nyoma sincs, a német szerző nem érezte szükségesnek, hogy neve megjelenjék a metszeten. De azt a gesztust is feltételezhetjük mögötte, hogy a fordító-szerző ezáltal arra a tényre igyekezett ráirányítani a figyelmet, hogy nem csupán szolgai fordító minőségben, hanem tevékeny szerzőként van jelen. A családi portré elméletét erősíti a kép elhelyezése is. A többi, Martinitől átvett metszettel ellentétben ezt a forrásműben lévőhöz képest máshol is helyezte el. Martininél a kép az előszó után – tehát a főszöveget megelőzően – található, míg Pécsinél a címlap után ez az első amit megpillanthatunk, s a képet Pécsi előszava követi. Ez utalhat arra, hogy a *Koszorú*ban található kép szorosabban kötődik a szerző-fordítóhoz, mint Martini esetében, ahol sokkal inkább a könyv mondanivalójának bemutatása a kép célja. Mindenesetre az az állítás, miszerint Pécsi családját láthatjuk a képen, ezek alapján megalapozottnak tűnik.

Erkölcsbotanika

A második részben találjuk a húsz jó erkölcsöt, melyet húsz koszorúba való virághoz hasonlít a szerző. Ennek bevezetőjében azonban felhívja rá a figyelmet, hogy „nem minden ioszagos chelekedetec szolgalnac ez tisztesseges koszoruhoz, mint hog nem minden füuec, es viragoc szoktac az koszoruban illeni”.[40] Tehát csak azokat a virágokat válogatta ki a jó erkölcsök koszorújának kötéséhez, melyeket „koszoru viragoknac neueznec”.[41] Ezek a jó erkölcsök egyébként nem egyedül a fiatalokhoz, s nem is csak a lányokhoz illők, csupán azért veszi őket célközönségnek, mert az ő szokásuk a koszorúkötés.[42] Itt a bevezetőben fel is sorolja a húsz virágot[43] és a hozzájuk kapcsolódó erényeket, valamint előre vetíti, hogy miként fogja ezeket bemutatni: leírja ezen virágok gyógyhatását, majd az azokhoz kapcsolódó erkölcshöz szentenciákat, példákat társít.

[40] Pécsi, *Az keresztyén szüzeknek…, i. m.,* 22v.

[41] *Uo.,* 23r.

[42] A koszorúkötés talán, de a koszorúviselés nem kizárólag a női nemre volt jellemző. A 14–15. századból maradtak fenn olyan adatok, amiből az derül ki, hogy elvétve a házasodás előtt álló fiúkat is koszorúval temették el (ezek a fiatalok jellemzően – fiúk és lányok egyaránt – házasságuk előtt hunytak el, ezért menyasszonyként, illetve vőlegényként felöltöztetve temették el őket). Míg a 14–15. században előfordult, hogy a fiúk és férfiak koszorút viseltek, addig a 16. századból erre nincs adat. Selmeczi László, *„…Istentül adattál édes szűz koronám”: Adatok a párta történetéhez a Kárpát-medencében,* Ethnographia, 2006/1, 37.

[43] Valójában 21 virágról beszélhetünk, hiszen a 17. erény tárgyalásakor két virágot és valójában két összekapcsolódó erényt fejt ki: a levendula mellett a spikanard is tárgyalásra kerül, és a képen is két jól megkülönböztethető virág szerepel. A tanulmány további részében mégis húsz virágról beszélek, pusztán azért, mert a szóban forgó második rész húsz szerkezeti egységet alkot, a levendula és a spikanard egyetlen egységben jelenik meg a műben.

Alföldi Flatt Károly cikkében közli az említett virágok Pécsi által leírt botanikai szempontú ismertetését,[44] azonban elhagyja a magyarázatokat, melyek a virágok szimbolikus értékét természetük által alátámasztják. Ezekből szeretnék először most példát hozni, azt vizsgálva, hogyan építi fel a jelképeit, valamint hogy ezek mennyiben kapcsolódnak a virágok hagyományos szimbólum-értékéhez.

Jól megfigyelhető a húsz virág ismertetése során, hogy sokkal inkább a virágok tulajdonságai határozzák meg a virág jelentését, mint azoknak hagyományos szimbólum-értéke. Így minden virág–erény páros bemutatása a virág tulajdonságainak leírásával kezdődik, számozással elválasztva egymástól a különböző tulajdonságokat, majd ezekhez Pécsi különböző átvitt jelentéstartalmakat kapcsolt. Így például a leggyakrabban felmerülő virágtulajdonság, hogy tavasszal vagy nyár elején virágoznak, így az ahhoz tartozó erénynek a csíráit is már koragyermekkorban el kell ültetni a fiatal szüzekben. Lássuk a levendula és a nárdus virágok példáján, hogyan kapcsolja ezeket a virágokat a takarékossághoz és a megelégedéshez:

> mert mikeppen, ez kęt szępseges füuec, es viragoc ereiekcel, es miuoltokcal, igen hassonlatosoc eǵmáshoz: nem külömben, ez kęt io erkölchöt az takarekonsagot, es elegsęget, eǵmástul el nem szaggathatni, noha valamennire külömbözni lattassanac, mert bizonyara valaki takarekos, lehetetlen, hoǵ az elegsęges ne legyen, es akar mi keuessel, meg ne elegedgyec (ki rekesztuen az irigyeket, kiket mi idenem szamlalunc, mert azoc nem elegsegessec, hanem hituan el vetet fösuenyec, kic még azt sem adgyac, az mit az tisztesseg, es szükseg kiuanis, vgy hogy, soha meg ne elegettessenec) é mellet, az ki elegseges, annal könyebben tudgya azt iol elrendelni az mi nala vagyon. Masodszer, mikeppen ez viragoc ki kelettel zödülnec, es kis aszony hauaban, es öszel viragoznac, mikor viragokatis lemetelhetic, es az egesz esztendö altal élhetni vele: Ekkeppen szükseg, hogy ez io erkölch mindǵart az ifiusagban zödülyon az leanzoknal […] Harmadszer, mikeppen ez ket virag, az spikanard, es leuendula, az testben valo szelletet el oszlattia, az sargasagot, es allo víz korsagot kergetic, es az hideg gyomrot melegitic: Azonkeppen az takarekonsag, mindé föl dagat szeleit az keuelysegnec, pompanac, es dölfössegnec el oszlattia. Az irigysegnec vizi korságat, soc heiaban valo vasarlast, kölchön adast, kölchön véuest, draga, es fölötteb valo epületeket, embernec elmeiebül ki veszen, es meg melegit, az az, meg erössiti az gyomrot, az az, iol leszen az końhanac, es minden hazi eszközöknec dolga, es mindenkor talalnac mihez nyulni, minden gyomor hidegetö romlas ellé…[45]

[44] Alföldi Flatt, *i. m.,* 461–463. Korábban Weszprémi is közli a tárgyalt virágokat és tulajdonságaikat. Weszprémi, *i. m.,* 625–637.

[45] Pécsi, *Az keresztyén szüzeknek…, i. m.,* 121v–123r.

Láthatjuk itt tehát, hogy az érvelés erősen épít a virágok tulajdonságaira, ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy néhol csak a megfogalmazás teremt kapcsolatot a virág és az erény jellemzői között, hiszen a puffadást a kevélységhez és dölyfösséghez hasonlítja, a „vizi korságot" pedig a túlzott költekezéshez.

A *Koszorú*ban vázolt erény–virág párok rögzítettségével kapcsolatban kijelenthetjük, hogy a korszakban több verzió létezett a különböző virágok értelmezésére, és az egyes változatok nyilván nem zárták ki a többi lehetőségét. Ha másik, virágszimbólumokkal (is) foglalkozó műként Cesare Ripa *Iconologiá*jára[46] tekintünk – amely a *Koszorú*hoz képest nem sokkal későbbi megjelenésű, és ami forrásként sok antik és középkori szerzőt felhasznál –, azt vehetjük észre, hogy a virágok jelentéstartalma ugyan kötődhet a virág botanikai tulajdonságához, azonban soha nem megy ilyen részletekbe a magyarázat. Ha közelről megvizsgáljuk Ripa konkrét virágokhoz köthető szócikkeit, azt is láthatjuk, hogy alig van átfedés a felhasznált virág-, növény-, gyümölcsszimbólumok között a két műben. Mindössze a ciprusfű, a rózsa, a ruta és az amaránt[47] szerepel mindkettőben. Az egymásra hatás hiánya azonban nem csupán a felhasznált virágok különbözőségében fedezhető fel, de abban is, hogy a szimbólumokat mi alapján építik fel. Az *Iconologia* nagyon erősen épít a hagyományokra és a „régiek" által használt képekre. Már a kötet első sorai jelzik ezt a tendenciát. A *Koszorú* ellenben a szimbolikus és erkölcsi tanítások mellett nagy hangsúlyt fektet a praktikus tudás átadására is a húsz virággal vagy fűvel kapcsolatban. Szimbólumrendszere is teljesen a virágok tulajdonságaira lett építve, még akkor is, ha időnként csak nagy jóindulattal fogadhatók el az általa kínált hasonlatok. Az *Iconologia* csupán akkor nyúl a szimbólummagyarázatoknál a virágok tulajdonságaihoz, amikor ez a hagyomány által is evidenciában tartott. Így a ruta esetében azzal indokolja, hogy az a jóság és a házastársi tisztaság szimbóluma, hogy annak szúrós illata csökkenti a nemi vágyat.[48] A *Koszorú*val egyezik a „gonoszűző" jelentéstartalom, ezt mindkettő használja, utóbbiban viszont nem a házastársi tisztaságot, hanem a józanságot jelenti.[49]

A *Koszorú* azáltal, hogy a virágok tulajdonságait az erényekkel és az erényes lányok tulajdonságaival párosítja, mintegy arra utal, hogy a leányok, asszonyok Isten kertjének virágszálai. A virágok kellemes illatát rendszeresen köti ahhoz, hogy amiképp az adott virág illata számunkra kellemes, úgy Isten számára az erények és az erényes nők „kellemesek", Isten ezekre különös gonddal figyel.

46 Cesare Ripa, *Iconologia,* ford., a jegyzeteket és az utószót írta Sajó Tamás, Bp., Balassi, 1997.

47 Az amaránt, vagy kakastaréj Pécsinél bársonyvirág néven szerepel.

48 Más szerint szemérmessé tesz. Rácz János, *Növénynevek enciklopédiája: Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása,* Bp., Tinta, 2010, 488. A rutafának tulajdonított hatások között található egyébként a meddőség is. Lengyel Tünde, Várkonyi Gábor, *Báthory Erzsébet: Egy asszony élete,* Bp., General Press, 2010, 46.

49 A *Koszorú* szerint a lányok és asszonyok tisztességét inkább a rozmaring tulajdonságai fejezik ki megfelelően.

Az erényesség elérése: selymek és zsinórok

A *Koszorú*ban a szimbolikus lelki koszorúnak nem csupán az elemeit sorolja fel a szerző, példázatokkal tarkítva, de azt is elmondja, hogy mi segíti hozzá a fiatal leányokat ezeknek az erkölcsöknek a megszerzéséhez és megtartásához. Ehhez a koszorú egyéb alkotóelemeit veszi sorra, tehát tovább lép a kert-szimbolikán és a virágok jelentéstartalmán, és a lehető legmélyebben kiaknázza a koszorú-szimbólum nyújtotta lehetőségeket. Így a kánva, amire a virágokat kötik, vagyis a koszorú alapja,[50] a szüzek lelkét szimbolizálja, mely „valami fundamentom, melyre szep epületet chinalhatni".[51] A kánva ugyanis kezdetben üres, a virágok által jelképezett erkölcsök pedig tanulás útján kerülnek rájuk, nem pedig maguktól nőnek oda, tehát szükség van a nevelésre. Példának hozza Évát, akit senki nem oktatott, s végül bűnbe is esett, nyilvánvalóvá válva ezáltal, hogy a gyermekeknek útmutatásra van szükségük az erkölcsös élet eléréséhez. Továbbá a kánvát is teljes egészében be kell borítani virágokkal, nem csupán részben, ahogy a szüzeknek is teljes lelkükkel be kell fogadniuk az erkölcsöket.

Ezután következnek az „okok",[52] melyek miatt a szüzek erkölcsös életűvé válnak. Ezeket az okokat különböző zsinórok és selyemszálak jelképezik, amelyekkel a virágokat a kánvához erősítik. Az első okot az „Arany sinor fonal" jelképezi, ami nem más, mint az Istennek parancsolata, melynek megtartása minden ember kötelessége, hiszen a keresztséggel Isten és ember között életre szóló szövetség köttetik, melynek során az ember engedelmességet fogad Istennek. A második az „Ezüst fonal", vagyis, hogy a leányok kövessék az istenfélő, okos emberek intéseit: a Szent Írásból, pogány írásokból, történetekből származó példákat, amiket minden nap szüleiktől és a tanítóktól hallanak. A harmadik a „Feier selyem", a jutalom ígérete. A negyedik ok a „Fekete selyem", mely a büntetéstől való félelmet jelképezi. Ezt az alfejezetet igen rövidre fogja, egyébként maga a forrásmű is. Kifejti, hogy fekete selyemmel koszorú kötéskor ritkán élnek, ahogy a dorgálással is, mert nem szép, ha egy leányt fegyelmezéssel kell jó erkölcsökre késztetni. A fegyelmezés mikéntjére nem is tér ki részletesen, mondván, hogy ezt a prédikátorokra hagyja. Érdekes megjegyezni talán, hogy ezen a ponton tűnik a szöveg a legindulatosabbnak. Ötödik okként a „Saarga selyem" jelenik meg, mely az előmenetel, valamint a privilégiumok ígéretét jelenti. Ez alatt elsősorban az örök élet ígéretét érti. A hatodik ok a „Veres selyem", vagyis a becsületes, jó hírnév elnyerése.[53] A hetedik ok a „Szederies selyem", mely itt a szülőktől kapott

[50] Vö. káva.

[51] Pécsi, *Az keresztyén szüzeknek…, i. m.,* 139v.

[52] „Bizonyos okoc, melyec altal, az neuezet io erkölchöknek, viragit, az szüzec koszoroiokban vselheßec." *Uo.,* 139r.

[53] Itt térnék ki a több helyen felmerülő problémára, mégpedig a szerző színkeverésről alkotott furcsa elképzelésére, miszerint például a vörös színt a fehér és a fekete elegyítéséből kaphatjuk meg.

keresztnevet jelenti. A mű ezen része mintegy segédeszközként kíván funkcionálni: névadó segédkönyvként. Megvizsgálva a forrásművet, látható, hogy a nevek túlnyomó többsége átvétel, csupán két betoldást találtam, nevezetesen a Martha és az Agnes nevek esetében, valamint Pécsi összesen négy nevet kihagyott. Ezek a kihagyások igen esetlegesnek tűnnek, hiszen bár valószínűleg viszonylag ritka név volt magyar nyelvterületen az Eudoxia (az egyik kihagyott név), azonban vélhetően ugyanilyen gyakoriságnak örvendhetett a Perpetua név is, azt mégis meghagyta.[54] Az utolsó ok a tökéletes, istenfélő, jámbor szüzek példájának követése, melyet a „Zöld selyem" segítségével mutat be.

Szülők kézikönyve: hogyan neveljünk erkölcsös leányt?

Az utolsó részben azokat az eszközöket ismerteti, amelyek által a leánygyermekek erkölcsi nevelését elérhetik. Itt már valóban gyakorlati módszereket olvashatunk, méghozzá újító célzatú gondolatok között. Ennek oka, hogy a forrásmű maga lutheránus, viszont látható, hogy a Telegdi által is képviselt álláspont, miszerint a protestánsok fegyverét kell felhasználni ellenük, Pécsi számára is természetes volt. Ez abban is megmutatkozik, hogy a *Koszorú* megjelenésével azonos évben lefordította és kiadta a Szent Ágostonnak tulajdonított, nagyrészt 11–12. században íródott misztikus meditációk gyűjteményét, hiszen Ágoston a protestánsok számára is elfogadott forrás volt.

A *Koszorú* negyedik részében tehát praktikus tanácsokkal látja el a szülőket azzal kapcsolatban, hogy miként neveljék a gyermekeket. E szerint a nevelést már kisded korban meg kell kezdeni, egy vagy két éves korban. Később, mikor már elég érett a leánygyermek, a városi iskolába kell küldeni, ahol „szép munkakra tanityak az leanzokat"[55] de – ahogy Pécsi meg is jegyzi – ezekben a nyilvános iskolákban nem bővelkedik a korabeli Magyarország.[56] Így mintegy úttörő módon veti fel ezen iskolák szükségességét és hasznosságát. Szerinte ugyanis a szülők az otthoni elfoglaltságaik közepette nem tudnak kellő figyelmet szentelni a gyermeknek, s az egyébként is akadályozná őket a mindennapi teendők ellátásában, így mindenki számára megnyugtató megoldás volna, ha napközben megbízható, jó erkölcsű tanítókra bízhatnák őket, méghozzá az otthonukhoz közel. Tehát a javaslata tulajdonképpen az, hogy minden városban állítsanak fel ilyen iskolákat. Ezekben az iskolákban „az tanito asszonyalatoc, az leanzokat ha meltonac itelic

[54] Ha feltételezzük, hogy a korábban említett képen szereplő Martha nevezetű leány vagy nő valamiféle rokona Pécsinek, sok kérdőjel közepette feltehetjük azt is, hogy lehetett egy Agnes nevű rokona, esetleg a felesége vagy az édesanyja.

[55] Pécsi, *Az keresztyén szüzeknek…, i. m.,* 172r.

[56] „[…] ide szolgalnac az közönsegés tanulo helec, mint egeb nemzetec közöt niluan latyuc" *Uo.,* 171v.

lenni, (De nalunc Magyaroknal nem igen disses) oluasni tanichac"[57] – valamint hittanra, a keresztény hit alapjaira és magyarázataira. Minden nap olvassanak a Bibliából, főleg az Új Testamentumból és tanuljanak zsoltárokat. Bár iskolába járatná a lányokat, láthatóan ezt is elsősorban a lelki fejlődésük és kevésbé a gyakorlati ismeretek elsajátítása érdekében.

> Azert szol sz: Palis Titushoz iruan, cap: 2. Az vén aszonalatoknac, es idös anyakorbelieknec mond meg, hogy az ifiusagot, tisztesseges dologra tanichac. Innen vagyon, hogy effele tanulo helekbül vgan soc io szokot tamadni, mint latyukis, mert effele iambor vén emberec altal neuelt szüzekbül, kellö, csendes, okos, szeled, emberséges, es io erkölcsü emberec tamadnac, az ü ven szülei penig, es iambor ferfiac, kikhez Isten parancholya üket vigassagos, es örvendetes eletet tapasztalnac, es latnac mellettec.[58]

Tehát az ilyen helyen nevelt lányok a szüleik és leendő férjük számára is örömforrássá válhatnak.

Szükségesnek tartja bizonyos „tiszt viselö fö emberek" alkalmazását, akik a különböző közösségi eseményeken, ahol leányok is megfordulnak, tartsák fenn a rendet. Ez alatt többek között azt érti, hogy akadályozzák meg a zűrzavart, amit például az okozhat, hogy az emberek nem képesek elfogadni a társadalomban elfoglalt helyüket, vagyis nem alkalmazkodnak megfelelően a közösség elképzelt rendjéhez,[59] amely összetartja azt. Ezek a rendfenntartó emberek büntetéseket is kiszabhatnának „mert mi haszna soc rended (!) szabni minden nap, ha semit nem tartanac meg benne, mely rend szabasbul imez gonosz tamad, hogy még az tiszt viselöketis meg vetic, es vtalyac".[60] Javasolja, hogy „az lelki szolgac, es gond viselök" támogassák a leányok lelki fejlődését a templomban tartott különböző prédikációkkal vasárnapokon, és ünnepnapok alkalmával.[61] Kiemeli, hogy a „ven aszonyallatoc" példamutató élettel tanítsák a fiatalokat a helyes erkölcsökre,[62] továbbá, hogy a „leanzoc tanulyanac ü tülöc, halgatast, tisztasagot, kaszdaszonysagot, es minden iot."[63]

Tehát a szövegből az derül ki, hogy a praktikus ismereteket továbbra is otthon kellene elsajátítaniuk a fiatal leányoknak, szüleiktől, valamint a környezetükben élő idősebb, tapasztaltabb emberektől, asszonyoktól. Ezzel a gyakorlattal találkozhatunk a braunschweigi iskolai szabályzatban is. Az iskola itt is az írni-olvasni tanulást szolgálja, a zsoltárok, egyházi darabok éneklésének elsajátítását, valamint

[57] *Uo.,* 172r–172v.

[58] *Uo.,* 173r–173v.

[59] Az „elképzelt rendről" bővebben: Yuval Noah Harari, *Sapiens,* Bp., Animus, 2015, 101–108.

[60] Pécsi, *Az keresztyén szüzeknek…, i. m.,* 174v.

[61] *Uo.,* 174v–175r.

[62] De az sem mindegy, hogy a leány kivel „nyaiaskodic", mert ez alapján is megítélhető erkölcsössége. *Uo.,* 191r.

[63] *Uo.,* 175v.

Luther kis kátéjának olvasását, ami természetesen a katolikus szellemiségű *Koszorú*ból szükségszerűen hiányzik, de a forrásmű sem említi. Az iskolai szabályzat szerint a leánygyermekeknek délelőtt és délután két-két órát kellene az iskolában tölteniük, idejük fennmaradó részében pedig otthon kell lenniük anyjukkal „hol olvassanak, s tanuljanak, anyjuktól derekasan háztartást, s ami hozzá tartozik."[64] A leány környezetén tehát sok múlik annak erkölcsi fejlődése tekintetében, s nem mindegy, hogy milyen gondviselőket választanak neki. Pécsi javaslata szerint olyat kell, aki „alkolmas ideiet meg érte, esz Euangeliomi tudománba, mástis tudna oktatni, nem olyanokat, kiknec szaiokbul, bor szagnal, es fertelmes beszednel egeb nem szarmazic."[65] Példamutatásra szólítja fel a magasabb társadalmi rétegek leánygyermekeit is,[66] és felhívja a figyelmet arra, hogy ezen rétegek képesek példájuk követésére ösztönözni az alsóbb osztályok leányait.[67] Lelki fejlődésük érdekében azt tanácsolja a szerző — kíváló pedagógiai érzékenységgel —, azon az erényen elmélkedjenek a korábban említett húszból, amely az adott hónapban virágzó növényhez tartozik,[68] így komolyan elmélyedhetnek ezek elsajátításában. Végül pedig okos „reklámfogást" bevetve javasolja olvasásra a lányok számára az ugyancsak 1591-ben megjelent *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági* című kötetét (nem először a mű során) „melybül az ifiusag nag neuedekensegetis veheti az ü hitinec, iambor erkölchenek meg tartasara."[69]

A *Koszorú* céljai és célközönsége

A *Koszorú* egy több szempontból is sokrétű munka. Először is egy katolikus célokra használt, eredetileg lutheránus szemléletű mű, amin keresztül nagyon jól megfogható a kor katolikus vallásra való visszatérítésének törekvése, és az, hogy a hívek visszaszerzéséért folyó harcban a katolikusoknak bizonyos engedményeket kellett tenni, így át kellett venniük például a lutheránusok bensőséges vallásosságára épülő irodalmát. Azonban Pécsi nem megfelelően vette számításba, hogy az a mű, ami a német közönség számára érthető és jól használható — mutatja ezt az, hogy négy német nyelvű kiadása is született (1580, 1581, 1590, 1603), ezen kívül egy alnémet fordítása is[70] —, a magyar polgárságnál nem feltétlenül találhatott magának utat. Hiszen a németeknél már a reformáció előtt is

[64] Fináczy Ernő, *A renaissancekori nevelés története: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz,* Bp., Hornyánszky, 1919, 216–217.

[65] Pécsi, *Az keresztyén szüzeknek…, i. m.,* 177v–178r.

[66] Azaz azoknak szüleit, hogy leányaikat különös gonddal neveljék, hogy megfelelő példával szolgáljanak.

[67] Pécsi, *Az keresztyén szüzeknek…, i. m.,* 178r.

[68] *Uo.,* 188r–188v.

[69] *Uo.,* 190r.

[70] Klingberg, *i. m.,* 134.

létezett olyan iskolatípus, amelyben leányok is tanulhattak, így az ott meglévő szokásra építkezhetett a protestáns mozgalom, és a bibliaolvasás mindenkinek szóló programja. Magyarországon azonban ennek nem volt hagyománya, így felkészületlen közeggel találta szembe magát ez a kötet, ami rendkívül bonyolult allegóriarendszerrel dolgozik és épít a középkori kert-szimbólumokra, az ókori és a középkori koszorúkötés szokására, továbbá mintegy újításként szimbolikus tartalmakat társít a koszorúkötéshez használt egyéb eszközökhöz is. Ezen kívül a szöveg töménysége is megkívánja a magas szintű olvasástudást, ami nyilván nem az iskolai olvasásoktatás részeként kívánja definiálni a könyvet, hanem az otthoni elmélyülést szolgálja, azoknak a lányoknak és szülőknek, akik az olvasás alapjait már elsajátították és magabiztosan képesek azt alkalmazni, önállóan is. A német városi iskolákban nevelkedett leányoknak ezt pedig sokkal nagyobb esélyük volt elérni, mint a magyar városi polgárok leányainak — legalábbis alacsonyabb jövedelemmel rendelkezőknek, akik nem voltak abban a helyzetben, hogy magántanítót fogadhassanak gyermekeik mellé.

Közönségét tekintve a *Koszorú* egyszerre szól szülőknek és leánygyermekeknek, ráadásul az olvasóközönség fejezetek szempontjából sincsen elkülönítve: viszonylag ömlesztve kapjuk a pedagógiai célzatú tanácsokat, amiket a szülőknek, nevelőknek szán, miközben elmélkedés- és példázat-gyűjteményt nyújt a hajadon leányoknak. Ugyanúgy találunk a második fejezetben is szülőknek szóló jótanácsokat, ahogy az utolsóban is felfedezhetünk szüzeknek címzett intéseket. Pedagógiai könyv, illemtankönyv, elmélkedést segítő erkölcstankönyv és keresztény műveltséget pallérozó szöveg egyben. Mindeközben pedig jól idomul a korszak botanikai érdeklődéséhez, amennyiben a koszorúba köthető virágokról részletes leírást ad, s gyógyhatásukról is ismertetést nyújt. A mű minden apró részlete a hajadonok számára hasznos ismereteket kíván nyújtani, mind hajadon, mind feleség és anyai szerepeik idejére.

Pécsi választása tehát egy olyan műre esett, ami újszerű gondolatokat fogalmazott meg, ám olyan formában, amely pont a célközönség számára tette mintegy elérhetetlenné és feldolgozhatatlanná, miközben a magyarországi leányiskolák megszületése még több évtizedet váratott magára, de még a 17. században sem sikerült jelentős hatást gyakorolni a városi polgárság leányainak műveltségére. Talán ezért maradt a mű a magyar pedagógiatörténet számára kiaknázatlan forrás.

*

Az „erkölcsbotanikai" jelző eredete az általam ismert szakirodalom alapján Alföldi Flatt Károly nevéhez köthető, hiszen forrásai közül sem Weszprémi, sem Sadler, sem Danielik nem él vele.[71] Az angol nyelvű szakirodalomban nem találhatjuk

[71] Megvizsgálandó ugyanakkor ebből a szempontból Alföldi Flatt további három forrása: Haberle Károly, Kanitz Ágoston és Georg Pritzel, akik egyébként Alföldi Flatt megjegyzése alapján szintén Weszprémitől tájékozódtak Pécsi művéről. Alföldi Flatt, *i. m.*, 458.

pontos megfelelőjét. Klingberg „nature symbolism”-ként utal Martini művére.[72] A magyar szakirodalomban Alföldi Flatt után mégis elterjedt az erkölcsbotanika kifejezés, amit jellemzően csak erre a műre alkalmaznak.[73] való elmélkedéshez.

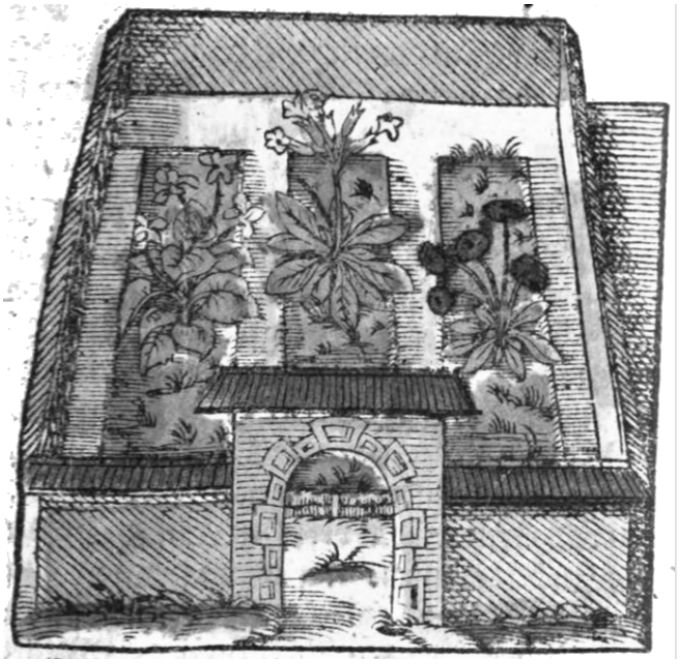

A zárt, három ágyásból álló kert mint az Anyaszentegyház szimbóluma Lucas Martini művében.[74]

Tehát mit takar a sokak által használt „erkölcsbotanikai mű” kifejezés? Ha a szó „botanika” részét szigorúan vesszük (ti. hogy növénytant jelent, amely „a biológiának a növényekkel foglalkozó tudományága. Résztud.-ai: növényszervezettan, növényélettan, növényrendszertan, növényföldrajz, növénytársulattan”),[75] akkor tulajdonképpen csak Pécsi Lukács művének második részét tekinthetjük „erkölcsbotanikának”, ahol a virágok tulajdonságainak részletezése történik pontokba szedve. A *Koszorú* erkölcsbotanikai fejezete tehát az, amelyben a szerző a virágokat erkölcsökkel párosítja, majd a virágok tulajdonságait is az erkölcsök tulajdonságaival köti össze, néhol példázatokkal is alátámasztva a párhuzamo-

[72] Klingberg, *i. m.*, 134. Henry Hawkins *Parthanea Sacra* című, Martiniéhez, illetve Pécsiéhez hasonló művére is inkább a *nature symbolism* kifejezést használják.

[73] Bár esetenként „erkölcsbotanikai művek”-et emlegetnek, nem specifikálva, hogy mely más alkotásokra értik a többesszámot, pl. Rónay, *i. m.*, 37.

[74] Kép forrása: https://books.google.hu/books?id=kAI9AAAAcAAJ&hl=hu&pg=PT6#v=onepage&q&f=false 2016. 05. 17.

[75] *Magyar Nagylexikon, 13. köt., Mer-Nyk,* szerk. Rostás Sándor, Szlávik Tamás, Bp., Magyar Nagylexikon, 2001, 864.

kat. Erkölcsbotanikának tehát azt nevezhetjük, amikor egy mű vagy műrészlet egyszerre közöl növénytani praktikus(nak vélt) ismereteket és erkölcsi tanítást, s ezeket szorosan, mintegy elválaszthatatlanul összekapcsolja.

Moral-Botany and Girl-Education in Lukács Pécsi's Work

Due to the augmentation of the spreading of the Protestantism in the 16th century Hungary, Nagyszombat (today known as *Trnava*) became the center of the Catholic Revival where Miklós Telegdi and the group of writers around him tried to win back the believers using protestant methods just as translations and revisions of protestant works. While Miklós Telegdi's and István Monoszlói's polemic and preaching works' intended audience was more educated, Lukács Pécsi wrote for the "simple-minded" people to win them back and teach them to live morally. In order to this he edited Calendars and tried to find the proper topics that could be interesting for these "simple-minded" people. In this paper I am dealing with one of his work titled as *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorója* (Christian Virgin's Decent Corona) – which is a translation/adaptation of the evangelic preacher Lucas Martini's work. This work is a good example of his efforts to use protestant methods to win back believers and teach them to live right.

This work was mostly treated by the Hungarian researchers because of its botanical importance, being the first botanical book in Hungarian language which was printed in Hungary and also had pictures of the flowers described. However the researchers barely acknowledge the educational importance of this work. Papers about the roots of the girl-educational interest in Hungary starts their topic with Péter Pázmány.

In this paper I reviewed the work of Lukács Pécsi's programme of girl-education, with special focus on the role of books, and his notions of how and where moral young girls can or should learn the rules of moral life style besides acquiring useful practical knowledge.

HORDOZÓ

Palásthy Krisztina

Végtelenül Irgalmatlanul

Az *LI. zsoltár* világi és vallásos szöveghordozókban való megjelenése

Bevezetés

Hogy hogyan tekintünk irodalmi elődeinkre, abban mindig szerepet játszik az öröklött és a teremtő hagyomány; az irodalomtörténetileg folyton alakuló, ám mégis a hagyomány által kimunkált, nagyrészt magában hordozott tapasztalatok. Egyrészt olyan tradicionális előfeltevések, melyek a kulturális emlékezetben élnek gyakorlatilag a költő korának megítélésétől fogva, vagy visszanyúlnak még az elődeik teremtette stílus és értékszemléletből fakadó konvenciókra és azok visszhangjait görgetik tovább. Másrészt olyan emocionális és szimbolikus utóhatások, melyek a mindenkori jelenhez tapadnak; az adott pillanat szülte szubjektív értelemegyeztetések, melyek aztán átstrukturálják tradicionális előfeltevéseinket. Ezért mindezek szétválasztása szinte lehetetlen.

Nemcsak az irodalomról való gondolkodást szövi át e kétirányú tendencia, hanem az irodalomtörténetről való gondolkodást is. A régi magyar költészettel való foglalkozás során – figyelembe véve, hogy előzményei szinte ismeretlenek – azért érzékelhető markánsabban ez a jelenség, mert egy olyan korra tekint vissza, ahol nem teljesen vált külön az irodalom művelése és az arról való véleményalkotás. Rimay János és Balassi Bálint egymásra gyakorolt hatásának hagyománytörténetét észrevétlen szívóssággal az a beágyazottság mozgatja, ami a költők korából (maguktól a költőktől?) eredeztethető. Eszerint Balassi Bálint halálos ágyán *Végtelen irgalmú* incipittel jelölt zsoltárfordításával adja át lírai stafétabotját Rimay Jánosnak. Az L. (protestáns számozás szerint LI.) psalmus jól illusztrálja az irodalom és az irodalomtörténet összemosódását és a róluk való gondolkodás hasonló természetét, mivel szereztetésének körülményei szintén egy irodalmi műből nyerhetők ki, Rimay János *Epicédium*ából. Az ebből a műből kiragadott és az irodalomtörténetben továbbélő tanúságot már sokan megkérdőjelezték, ezzel szélesítve a két költő kapcsolatáról, műveinek korpuszáról, alkotói stílusáról vallott mennyiségi és minőségbeli nézeteket. A Balassi-kultuszt ápoló Rimay János így lett annak kiépítője, és azzal a láthatatlan szállal maradt hozzá-

kötve a hagyományhoz, hogy mindezt nemzeti öntudatának kötelességéből tette. Rimay elődjének emléket állító igyekezete és azt alakító befolyása még inkább hangsúlyossá válik, ha szemügyre vesszük, hogy milyennek látja a szakirodalom a Rimay által láttatott Balassit, és milyennek akar látszódni Rimay az általa láttatott Balassi mellett.

Fontos, hogy az L. zsoltárt elhelyezzük az irodalomtörténet által létrehozott, a „Balassi árnyékában látható Rimay"-kép és a „Rimay optikai szűrőjén át pásztázott Balassi"-kép határolta megközelítési skálán. Azért, hogy tudatosítsuk a korszakokon átívelő tradicionális előfeltevéseink alapját és a hagyománytörténet által hozzáadott értékeit, mellyel újra aktualizálhatjuk a kérdést: milyen volt Balassi Bálint, Rimay János és költészetük? Ezen kérdés felfogásait vizsgálva pedig új perspektívát adhatunk, így őrizve a földet, melyet ránk hagytak, és termékeny táptalajt nyújtva a még meg nem gondolt gondolatoknak. A Rimay János- és Balassi Bállint-karcolatok halmaza, azok uniója és metszete tehát úgy tud ösztönző műalkotás maradni, ha más logikai koncepcióba rendezzük őket, mellyel nemcsak eddig feltáratlan következtetéseket eredményezhetünk, de akár új modellezési folyamatot is létrehozhatunk.

Az eddigi irodalomtörténeti álláspontokról

Az L. psalmus Théodore de Bèze-féle parafrázisának magyar fordítása, a *Végtelen irgalmú* incipittel jelölt vers elsőként Rimay János *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára* címen emlegetett gyászversgyűjteményének 1596-os vizsolyi kiadásában maradt ránk.[1] Az *Ihon, édes hazám* kezdetű versbe ékelt zsoltárfordítás eredetéről a margóra illesztett széljegyzet tudósít: "Ezt a Psalmust az Béza verseiből ő maga [ti. Balassi Bálint] fordította ki, csak halála előtt való betegségében." A másik, a sorban ugyanolyan erővel bíró, fennmaradt szövegváltozat Pázmány Péter 1606-ban Grazban kiadott *Keresztyeni imadsagos keonyv*ében jelent meg.[2] Az *Imádságos könyv* Szent Dávid hét penitenciatartó zsoltára közé emeli a *Végtelen irgalmú*t, és szintén széljegyzetként, ám jóval egzaktabban közli olvasójával a zsoltárfordítás szerzőjét: „Balassa Ba." A két forrás és így a variánsok között felekezeti különbség van. Míg az előbbi protestáns, az utóbbi katolikus formában közli a zsoltárt. A két eltérő változat utóélete szorosan összefonódik. A 17. század elején a katolikus változat látszik uralkodónak, míg az *Istenes énekek,* Balassi és Rimay vallásos verseinek összegyűjtése vissza nem kapcsolja a protestáns verziót a hagyományozódásba. Az *Epicédium* háttérbe helyeződése a nyomtatott öröklődési folyamatban elhomályosítja a protestáns

[1] *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára,* Vizsoly, 1596, B4v. Fakszimile kiadás szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 1994.

[2] Pázmány Péter, *Keresztyén imádságos könyv, melyben szép ájtatos könyörgések es tanulságok foglaltatnak,* Graz, 1606 (RMNy 945).

variáns keletkezését, illetve Balassi szerzősségének megkérdőjelezhetőségét. Jelen dolgozat a két szövegváltozat teológiai elemzésén túl Rimay János szerzősége mellett érvel a korábbi kutatók indítékait összegyűjtve, és egy lehetséges filológiai érvet bemutatva.

A hét bűnbánati zsoltárról

A több kiadást megért Pázmány Péter-féle *Imádságos könyv* és általa számtalan nyomtatásban megjelent Szent Dávid hét penitenciatartó zsoltárának szerzősége már jóval előbb vitatottá vált, minthogy a Balassi és Rimay hagyomány átértékelésével a *Végtelen irgalmú* kapcsán újra felmerült volna a gyanú. Ennek legfőbb oka, hogy a Pázmány első nyomtatványában szereplő „Balassa Ba." felirat a későbbi kiadásokból hiányzik, kikopik a széljegyzet, mely a szerzőséget hitelesítette.[3] Illetve az, hogy a Rimay-féle *Epicédium* egy a debreceni református kollégiumban őrzött csonka példányába egy 17. századi kéz a következőket jegyezte be: „Bizon nem [ti. Balassa], mert Vörös M[átyás] Nagi Giőri ka[nonok] szerzette, Ba[lassa] soha nem is la[tta]".

Szilády Áron a maga Balassi-kiadásában erre a korabeli javításra támaszkodva Nyéki Vörös Mátyásnak ítéli oda a *Végtelen irgalmú* szerzői címét, mellyel útjára bocsátja annak a feltételezésnek az alapját, miszerint az ötvenedikkel együtt a maradék hat psalmus is Nyékinek tulajdonítható.[4] Pázmány margináliáját újraértelmezve sokan amellett érveltek, hogy esetleg mind a hét bűnbánati zsoltárt Balassi Bálint ültette át magyar nyelvre. Erdélyi Pál,[5] aki maga világít rá arra az irodalomtörténetet átszövő állandó reménykedésre, hogy új Balassi-szövegekre bukkanjunk, jelentőségteljesen kizárja Nyékit, és Balassit nevezi meg a psalmusok fordítójának, azzal az indokkal, hogy a hét zsoltár egységes egészt alkot. Formailag, hiszen mind Balassi-strófában íródtak, és tematikailag, mivel mind a bűnbocsánat dogmája köré csoportosulnak, elválaszthatatlanok. Erre az egységre és Dézsi Lajos megállapításaira alapozva Frick József[6] is hasonló eredményre jutott. Tanulmányában azt próbálta bizonyítani, hogy Balassi talán a zsoltárok régebbi, protestáns fordításait szedte versbe, saját rigmusába.

A vita nyugvópontra ért, mikor Eckhardt Sándor tisztázta Balassi kritikai kiadásában,[7] hogy Pázmány bejegyzése egyértelműen jelzi nemcsak azt, hogy az L. zsoltár fordítása Balassi Bálint munkája, de azt is, hogy a többi nem az övé. Azonban csak a *Végtelen irgalmú* eredete vált bizonyossá, a többi hat zsoltár szereztetése kérdéses maradt. Miután a kutatók osztoztak Eckhardt véleményében,

3 Pázmány Péter, *Keresztyén imádságos könyv, melyben szép ájtatos könyörgések es tanulságok foglaltatnak,* Graz, 1606 (RMNy 945), 180 [Yy4r].

4 Szilády Áron, *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei,* Bp., 1879, XLVII/323.

5 Eedélyi Pál, *Balassa versek-e?,* ItK, 1898/2, 135–153.

6 Frick József, *Pázmány Imádságos könyvének hét bűnbánó zsoltára,* Kalazantinum, 1908/4–5.

7 Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint összes művei, I,* Bp., 1951, 274.

Jenei Ferenc[8] átemelte a korábbi következtetéseket elméletébe és úgy tartotta, hogy az L. valóban Balassié, a többi psalmus viszont Nyéki Vörös Mátyás érdeme. Nézete szerint Dobokay Sándor, a sellyei jezsuita kollégium rektora ajánlotta Pázmány figyelmébe Nyékit, akit a katolikus teológus fel is kért az átírásra, így keletkezhetett a többi zsoltár. Meggyőződését az említett 17. századból származó kiegészítésen kívül Nyéki Vörös feltételezhető szerkesztői munkájával magyarázta, mellyel közrejátszott az 1633-as bécsi *Istenes énekek* kiadásában. A katolikus felekezetű, rendezetlen kiadás azonban Balassi Bálint vallásos versei között helyezi el a hét penitenciatartó zsoltárt, és a kötet más költőktől származó énekes részében közli Nyéki védjeggyel ellátott verseit. Ez a felosztás inkább csak azt erősíti meg, hogy már a Balassi életére szorosan rákövetkező korban elterjedt az a hiedelem, hogy mind a hét fordítás neki köszönhető. Ha valóban Nyéki Vörös Mátyás segédszerkesztője az énekeskönyvnek és szerzője a többi zsoltárnak, a kötet miért nem az ő versei mellett szerepelteti a fordításokat és miért nem csak az ötvenediket emeli át Balassi Bálinthoz?

E mégis sokáig elfogadott vélekedéssel szemben többek közt Szabó Ferenc[9] adott hangot annak, hogy Nyékit feltételezni a maradék hat vers szerzőjének ugyancsak téves lehet. Szabó cáfolta azt az állítást, hogy Pázmány nem írt volna verseket, és prózájának költészeti vonatkozásaira hivatkozva, ritmikusságára, ill. hogy felfedezhető benne a Balassi-strófa „alapsejtje", azzal a szemlélettel gazdagította a bűnbánati zsoltárokról kialakult vélekedést, hogy azokat (a *Végtelen irgalmú* kivételével) maga Pázmány készítette. Bán Izabella és Kozelka Henriett[10] a kérdést közelebbről megvizsgálva egymás mellé tették az *Imádságos könyv* zsoltárainak szövegét Pázmány prédikációinak zsoltáridézeteivel, de nem találtak szó szerinti egyezést. Habár Orlovszky Géza[11] nem tekintette döntő erejűnek a Pázmány melletti érveket és Nyékit sem kizárva Hajnal Mátyás nevét is meglebegtette, Pázmány szerzősége maradt ezidáig a szakirodalomban a legesélyesebb megoldás.

Más-más vélemények születtek a szerzőségen túl arról is, hogy honnan származnak, mely műveket veszik alapul a penitenciatartó zsoltárok. Az *Epicédium*ból kiindulva voltak, akik amellett foglalt állást, hogy mindegyik bűnbánati zsoltár

[8] Jenei Ferenc, *Az első Balassi-kiadás történetéhez,* It, 1951/3, 344; *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei,* kiad. Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József, Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Régi Magyar Költők Tára, XVII/2), 455.

[9] Szabó Ferenc S. J., *Pázmány Péter imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára = A zsoltár a régi magyar irodalomban: a Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai,* szerk. Petrőczi Éva, Szabó András, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2011.

[10] Bán Izabella, *Pázmány bűnbánati zsoltárai a prédikációk tükrében = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére,* szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Bp., Mondat Kft., 2013.

[11] Orlovszky Géza, *Pázmány Péter Keresztyéni imádságos könyvéről,* Magyar Egyházzene, XVIII(2010/2011), 245–246.

kiinduló pontja Bèze lehetett, azonban a szövegek összevetése során ez nem vált igazolhatóvá, csak az L. zsoltár esetében. A maradék versek forrásának egyértelműen Szent Jeromos latin nyelvű Biblia-fordítását tekintik. Bitskey István (egyetértve Jeneivel Nyéki Vörös szerzőségében) összehasonlítja a zsoltárok szövegeit a *Vulgata* megfelelő helyeivel, és arra a következtetésre jut, hogy nem tisztán abból merítenek, hanem nagy valószínűséggel a héber *Textus Masoxitizmus* anyagából is, amely közvetítés útján juthatott el a költőhöz.[12] Mindenesetre ez a fölfedezés, noha finomítja a bűnbánati zsoltárok eredetéről szóló meglátást, nem ingatja meg a Vulgata tekintélyét.

A fenti irodalomtörténeti álláspontok végigvezetéséből megállapítható, hogy Nyéki Vörös Mátyás szerzősége a *Végtelen irgalmú*ra vonatkozólag valószínűtlen. Ha hihetnénk a rá utaló széljegyzetnek, akkor is fennáll a kérdés, hogyan kerül Rimayhoz Nyéki Vörös fordítása és miért állítja, hogy az Balassié? Ahogy, ha Nyéki írná át Pázmány kérésére mind a hét zsoltárt, Pázmány sem rögzítené a margón, hogy „Balassa Ba." Mivel a 17. századi ismeretlen kommentárja sehogy sem harmonizál a többi forrással, ezért annak hitelességét kizárhatjuk. Az is megkérdőjelezhetetlen, hogy Pázmány Balassit nevezi meg az L. psalmus szerzőjének. A többiről a szakirodalom jelen állása szerint teljes bizonysággal nem nyilatkozhatunk. Végezetül azt szűrhetjük le, hogy a zsoltárok idegen nyelvű forrása a *Vulgata,* kivéve a *Végtelen irgalmú*t, amelynek a Théodore de Bèze-féle latin parafrázis.

Balassi és Rimay kapcsolatáról: „Viharon innen…"

Rimay János irodalomtörténeti attribútumainak leltárakor érdemes figyelembe venni azt a hajlamot, mely akaratlanul is narratívává rendezi mindazt, amit az *Epicédium* magában hordoz. Már a Balassi-kódex egyik másolójának a Rimay énekeit átfogó címlapjára írt értelmezéséből (hogy Rimay a Balassi-hagyomány ápolására az engedélyt magától a költőtől szerezte, azzal, hogy halálos ágyánál utódjának jelölte) jól látszik az *Epicédium* intencionáltsága.[13] Rimay, aki megénekli elhunyt mestere mennybemenetelét, hű barátnak és tanítványnak bizonyul. A kettejük közti rokonszenv nemcsak a méltó emléket állító gyászköltemények létrejöttében nyilvánul meg, hanem Rimaynak Balassi leveleihez fűzött jegyzeteiben s tervezett Balassi-kiadásának előszavában is.

Radvánszky Bélának viszonyukról írt értekezése mutat rá arra, hogy a saját bevallása szerint már tíz-tizenkét éves korában Balassi szövegeivel, illetve azok bí-

[12] Bitskey István, *Stílusváltás Nyéki Vörös Mátyás költészetében,* ItK, 1974/3, 333.

[13] „Balassi Bálint így szólott felőle életiben: ha úgy mégy elő dolgodban, azmint elkezdtél, gyakorolván azt, nemhogy el nem érkeznél víle, de meg is fogsz haladni. Sőt halála óráján is őtet vallotta Balassi helyében lenni, kérvén arra, hogy az ő halálát verseivel ékesítse meg. Kit véghez is vitt Rimay János." *Balassa-kódex,* közzéteszi: Kőszeghy Péter, előszó, átírás, jegyzetek: Vadai István. Bp., Balassi, 1994, 148.

rálatával foglalkozó Rimayt Balassi valószínűleg hamar bizalmába fogadta.[14] A Balassi levéltöredékeiben olvasható utalások is, pl. „Valamikor vagy láthatlak, vagy emlékezem felőled, mindenkoron vigasztalom magamat veled etc."[15] mind-mind kellő bizonyítékai bajtársi és költői örökösként való összetartozásuknak. Ezért tekintheti Rimay missziójának mestere dicsőítését és nagyságának hirdetését. Az *Epicédium* történései és hangulati-stílusbeli sajátosságai ebből a felmagasztaló tiszteletből erednek. A gyászversekben Balassi halálát antik istenek határozzák el, lelkét angyalok emelik az égbe, fivérét Diana siratja el, az elképzelt síremlék epitáfiumán Clio, a história múzsája ismertet meg az ott nyugvók érdemeivel.[16] Ráadásul a versfüzér kiválóan imitálja a Balassi versekben érvényesített „theologia felséges bányájának érczéből olvasztott, tündöklő fényes aranyát" és „a philosophiának tekintetes örvénye mélységéből merített nektárját".[17] Rimay tudatosan utánozza mestere terminológiáját, ezzel elismerve és méltóképpen ünnepelve költészetének kuriózumát. Ugyanez az áradozó-bálványozó hangnem hatja át a tervezett Balassi-kiadás előszavát. Rimay így vall Balassi nagyságáról:

> Dicsértessék az Istennek neve, ebben való szép ajándékátul, az magyari nyelvnek sem lött csalatkoztatása és fogyatkoztatása, ha ki csak ezeket az jó emlékezető néhai Nagyságos Gyarmathi Balassa Bálint uram (tőlem egybeszedegetett s renddel helyheztetett) tudományos elméjéből írt tudós énekit, ítélettel megolvassa és kelletiképen való rostálással hányja is meg minden részeiben őket, nem tagadhatni, hogy mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő minden magyar elméjek előtt, az magyari nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával, fölötte előhaladott s czélt tött az pályafutásra.[18]

Rimay költőelődjének elvesztése fölött érzett fájdalmából fakadó apotetikus értékszemlélete mögött azonban más indokok is meghúzódnak.

Balassi és Rimay barátságának hihetetlennek tűnő pontja kettejük jellemének tökéletes ellentéte. A „szilaj, rakoncátlan természet, a szerelemben és szenvedélyeiben majdnem fékezhetetlen, folyton harcra vágyó vitéz" valamint a „jámbor, istenfélő tudós, és higgadt államférfi"[19] nehezen összeegyeztethető. Különös párosuk összebékíthetetlennek látszó vonásai az *Epicédium* más megközelítésében

[14] Radvánszky Béla, *Balassa és Rimay barátsága,* Budapesti Szemle, 1904/119, 39–63, 44.

[15] Rimay János *Összes művei,* kiad. Eckhardt Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 48. (A továbbiakban RÖM.)

[16] *A Balassi-kiadványok = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig,* szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1964. Elektornikus kiadás: Ua., MEK, 2004. http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/10.html 2016. 02. 29.

[17] RÖM, 40.

[18] *Uo.*

[19] Radvánszky Béla, *Balassa és Rimay barátsága,* Budapesti Szemle, 1904/119, 39–63, 63.

nyernek feloldást. A gyászversgyűjtemény nemcsak azért illő példája Rimay Balassi iránti elkötelezettségének, mert megadja a megérdemelt költői (úgy, mint lírailag megvalósuló, líraian megfogalmazott és lírájáért járó) végtisztességet, hanem mert védelmébe veszi Balassit, akinek impulzivitása már életében sokakban visszásságot keltett. Az *Epicédium* Rimay Balassiért mondott apológiája. A költő zabolátlan magatartását és szerelmi költészetét kifogásoló bírálatok ellen lép fel, úgy, hogy „a költészetét tápláló szenvedélyeket, az érzékiséget és indulatosságot esetleges hibákká, bocsánatos bűnökké halványítja".[20] A *Végtelen irgalmú* beleszerkesztésének célja a Balassi-korpusz lírai kasztrálása: az L. zsoltár háttértörténetében az a bibliai szövegrész áll, melyben Dávid király halálba küldi Uriást, hogy kedvesét, Bethsabét feleségül vehesse. A gyászköltemény fikciója szerint Balassi halála előtt Dávid vezeklő imájának fordításával kér bocsánatot Istentől kicsapongásai miatt. A gyűjtemény ezen mozzanata párhuzamba állítható Rimay törekvésével, hogy elhallgattassa azokat, akik Balassit fajtalan éneki miatt bírálják, és érdemeit, vallásos verseit helyezze előtérbe.

Rimay védelmező álláspontjának köszönhetően és személyiségének lenyomata miatt, amely kivonhatatlan interpretációjából, az *Epicédium*ban saját sztoikus nézeteihez igazítja Balassi emberi morális alkatát és költészetének karakterét. Ezért hangsúlyozza kissé az indokoltnál erőteljesebben költészetének doctus voltát, tudományos jellegét, filozófiai, teológiai jelentését.[21] Rimay, aki elsőként nyúl Balassi szövegeihez, olyan olvasatot ad az utókor kezébe, mely egy költői iskola kibontakozását szolgálja. Ezért is igyekszik szelídíteni a Balassi-örökség jelentőségét felismerő költő elődjének temperamentumát. Rimay kezében tartja az első széles körben elterjedt magyar nyelvű, klasszikus színvonalúnak gondolt költői életművet. Azért küzd annak elfogadottságáért, hogy az anyanyelvű irodalom alapjaihoz hozzátehessen és a nemzeti kultúrát virágzásnak indíthassa, ezáltal keretbe foglalva saját és az eljövendők verses munkásságát.

Az *Epicédium*ot tehát Rimay gondosan kidolgozott programja mozgatja. Kultikus beszédmódjában fellelhetők azok a szerkezeti klisék, narrációs eszközök, melyek a laudáció retorikai túlfűtöttségének eléréséhez kihagyhatatlanok. Egyrészt ilyen elem a vallási minták alkalmazása, vagyis Balassi Dávid király allegóriája, illetve istenek közé emelésének mozzanata. Másrészt a valós és fikciós elemek keveredése is hasonló kellék, mely abból a nemzeti géniusz eszméből fakad, amely szerint nem csupán a műalkotásokban kell megtestesülnie a kiválóságnak, hanem magában a művészben: személyiségében és életében is. Ezért lesz egy irodalmi mű főhőse egy valós alak és halálának körülményei egy fikció történései. Valamint hozzátartozik az a theodiceanak nevezett mozzanat is, mellyel az irodalmárok

[20] *A Balassi-kiadványok = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig,* szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1964. Elektronikus kiadás: Ua., MEK, 2004. http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/02/10.html 2016. 02. 29.

[21] Komlovszki Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány,* ItK, 1982/5–6, 587–600; 590.

a költő gyengébb műveit vagy élettörténetének ellentmondásosabb eseményeit különböző stratégiákkal igyekeznek kimagyarázni, megmenteni.[22] Akárcsak a *Végtelen irgalmú* szerepe az *Epicédium*ban. Jól látszik, hogy a gyászversgyűjtemény megírásának, azaz Rimay motivációinak felfejtésére irányuló korai irodalomtörténeti álláspontok nem igazán térnek el ettől a kultuszteremtő tónustól és az *Epicédium* denotatív horizontjától.

A *Végtelen irgalmú* protestáns változatának elsőbbsége mellett

Az öröklődés lehetőségeiről

Balassi Bálint haláláról általánosan elfogadott tény, hogy 1594-ben az Esztergom visszafoglalásáért vívott harcban esik el. Május 19-én mindkét combját ólomgolyó járja át és május 30-án, pünkösd hétfőjén hal bele sebeibe. Gyóntatója, a már említett Dobokay Sándor szerint ezek voltak végóráján mondott szavai: „Christus mortuus est pro me, et ego diffidam? Tuus miles fui, Domine, tua castra secutus sum. / Christus úgymond megholt én érettem, és én hogy kételkedjem? Te katonád voltam, Uram, és az te seregedben jártam."[23] Tegyük félre egy időre az *Epicédium* ennek fényében kiolvasható komikumát, hogy az ágyékon lőtt Balassi utoljára még feljajdul egy megrendítő (nem is akármilyen) zsoltárban, emelkedjünk ki fikciójából és kanyarodjunk vissza a hét bűnbánati psalmus történetéhez. Jenei Ferenc, azon felül, hogy Nyéki és Pázmány összeköttetőjét látja Dobokayban, közvetítő szerepét is felvázolja a *Végtelen irgalmú* Pázmányhoz jutásában. Dobokay ugyanis elhozza Balassi halálos ágyától egyik félbehagyott fordítását, Campianus *Tíz okok* című munkáját. A félkész művet a költő helyett maga fejezi be, erről tanúskodik fennmaradt példányának előszava.[24] Jenei szerint ezzel a félbehagyott munkával együtt vihette magával Dobokay az L. zsoltár fordítását.[25] Hogy tisztázhassuk a hagyományozódás gyökereit, kettősségéből adódó ellentéteit és közelebb kerüljünk a *Végtelen irgalmú* szerzőjének kilétéhez, meg kell vizsgálnunk a protestáns és katolikus változat eltéréseinek mibenlétét és ki kell jelölnünk a variánsok közül azt, amelyik előbb keletkezhetett.

[22] Kisantal Tamás, *Személyek és kultuszok: Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve,* Jelenkor, 2004/5, 588–592; 588.

[23] Tóth Tünde, *Balassi Bálint: Életrajz = Alkotói portrék a magyar irodalomból,* kiad. Horváth Iván, Bp., Gépeskönyv, 1998 (Sulinet Digitális Órák). http://magyar–irodalom.elte.hu/sulinet/igyjo/setup/portrek/balassi/bbelet3.htm#ujra 2016. 02. 29.

[24] „…amaz nagy elméjű és emlékezetű, jó Balassa Bálint elkezdett írott munkáját, kire az ő boldog kimúlása után akadék, kinek ő nagyobb részét el is végezte volt csak kevés lévén hátra benne, véghez nem vinném…" Balassi Bálint, Dobokay Sándor, *Campianus Edmondnak tíz okai,* Bécs, 1607, X3r. Fakszimile kiadást szerk. Hargittay Emil, Bp., Universitas, 1994.

[25] Jenei, *i. m.,* 344.

Tegyük fel, hogy Balassi Bálint képes volt halálos ágyán átültetni magyar nyelvre az ötvenedik zsoltárt. Fogadjuk el azt is, hogy a vers nem maradt fenn kéziratos formában. A protestáns változat 1596-ban Vizsolyban megjelenik az *Epicédium* részeként és a katolikus változat 1606-ban közkinccsé válik Pázmány *Imádságos könyv*e által. A lehetséges magyarázatok: két Balassi-kézirat volt eredetileg, melynek egyikét Rimay János illesztette be *Epicédium*ába, a másikat Dobokay Sándor közvetítésével közölte Pázmány Péter *Imádságos könyv*ében. A második eshetőség szerint egy Balassi-kézirat létezett, melyet Dobokay Sándor elvitt Pázmánynak, amely valahogy aztán Rimayhoz került, aki átírta és előbb kiadta. A harmadik lehetőség, hogy egy kézirat létezett, amely Rimayhoz jutott valamilyen módon, aki gyászversgyűjteményében tette azt közzé. Pázmány olvashatta az *Epicédium*ot, s átvehette a zsoltárfordítást saját psalmusai közé.

Nincs bizonyíték arra, hogy Dobokay Sándor a *Tíz okok* fordításán kívül bármit is elhozott volna Balassi Bálint halálos ágyától. Ha a költő gyóntatója magával vitte volna a kéziratot, miért nem említi, miért ne dicsekedett volna el Balassi utolsó parafrázisával? Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a kiadások között körülbelül tíz év telt el.

Balassi Bálint életének egyik fontos szegmentuma más megvilágításba helyezheti a tényfeltárást. Mint ismeretes, a költő 1586-ban katolizál. Erdélyi Pál már említett tanulmányában egy igen megfontolandó érvelés alapján zárja ki Nyéki szerzőségét.

> S ha hitelt adunk Rimai Epicedionja amaz állításának, hogy az LI. zsoltárt Béza verseiből fordították, nehezen tudnánk magunknak megmagyarázni, hogy a vallásához annyira hű, papi fogadalmaiban olyan erős kanonok miképen tekintette volna példány képűl a hires hugenottát. A kedvelt zsoltárfordító s a kálvinizmusnak merész vallás-bölcsésze s Kálvinnak a genfi papságban utóda s ennek zsoltárfordításai alig ihlethették a nagy győri kanonokot.[26]

Ha figyelembe vesszük, hogy Balassi élete végén katolikusnak vallotta magát, ugyanezen okokból jogos a kérdés; miért fordítaná a protestáns Bèzét? Vagy Dobokay Sándor, a hithű jezsuita adna Balassi Bálint kezébe kálvinista forrást? De ha egyet is értenénk azokkal a kutatókkal,[27] akik szerint Balassi, noha katolizált, élete végéig kitartott nevelőjének, a lutheránus Bornemisza Péternek a tanítása mellett, akkor pedig érthetetlen, miért katolikus formára írná át a zsoltárt.

[26] Erdélyi, *i. m.,* 146–147.

[27] Eckhardt Sándor, *Vallás és poézis* = Uő, *Balassi-tanulmányok,* Bp., 1972, 152–160; P. Vásárhelyi Judit, *Balassi Bálint zsoltárfordításainak forrásai = Az OSzK Évkönyve 1994–1998,* Bp., 2000, 413–423.

Teológiai különbségek

Egy pillanatra hagyjuk el az érvelést és induljunk ki a szövegek összevetéséből. A két variáns eltérései a keresztény vallások teológiailag különböző tanaira nyúlnak vissza. A fő különbségek az eredendő bűnről vallott nézetekben keresendők. A versek közti differenciából kivonható hitelvek a katolikus változat alapján olyan képet festenek az áteredő bűnről, mely személyes kapcsolatot teremt az édenkerti bűnbeesés és a saját elkövetett, elkövetendő hibáinkkal. Az ősbűn öröklődését lelki eredetűnek mutatja, a lélek megfertőzése a bűnre való hajlam továbbszállása az utódokon keresztül. Vankó Zsuzsa teológiai tanulmányából, melyben a két vallás ezen álláspontjának különbözőségét tárgyalja, hasonló felfogás körvonalazódik. „A skolasztika felől értelmezve a »természetfeletti ajándék« elvesztésével a test önző indulatai túlsúlyba kerülnek a lélekkel szemben, és az emberben uralomra jutott az érzéki, bűnös kívánság (concupiscentia)."

> A katolikusok azt a felfogást képviselik, hogy Jézus Krisztus kegyelme, amelyet az ember a keresztségben kap, mindent eltöröl, ami „sajátos értelemben" bűn, ami „kárhoztatásra méltó" (Rm. 8:2), de megmarad az emberben egy bűnből eredő és bűnre késztető hajlam (concupiscentia). Katolikus meggyőződés szerint az emberi bűnök létrejöttéhez mindig hozzátartozik a személyes elem.[28]

Ezzel szemben a protestáns megfogalmazásból az eredendő bűn testi eredete körvonalazódik. Őseink bűne marad ránk, melyet születésünktől fogva hordozunk, és amelyet nem tudunk kivetni magunkból, vagyis olyan kollektív bűn, amit csak a hit által lehet figyelmen kívül hagyni. „Ádám bűne és a mienk között azért van kapcsolat, mert Ádám és az egyetemes emberiség között fizikai kapcsolat van, mivel ő volt az emberiség őse. Mint az emberi nemzetség feje (caput naturale) követte el a bűnt és Ádámban fizikailag vétkeztünk mindnyájan."[29]

Az első szövegrészlet, ahol behelyettesítésre kerül sor, a vétkezés aktív és passzív természetéről beszél. A protestáns variáns a bűntevés, a katolikus verzió a bűnbeesés fogalmával operál. A protestáns szövegváltozatban a mindent átható bűntett egy kiterjesztett perspektívájú szóhasználat, mely az ősbűn állandó lappangását sejteti, míg a bűnbeesés kifejezés egyfajta általunk nem irányítható kényszert hordoz magában, mely a katolikus hitelvek szerinti bűnre való hajlam jelenlétét hangsúlyozza. Az utóbbi tűnik inkább direkt átírásnak – melynek valószínűsége a továbbiakban még szilárdabbá válik – már csak azért is, mert a rá következő versszakban szinte szó szerint ismétli ugyanezt a szófordulatot, ami a szöveg banalizációjára enged következtetni.

[28] Vankó Zsuzsa, *Eredendő bűn, vagy öröklött és szerzett bűnös természet?*, Sola Scriptura, 2002/1, 15–27.

[29] *Uo.*

Epicédium, Vizsoly, 1596	**P.P. Imádságos keönyv, Graz, 1606**
Ha teljes éltemben ***Bűnt tettem mindenben,*** Bizony pokolra megyek, Mert még létem előtt ***Testem*** megfertezött, Ó, Istenem, már medgyek.	Ha teljes éltemben ***Estem sok vétkekben,*** Bizony pokolra megyek, Mert még létem előtt ***Lelkem*** megfertőzött, Ó, Istenem, már medgyek.
Engem, mert vétkével Anyám éltetett el, Méhében hogy hordozott, Vétket te penig bánsz, Igazt szeretsz, kévánsz, ***Ki tiszta szívet hozott,*** Hogy életre adál, Azonnal oktatál, Mint értenem titkodot.	Még anyám méhében Esém nagy vétekben, Érdemlem haragodat, De te, ki vétket bánsz, Igazt szeretsz, kívánsz, ***Mutatván jó voltodat,*** Hogy életre adál, Azonnal oktatál, Mint értenem titkodat.

A test és a lélek megjelölése a fertőzés lokalizálása, egyben a különbözőség alapja. Hiszen az áteredő bűnt a protestáns felekezet a fogantatás folyamatában látja, míg a katolikus vallás szerint a fogantatáskor való beszennyeződés a lelkünket érinti. A legterjedelmesebb szövegmódosulás ezt a mozzanatot fejti ki. Az *Epicédium* szövegrészlete szerint az anya vétkét örököljük azáltal, hogy testében hordoz. Ezzel szemben az *Imádságos könyv* változatában az anyaméhben töltött időszak alatt saját bűnünké válik az ősbűn. Pázmány Péter egyik írásában így nyilatkozik a fogantatás és az eredendő bűn kapcsolatáról:

> Ha továb akarod érteni, tu quis es? ki vagy és mi vóltál? Tekínsd lelked állapattyát, fogantatásod- és születésed-napján. Szent Dávid írja; hogy, in iniquitatibus et peccatis concepit mater; (PsaL 50. v. 7.) hamisságokban és bűnökben fogantattúnk. Mert, noha kiben-kiben csak egy az eredendő bűn: de, mivel az gyökere és forrása a töb vétkeknek, méltán bűnök sokaságának nevezi azt Szent Dávid; és azt mondgya; hogy alienati peccatores a oulua (Psal. 57. v. 4.): anyánk méhében, minek-előtte Istent ismérnők, elidegenedtünk tőlle és pokolra méltók vóltunk: Eramus natura filii irce (Ephes.2. v. 3. Rom. 5. v. 12, 18.); születésünk erejéből, harag fiai, veszedelem taplói vóltunk. Ha azért, mint a dajkák testi rutságunkat, úgy az Isten irgalmassága, a keresztség fördőjében, Szent Fia vérével meg nem mosogatta vólna lelkünket: örök veszedelemben és kárhozatban maradtunk vólna. És noha szent malasztyával kitisztít ebből a veszedelmes lelki nyavalyából: de megmarad a gyarlóság, melIyel gyermekségünktűl-fogva, Proni ad malum

(Genes. 8. v. 21. Cap. 6. v. 5.), minden gonoszra hajlandók vagyunk; és künnyen alá- esünk, ha Isten erejével nem őriztetünk.[30]

A két variáns másik lényeges különbsége abból adódik, hogy egy bibliai szöveghelyet másféleképp értelmeznek. A korintusiakhoz írt első levélben ezt olvashatjuk:

> Hanem, a mint meg van írva: A miket szem nem látott, fül nem hallott és embernek szíve meg se gondolt, a miket Isten készített az őt szeretőknek. Nekünk azonban az Isten kijelentette az ő Lelke által: mert a Lélek mindeneket vizsgál, még az Istennek mélységeit is. Mert kicsoda tudja az emberek közül az emberek dolgait, hanemha az embernek lelke, a mely ő benne van? Azonképen az Isten dolgait sem ismeri senki, hanemha az Istennek Lelke. Mi pedig nem e világnak lelkét vettük, hanem az Istenből való Lelket; hogy megismerjük azokat, a miket Isten ajándékozott nékünk. Ezeket prédikáljuk is, nem oly beszédekkel, melyekre emberi bölcseség tanít, hanem a melyekre a Szent Lélek tanít; lelkiekhez lelkieket szabván. Érzéki ember pedig nem foghatja meg az Isten Lelkének dolgait: mert bolondságok néki; meg sem értheti, mivelhogy lelkiképen ítéltetnek meg. A lelki ember azonban mindent megítél, de ő senkitől sem ítéltetik meg. Mert ki érte fel az Úrnak értelmét, hogy megoktathatná őt? Bennünk pedig Krisztus értelme van.[31] (1Kor. 2, 9–16.)

Epicédium, Vizsoly, 1596	**P.P. Imádságos keönyv, Graz, 1606**
Legyek fejérb hónál, S örömmondásoddal Tölts be az én fülemet, ***Elemítsd elmémet,*** Küldvén örömedet	Legyek fejérb hónál, S örömmondásaddal Tölts be az én fülemet, ***Vigasztald lelkemet,*** Küldvén örömedet

Az eltérés a szentírási részlet kettőségéből adódik, mely szerint az Istentől való lélek és a krisztusi értelem felhasználásával fogadhatjuk be Isten kegyelmét, a megváltást. Pázmány egyik hitvitázó írásában az emberi lélek isteni eredete mellett érvel. Arra a protestáns kritikára ad feleletet, miszerint ha Isten teremti az emberi lelket, akkor az eredendő bűn is tőle származik, vagy ha ő leheli belénk, akkor kegyetlen, hogy bűnös testbe. Pázmány így védekezik: „azt mondom Szent Tamással: hogy az eredendő bűnben keverednek az emberek, noha lelkeket Istentűl veszik. […] Az embernek embertűl való származására nem szükséges, hogy az lélek is atyánktól alkottassék. Illetve, azért az embernek lelke Istentűl

[30] PÁZMÁNY Péter *Összes munkái, VI, Prédikációk, Első rész: Mely üdvösséges a magunk ismerése,* Bp., M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, 1903, 87–88.

[31] *Biblia magyar nyelvre ford. Károli Gáspár Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás,* Bp., Magyar Bibliatársulat, 1996.

bűnbe nem kevertetik: hanem az mi első atyánk vétkével megfertőztetik, mihent az testhez csatoltatik."[32] A korintusi levél első felére támaszkodva a katolikus változat a Teremtő által alkotott lelkünk természetére apellál, annak vigasztalását kéri, mellyel a bűntelenség állapotába juthatunk vissza. Ellenben a protestáns „Elemítsd [öregbítsd] elmémet" kifejezés, vagyis az isteni értelem befogadására való készség erősítésére irányuló törekvés, a hit általi megigazulás felé billenti a szöveghely értelmének hangsúlyát.

Filológiai érv

A teológiai háttér tisztázása után még egy kitérőre szükség van, hogy a protestáns hagyomány elsőbbsége bebizonyodhasson. A katolikus változat korai öröklődése során egy figyelemreméltó változtatásra bukkanhatunk. Az L. zsoltár katolikus hagyományának alapját az 1606-ban Grazban nyomtatott Pázmány-féle *Imádságos könyv* adja. A gyűjtemény Szent Dávid hét penitenciatartó zsoltára közt közli a művet. Ennek mintájára a vers először hatodmagával együtt Mihálykó János eperjesi evangélikus prédikátor *Keresztyén istenes és ájtatos imádságok…* című könyvében jelenik meg 1609-ben Bártfán. Ezt nyomják újra 1629-ben Lőcsén. Pázmány időközben többször kiadja saját gyűjteményét. Második kiadása (1610, Pozsony) szükségességét azzal is indokolja annak új előszavában, hogy a Mihálykó János által közzétett szerzések nagyban eltérnek a forrásuktól, azaz az első 1606-os kiadástól.

> Az elmúlt esztendőben egy csekély indulattól elragadtatott eperjesi prédikátor, maga nevével nagy részét kinyomtatá Bártfán az előbbi imádságos könyvecskémnek […] Mikor pedig olvasni kezdettem volna, eszembe vőm, hogy sok helyen megszaggatta, és az ő foltos tetszésének rongyával bé is tatarozta az én írásomat […] Annak okáért nem hogy javallanám ezt az eperjesi prédikátor munkáját, de sőt inkább az benne való sok fogyatkozásokért gyalázom, és enyémnek nem ismerem.[33]

A könyv ezen kívül még két kiadást élt meg. 1625-ben ismét Pozsonyban jelenik meg: Pázmány a közlés okának a példányok hiányát mondja ezúttal. Tartalmában és beosztásában megegyezik a második, 1610-es nyomtatvánnyal. 1631-ben ismét a pozsonyi nyomda adja ki az összeállítást, mely közvetlen elődjével, az 1625-össel harmonizál.

[32] Pázmány Péter *Összes munkái, V, Csepregi mesterség, Második rész: Hamis vádolásokat nem igazán fognak az* Kalaúz-*ra,* Bp., M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, 1901, 11–17.

[33] Pázmány Péter, *Keresztyén imádságos könyv, melyben szép ájtatos könyörgések es tanulságok foglaltatnak,* Pozsony, 1610 (RMNy 1003); Pázmány Péter *Összes munkái, II, Imádságos könyv, Második Elöljáró Levél az 1610-ki, II. kiadáshoz, Az keresztyén olvasónak Istentűl minden jót kívánok,* Bp., M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, 1895, 21.

Ha végigvesszük ezen források szövegeit, azt állapíthatjuk meg, hogy az 1606-os katolikus ősforrás szövege egészen páratlanul ellenállt az idő és a reprodukciós tevékenységek (pl. másolás, szedés) viszontagságainak. Ám Pázmány Péter 1610-es utánnyomása mégis egy jelentésmódosító, jelentésárnyaló változtatást léptet érvénybe, mely nem elhanyagolható sem filológiailag, sem pedig a zsoltár felekezeti forráskutatásában, hiszen a szóban forgó árnyalás inkább teológiai, mintsem értéskönnyítő. Pázmány miután jobbnak látta Mihálykó kötete után újra kiadni imádságos könyvét, és felhívta az olvasói figyelmet annak hiányosságaira, amit ebben, az 1610-es közlésben orvosol, megváltoztat egy apró kifejezést saját korábbi kiadásához képest is. A második versszakban a rút bűn – rút hír – rút bűz asszociációs láncból kialakuló metaforikus kép „enyészd" igéjét „enyhítsd"-re váltja fel.

P.P. Imádságos keönyv, Graz, 1606	**P.P. Imádságos keönyv, Pozsony, 1610**
Mosd el rólam immár, Kit lelkem alig vár, Mosd el bűnöm rútságát, S együtt az rút hírrel, Mint rút bűzt, ***enyészd*** el Fertelmem büdös szagát	Mosd el rólam immár, Kit lelkem alig vár, Mosd el bűnöm rútságát, S együtt az rút hírrel, Mint rút bűzt ***enyhítsd*** el Fertelmem büdös szagát

A betűhű átiratokat tekintve az 1606-os változat szóhasználatának értelmezését alátámasztja az itt-ott kikopott e betűre vonatkozó más szöveghelyek zöme a facsimile kiadványban (pl. az ajánlásban a nem [ncm] és nevének [ncucnec] alakja). Valamint, hogy a gyakran használt y graféma kétszer fordul elő i hang megjelölésére a vers szövegében (alygh, ky) és ebből egyszer sem olyan helyzetben, mely digráf második jegyeként is funkcionálhatna. De talán még nagyobb érv, hogy az egy ívfüzetben, két oldallal hátrébb lévő enyhít ige E/2. személyű felszólító alakja (enhicſd) cseppet sem hasonlít az L. zsoltárban előforduló (enyczd) kifejezésre. Az 1610-es kiadás határozottan az előbbit használja, holott az *Epicédium* szövegvariánsa szintén enyészd értelemben az „enízd" alakot hozza.

Epicédium, Vizsoly, 1596	**P.P. Imádságos keönyv, Graz, 1606**	**P.P. Imádságos keönyv, Pozsony, 1610**
Moſd el rólam immár, Kit lelkem alíg vár, Moſd el bünöm rútſágát, S Eggyütt az rút hírrel, Mint rút büzt ***enízd*** el Förtelmem büdös ſzagát	Moſd el rollam immár, Kit lelkem alygh vár, Moſd el bűnöm rutſagat, S'Eggiüt az rut hirrel, Mint rut bűzt, ***enyczd***el Fertelmem büdös ſzagát	Moſd el róllam immár, Kit lelkem alig vár, Moſd el bűnöm rútſaghát, S'Eggyüt az rút hirrel, Mint rút bűzt ***enhicſd*** el Fertelmē büdös ſzagát

A szóalaki bizonyosság után térjünk vissza a kifejezés szövegben betöltött szerepéhez; a jelentéshez. Ha nem is tűnik jelentős változtatásnak, hiszen voltaképpen mindkét kifejezés a várva várt bűnbocsánatra vonatkozik, mégis értelmezésbeli különbséget hoz létre. A bűn rútsága egyenlővé válik a versszakban a fertelem büdös szagával, melynek elenyésztése vagy enyhítése szemantikailag nem feltétlen azonos. Az enyészet megszűntetést hordoz magában, az enyhítés nem jelenti a bűn eltörlését, meg nem történtté tételét, csak a lélek könnyebbségét, a bűntudat csökkenését. Ez a szóhasználatcsere beleilleszthető abba a dogmatikai-hitelvi dimenzióba, mely a katolikus és protestáns változat differenciálódását okozza. A protestáns vallások nézete alapján az eredendő bűn nem a sajátunk, ezért a hit által figyelmen kívül lehet hagyni, de egyedül Krisztus megváltásával törlődik el, míg a katolikus hitvallás szerint az ősbűn megváltható a keresztséggel, de következményeit, lényegét a bűnre való hajlamot nem lehet semmissé tenni, Krisztus kereszthalála ez alól old fel minket. Hozzátéve ehhez Theodor de Bèze latin szövegét, az *Ah deus immensum clemens miserere precantis…* szóhasználatát, ahol az „evanescere" ige jelenik meg, ami az eltűnik, elenyészik megfelelője, igen súlyos érvet kapunk immár a szövegekből, melyik felekezet szövegvariánsa a korábbi.[34] Ha tehát, Pázmány utólag dogmatikai szempontból másítja meg a zsoltár szövegét, miért ne tehetné meg előzőleg minden más résszel, melyben eltér a két valláselméletileg különböző verzió?

Dobokay Sándor kizárásával, rávilágítva a hagyományozódás ellentmondásaira és a variánsok mögötti teológiai eszmerendszerből eredeztethető érvekkel indokolva, hogy a protestáns változat készült hamarabb, kijelenthetjük, a zsoltár öröklődésének útjai közül egyetlen megoldás maradt. Pázmány Péter az *Epicédium*ból veszi át a zsoltár textusát és onnan tudja, hogy azt Balassi Bálint fordította. Vagyis forrása nem más, mint maga Rimay János.

Balassi szerzőségének hitelessége

Balassi és Rimay kapcsolatáról: „…szélcsenden túl"

Már többekben felmerült, hogy Rimay Balassi-kultuszt építő szándéka mögött nem pusztán az önzetlen tisztelet munkál. A himnikus *Epicédium* létrejöttének mozgatórugói közt fellelhető egy olyan aspektus is, hogy a Balassi körül keltett hírverésből talán Rimaynak is jut valami. A dicsőség megszerzésére fordított törekvés tehát ugyanúgy áthathatja a gyászversek olykor túlzásba eső felütéseit. Ahogy Rimay *Epicédium*-beli Balassi imitációjának is egészen más okai lehetnek.

Szilasi László Balassi 17. századi utóéletéről írt összefoglalójában a Balassi-követés retorikai vonatkozásait emeli ki, melyek az „ortodox rámizmus" térhódí-

[34] *Balassi Bálint összes verse: Hálózati kritikai kiadás,* szerk. Horváth Iván, Tóth Tünde, Bp., Gépeskönyv, 1998. http://magyar—irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm 2016. 02. 29.

tásának köszönhetőek: „a poétika- és kritikatörténet tanulságai szerint az átfogó *imitatio* a XVI. század második felétől stilisztikai, elsősorban az *elocutio,* azon belül is elsősorban a *tropusok* és *figurák* kérdéseire összpontosító követésre, méghozzá annak is *aemulatio*ra (az elődt poétikai felülmúlására) törekvő változatára koncentrálódott."[35] Az utánzásról a felülmúlásra eltolódott poétikai hangsúly az *Epicédium* vonalvezetésében is tetten érhető. Szilasi egy másik írásában Rimay gyászversgyűjteményének finom metodikáját írja le. Szerinte vízválasztó a *Végtelen irgalmú* után az az isteni megnyilatkozás, melyben a zsoltár rágyakorolt hatását fejezi ki.

> A Balassi-vers Epicédium-béli szövegkörnyezete, mint értelmezés, tehát elsősorban az aposztrophéban mutatja fel Balassi Bálint költői nyelvének legfontosabb retorikai eszközét. A nyílt poétikai versengés e téren abban nyilvánul meg, hogy világosan megfigyelhető: jóllehet eddig a pontig az Epicédiumnak is az aposztrophé a domináns retorikai trópusa, ettől a ponttól kezdve azonban egyetlenegyet sem találunk Rimay gyászversgyűjteményében. Az utód feltárja az elődt (statisztikailag is bizonyíthatóan) egyik legkedvesebb retorikai eszközét, bemutatja, hogy képes annak magas szintű poétikai alkalmazására – majd látványosan és véglegesen elveti azt, hogy immár a sajátjainak tekintetteket (ebben az esetben: dominánsan a narratiot és a prosopopoeiát) mutathassa és használhassa fel.[36]

Újraértelmezve Rimay imitátor szerepét talán az *Epicédium*ból kiolvasható Balassi-interpretációja is más irányt vesz. Az *Epicédium* tagadhatatlan kultikus hiperbolikussága és versengő utánzásának kettőse az elocutio egy másik alakzatára, az iróniára is utalhat. A rámista retorikában a hiperbola megegyezik Melanchton metaphora perpetua fogalmával, „amely által a beszélő szavahihetősége megkérdőjeleződik, hiszen a hyperbola vagy túl nagynak, vagy túl kicsinynek láttatja a beszéd tárgyát. Használata csodálatra méltó szépséget és fenséget (sublimitas) kölcsönöz."[37] Kapcsolatba hozható továbbá az iróniával: a negatív túlzás akár a beszélő szándékával ellentétes hatást is kifejthet. Mivel „az irónia nem más, mint a színlelés trópusa, ugyanis az irónia révén a beszélő valójában az ellenkezőjét állítva fejezi ki azt, amit gondol."[38] Az iróniának emellett nyelvi specifikuma az intonáció, mely nélkül nehéz felismerni, főleg írott szövegben. Az imitáció és az irónia metszete abban nyilvánul meg, hogy mindkettőnek alapja az elsődleges jelentés pontos másolata, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi annak ellentétét fejezi ki.

[35] Szilasi László, *Balassi Bálint költészetének utóélete a 17. század elején (Solvirogram Pannonius Istenes énekek kiadása) = A magyar irodalom történetei I: A kezdetektől 1800-ig,* szerk. Jankovits László, Orlovszky Géza, Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 422–437; 429.

[36] *Uo.,* 431.

[37] Szabó Etelka, *A nyelvi képek osztályozása és elméleti megközelítése a XVI. századi francia ramista retorikában,* Debrecen, 2008, 140.

[38] *Uo.,* 184.

Az *Epicédium* ironikus intonációja inkább a szüzséjében, mint a fabulájában jelenik meg. (Bár ott is akadhatunk pár nyomra, mint például Diana alászállása a Nyírségbe stb.) A gyűjtemény szerkezetét tekintve ennek fényében nézzük meg újra parafrázisunk beépítésének célját. Ugyancsak Szilasi László az, aki *Nyakvers* című előadásában[39] újabb rálátást ad a *Végtelen irgalmú* jelentőségére. Egy 12. századi angol jog, a kezdetben csak egyházi méltóságoknak járó, ám a későbbiekben az írástudókra is kiterjesztett „benefit of clergy" gyakorlására akkor volt lehetőség, ha a vádlott bebizonyította, hogy tud olvasni. Az eljárás során a Szentírás egy részletét kellett kibetűzni, ami a megmerevedett szokásokból adódóan mindig ugyanaz a szöveghely lett, történetesen az L. zsoltár. Az angol joggyakorlat még hosszú évszázadokig érvényben tartotta a rendeletet, ezért ezt a szövegrészt „természetesen kora ifjúságától fogva betéve tudta minden analfabéta, ám hivatásos angol bűnöző." Szilasi kontextusa ugyanazokat a problémákat veti fel, mint maga az *Epicédium.* Honnan lehetünk biztosak szavahihetőségében? Balassit írástudó, azaz az irodalmat felsőfokon művelő elődnek állítja be, vagy (durván fogalmazva) az olvasható ki a versekből, hogy csak egy imposztor, aki úgy csinál, mintha tudna verset faragni?

Az *Epicédium* valóban aláhúzza Balassi Bálint költői titulusát, azonban zárójelbe is teszi azt. Az elgondolás, hogy Balassi Bálint, akiért a görög istenek, angyalok és múzsák versenyt sírnak, a szerelem költője, aki miután ágyékon találják, pont azt a zsoltárt fordítja utolsó leheletével, ami a paráznaság vétkéért eseng, enyhén szólva mitologikus. Ennek a túlidealizált képnek a hiperbolikussága miatt nehezen hihető el abszolút dicsőítő szándéka. Sőt az is kétséges, hogy az irodalom talaján felállított hipotézis miatt, melynek műfaji és fikciós korlátai vannak, bármit is komolyan vehetünk az *Epicédium* víziójából.

Balassi ellen, Rimay mellett

Az előzőeket figyelembe véve egy meglehetősen ingatag forrásból értesülünk Balassi szerzőségéről. De maga a tény, hogy posztumusz bővülne a Balassi-versek száma, sem meglepő az irodalomtörténet számára. Szigeti Csaba egyik munkájában így ír a Balassi-korpusz dinamikusságáról:

> Balassi Bálint a XVII. század közepétől a XX. század elejéig éppen olyan kollektív költő volt, mint Homérosz. Neve fedőnév csupán, áruvédjegy, korabeli Kiváló Áruk Fóruma, mert éppúgy, mint Vergiliusnak, neki is megvan a maga Appendix Balassiana-ja, főként olyan versszövegekből, amelyeket – metaforikusan szólva – a halála után írt, ill. amelyeket halála után írattak meg vele. […] Mint ismeretes, Rimay János mélyen ideologikus

[39] Szilasi László, *Nyakvers* = Uő, *Miért engedjük át az ácsnak az építkezés örömét,* Bp., Pesti Szalon, 1994, 64.

> interpretációját követően (vagy már a költő halálos ágyánál?) elkezdődött egy nagyon erős mitologizálódási folyamat, amelynek során természetesen a Balassi-költemények száma is megnőtt.[40]

Rimay szerzői kitalációját erősíti az is, hogy nincs semmilyen történelmi adat arra nézve, Rimay János harcolt-e Esztergom ostrománál, vagy egyáltalán ott volt-e Balassi Bálint halálos ágyánál.

> S mielőtt továbbmennénk, jegyezzük meg: a Balassi-kultusz főpapja ugyan kétségtelenül Rimay volt, ám nem teljesen önzetlenül; éppen buzgólkodása révén őrá hullt a legtöbb a költőfejedelem fényéből. Csak kiragadott példaként említeném, mondjuk azt a misztifikációját, amelyet sokan meglepően komolyan vesznek; e szerint Rimay ott lett volna Balassi halálos ágyánál, amikor is a költő éppen a Végtelen irgalmú… kezdetű versét írta, miként kulturált és vallásos haldoklóhoz illik. Aránylag pontosan tudjuk, kik voltak az esztergomi táborban. Rimayt senki, semmilyen forrás nem említi. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a hatásos életképet Rimay találta ki, mintegy saját fontosságának bizonyságaként.[41]

Az *Epicédium* befogadástörténete hosszú utat járt be. Ács Pál meglátása helyesnek tűnik, mely szerint: „A legtöbb gondot a költemény irodalmi karaktere, a fiktív és valós elemek különösnek ható keveredése okozta."[42] Azt is tisztán látja, hogy azok az értelmezések, melyek korhű történelmi dokumentumként kezelik az *Epicédium*ot, megfosztják irodalmi mivoltától a művet. A történeti magyarázatot elvetve, az *Epicédium* allegorikus képeinek feltárásához tanulmányában együtt lépünk be a mű fiktív terébe. A mauzóleumi szoborcsoport illusztrációjának tökéletesítése közepette azonban még Ács Pál sem képes teljesen hátrahagyni a valóságot az *Epicédium* fiktív teréből. Hiszen, jól lehet, egyértelműen nem vehetjük készpénznek sem Diana alászállását a Nyírségbe, sem egyik istenség mondanivalóját igaznak – miért hinnénk hát el, hogy a kreált Balassi Bálint-karakter szavai a valóságot tükrözik, és hogy a végső óráján az ötvenedik zsoltárt lefordította? Az irodalomtörténet emlékezetében mindmáig e gyászversgyűjtemény taglalásánál a művek fiktív terében megszólaló Balassit egyenlővé teszik a valóban létező Balassival. Azon a ponton, ahol a *Végtelen irgalmú*t bevezető széljegyzet következik, a szakirodalom egy csapásra elfelejti az *Epicédium* fikcióját és ismét történeti hitelességű tényként fogja fel, hogy mindez Balassi szájából hangzott el.

40 Szigeti Csaba, *Appendix Balassiana: Kronológia, tradíció, hagyománytudat a XVII. századi Balassi-követő nemesi költészetben,* ItK, 1985/6, 675–687.

41 Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő,* ItK, 1994/5–6, 695–705.

42 Ács Pál, *„Egy út készíttetik": Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában,* ItK, 2005/2–3, 205–221.

A gyászversek más margináliái, például atyafiainak s öccsének szólók, nem utalnak a valóságra – erről miért kellene azt gondolnunk? Valószínűleg a vers utóéletében találhatjuk meg a választ erre a kérdésre. A 17. században az *Istenes énekek* kiadásokban öröklődik tovább a zsoltár. Ott Rimay margináliáját kiegészítik a következőképpen: „Eddig az Psalmus, s ez immár inventio poetica." A poetica inventio fogalmának a tisztázásában kiemelkedő szerepet játszott Tóth Tünde munkája, melyben megállapította, hogy Balassinál az inventio poetica kifejezés szellemes, ötletes szerkesztésen alapuló humanista szellemiségű udvarló verset, bókverset jelent. Míg követői már valószínűleg nem ezt, hanem a teoretikus hagyományokhoz visszakanyarodva, fiktív mitológiai apparátussal operáló verset, illetve költői eljárást értettek alatta.[43] Ez alapján a széljegyzet második fele a vers fikcióba való visszatérésére utal. Azaz az *Istenes énekek*-kiadás összeállítója, vagy az a forrás, ami alapján dolgozott, azzal a magyarázattal egészítette ki a vers széljegyzetét, mely okot adhatott már a 17. században arra, hogy a zsoltárfordítást Balassinak ítéljék.

Rimay Jánostól nem idegen, hogy nem létező, pontosabban aligha létező verseket hagy nekünk hátra. Ilyen például azon verses kötete, melyben „külembnél is külembféle" versei voltak, s amely sajnálatos módon a Tiszába esett. Vagy tervezett Balassi-kiadása, melynek csak előszavával készül el. A Balassi-követés úttörőjének mondható Rimayt a Balassi poétika nem szokványos mímelőjeként lehetne jellemezni.

> Az interpretációk szerint Rimay versei fokozott érzéki hatásokkal, retorikai mesterkéltséggel, intellektuális jelleggel, tágas asszociációs mezővel váltják fel Balassi döntően vizuális jellegű, természetes áradású, amelioratív és klasszikus módon elrendezett költői világát. Balassi himnikus litániastílusát, bibliai képlátását, hasonlatait és metaforáit (Eckhardt 1948) Rimay oxymoronra, katakrézisre, bizarr asszociációkra, az elidegenedés, a betegségek és a test naturalizmusára cseréli le.[44]

A két költő markánsan eltérő stílusát, eszközkészletét összehasonlítva és a *Végtelen irgalmú* textusára vetítve inkább Rimay mellett tehetnénk le a voksunkat. „A hagyomány által Balassinak tulajdonított szöveg, különösképpen annak 2. strófája ugyanis annyira naturalisztikus jellegű, olyan érzékszervi területekre terjed ki, s olyan fokig mellőz mindennemű ameliorációt, hogy gyakorlatilag teljesen egyedülállónak, abszolút kivételnek mondható a Balassi-éleműben."[45]

Pap Balázs hívja fel a figyelmet egy másik Balassinak tulajdonított Rimay-vers, az *Adj már csendességet* kapcsán, egy másfajta érvre a művel kapcsolatban.

[43] Tóth Tünde, *Balassi Bálint és az inventio poetica = Hommages á Kulin Katalin,* szerk. Halász Katalin, Bp., Palimpszeszt, 1997, 277.

[44] Szilasi László, *Balassi Bálint költészetének utóélete…, i. m.,* 429.

[45] *Uo.,* 432.

> Hasonlóképpen gyanús az érdem kifejezés. Balassinál az érdem főnév (és nem az érdemel ige) vallásos versben (az Adj már csendességet… kezdetűn kívül) csak háromszor fordul elő: a Mégis bővebb szóval kérleli istennek haragját címűben, valamint kétszer a Végtelen irgalmú… kezdetűben. Az utóbbiról mondani sem kell, hogy Rimay János legalább annyira valószerű (ha ugyan nem valószerűbb) szerzője e versnek, mint Balassi.[46]

Végezetül Rimay Jánosnak van egy másik L. zsoltárfordítása, amit nem Béze, hanem Buchanan parafrázisából ültetett át magyar nyelvre. *Psalmorum sacrorum Davidis libri quinque duplici poetica metaphrasi, […] Latiné expressi Theodoro Beza Vezelio et Georgio Buchanano Scoto autoribus […] eiusdem Buchanani Tragoedia, quae inscribitur Iephtes* című több kiadást megért összeállítás a korban egymás mellett adja ki a fent említett két szerző (Béze és Buchanan) zsoltárparafrázisait. Egyik oldalán az egyik, másik oldalán a másik. A *Könyörülj énrajtam* kezdetű vers, az LI. zsoltár magyarázata bizonyítja, hogy Rimay biztosan foglalkozott e zsoltárral, míg Balassiról ez csak feltételezhető.

Rimay motivációinak radikális dipólussága, mely a Balassi-kultusz alapjául szolgáló *Epicédium* létrejöttét elősegítette, a történeti hitelesség hiánya, valamint az, hogy a Balassi szerzőségére mutató széljegyzet egy fikciós mező; gyakorlatilag az irodalomtörténet mesés leképeződésének része, mely az első értelmezések során ruházódik fel a valóság dimenziójába átcsapó komplementummal, mind Rimay irányába mutatnak. A *Végtelen irgalmú* stíluskészlete, szóhasználata is jobban beleillik a Rimay-féle vers hagyományába. Ezért állíthatjuk joggal, hogy a szóban forgó zsoltárfordítást Rimay János készítette.

Összegzés

A *Végtelen irgalmú* szerzőségi kérdése a Balassi és Rimay szakirodalom egy jelentős szeletét öleli fel. A Pázmány-féle utóélet felgöngyölítésével kizárható Nyéki Vörös Mátyás, mint lehetséges szerző. A szövegvariánsok teológiai összevetésével kronológiai sorrend állítható fel a közel egy intervallumban megjelenő katolikus és protestáns változatok között, mely szerint az utóbbi keletkezett előbb. Rimay *Epicédium*ának Balassi-hagyományhoz fűződő kettős kötődésének bemutatásával és korábbi történeti, poétikai-retorikai, valamint stílusbeli sajátosságokra vonatkozó érvek felsorakoztatásával megcáfolható a zsoltár Balassitól való származása és megkérdőjelezhetetlenné válik Rimay szerzősége.

[46] Pap Balázs, *Az Istenes énekek margóira = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára,* szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2010.

The Appearance of the 51th Psalm in Sacral and Secular Text Media

The theme of my research is a Hungarian psalm's translating what begins these words: "Végtelen irgalmú". During the 17th century the paraphrase was published so many times, because it was really popular between Catholics and Protestants as well. Literary history keeps a conception long time ago that the text's author was Bálint Balassi, however this fact is very doubtful. Balassi's follower János Rimay was a great poet and at least as good creator of the Balassi-worship. His authorship is possible as much like his master's. In my investigation I compare the two confessional variants. Namely the differences of the texts show which one was made before. The conclusion leads closer to the true person who actually translated the psalm. The comparison makes clear roots of text bequeathing and updates the question: how was the poetry of the most famous bards in the old Hungarian literature?

Etlinger Mihály – Szatmári Áron

Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció
Keletkezéstörténet, felekezetiség, hagyományozódás

„Tinódi »nagy betegös voltába, kéncsös Kassába, egy föstös szobába« megírja *Eger vár viadaljáról való éneké*t, négy részben."[1] Ez a mondat a *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika* című kötet életrajzi függelékében található. Ugyanebben a könyvben Vadai István tanulmányában állítja, hogy a kolofonbéli, a szereztetés körülményeit taglaló állítások általában túlzóak: nem konkrét állapotokat írnak le, csupán vágáns vagy históriás énekes hagyományból táplálkozó frázisok.[2] Ez a köteten belüli önellentmondás jól illusztrálja az irodalomtörténet-írás olykor előtörő igényét, hogy akkor is megtegyen biografikus állításokat, ha azok csak ingatag lábakon állnak. Mintha egy keréknyomból az autó márkáját és típusát, ad absurdum rendszámát is megállapíthatnánk. Az ilyes elméletek masszívnak látszó, ám süppedékeny talaja nem más mint a paratextuális elemek félreolvasása vagy egyes prekoncepciók ráolvasása azokra. E prekoncepciók közé tartozik az is, hogy az akrosztichonokban szereplő személynevek mögött elsősorban szerzői nevet feltételezünk. Ezért ismerünk olyan egyverses szerzőket a régi magyar irodalomban, mint Chassee Miklós vagy Kecskeméti Vég Mihály, akikről így sem tudunk többet annál, hogy az adott verseknek ők lehettek a szerzői. Péczely László Kecskeméti Vég Mihály 55. zsoltárával foglalkozó szövegében megtippeli a vélt autó rendszámát: „konkrét élményt" keres a mű hátterében.[3] Az efféle fejtegetések ritkán hatnak meggyőzően a szerző ismerete nélkül. Bármennyire is haszontalannak tűnik a régi magyar versek életrajz felőli olvasata, bizonyos szerzők és műveik esetében talán előremutathat.

*

[1] Szentmártoni Szabó Géza, *Tinódi-kronológia (Életrajz és kultusz) = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika,* szerk. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 309–360; 317.

[2] Vadai István, *História és fabula = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika, i. m.,* 17–30; 27.

[3] Péczely László, *Kecskeméti Vég Mihály: LV. psalmus = A régi magyar vers,* szerk. Komlovszki Tibor, Bp., Akadémiai, 1979 (Memoria Saeculorum Hungariae, 3), 78.

Bogáti Fazakas Miklós verses szövegeit több okunk van biográfiai oldalról szemlélni. Fennmaradt kalendáriumi jegyzetei és önreflexív akrosztichonjai többször összefüggést mutatnak egymással. Leglátványosabban ez a *Jób könyve*-parafrázisában jelenik meg: nyolc latin disztichont tartalmazó latin nyelvű akrosztichonban a szerző Pasiphilius nevű fiának haláláról számol be: „Hogy mindenkitől szeretett, kedves fiamat, Pasiphiliust elvesztettem, én, a kesergő apa, kutatom, mi az oka idő előtti halálának."[4] Teszi ezt úgy, hogy fordításának főszövegében nem utal annak keletkezési tényezőire, ellentétben a kor parafrazeáló módszereivel, ahol a krisztianizálás és az aktuálpolitikai utalások mind megengedettek. Kalendáriumában saját kezével írott bejegyzése is igazolja a *Jób könyve*-fordításhoz kapcsolódó „konkrét élményt", az 1584. augusztus 27-ei feljegyzés szerint ekkor halt meg fia 8 hónapos korában.

Bogáti a névadás tekintetében szigorú apa volt, elsőszülött lányát a korban is furcsállható Aspasia névvel ajándékozta meg. 1587-ben pedig megjelenik nyomtatásban *Aspasia asszony dolga, és a jóerkölcsű asszonyoknak tüköre* című műve. Bogáti históriás énekei között Dán Róbert szerint van még egy „konkrét élményen" alapuló, a *Széphistória a tökéletes asszonyállatokról* című. De fejtegetése nem túl meggyőző: Bogáti dézsi tartózkodása alatt „házasodási szándékkal kereste fel a város lányos házait. Eredménytelenül. Szerzőnknek eléggé elmarasztaló véleménye volt ezek után az eladó lányokról és családjaikról."[5]

Ezek mellett Bogáti *Psalterium*ában egészen figyelemreméltó jelenséggel találkozhatunk: 151 zsoltára között kettő duplán maradt ránk. Itt nem a szöveghagyomány okozta változásról van szó, hanem Bogáti kétszer fordította le az 55. és a 137. zsoltárt. Az 55. zsoltár hagyományozódása ugyan kettéválasztható (a hétből két kódex hozza az egyik, a többi a másik változatot), ám szemmel láthatóan tudnak egymás létéről.[6]

Péchi Simon-énekeskönyv[7]

Ps. LV. Jó tételt felejtett Keila
Nót: **Hálaadásunkban rólad emlékezünk**, etc.

Ijedt vitéz Dávid Keilában szorula,
kit minap hadával pogántól megtartá,
város elárolta, jövendőn megtudá,
azért futva róla Istennek ezt mondá:

Abasfalvi zsoltárkönyv[8]

Ps LV. Akitofel Absolonhoz pártolt
Nóta: **Hálaadásunkban rólad emlékezzünk**

Attyára mikoron Absolon támada,
több pártosi között arra lőn fő gondja,
az bölcs Akitofelt magához vonhassa,
kit Dávid hogy halla, futtában így síra:

[4] *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex,* Kolozsvár, Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga", Ms 898, 3r. Kasza Péter fordítása.

[5] Dán Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon,* Bp., Akadémiai, 1973 (Humanizmus és reformáció, 2), 146.

[6] Az átiratokban félkövérrel jelöljük a két változat egyező szöveghelyeit.

[7] Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române, MsU 1729, 117.

[8] Kolozsvár, Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga", Ms 895, 63v.

Ó, **kegyelmes** Atyám, **halld meg beszédemet**,
mert az veszély rajtam, **tarts nekem filedet**,
nagy kiáltásomra ne rejts el színedet,
tekints és felelj meg, nézd nehéz ügyemet!

Te nézed, mi jő rám, kitől mint ijedtem,
mint retteg és reszket, mint rémült én lelkem,
mert ihol siet rám erős ellenségem,
azok ároltak el, az kikkel jól töttem.

Értem az kiáltást, közel az ellenség,
sok gonosz tanácsi, tudom, most végezik,
mi halállal haljak, mert igen haragszik,
tudom, gyűlölségből miként szándékozik.

Testemben, lelkemben fájdalom nagy bennem,
mintha szörnyű halál állana előttem,
veszett ifjú színem, annyéra rémültem,
ha te nem védelmezsz, immár kézbe költem.

Ezent kézbe leszek, **adj**, **Uram**, **két szárnyat**,
mint egy sebes galamb, **hogy elszaladhassak**,
ezennel **kezekből pusztába** szállhassak,
holott bátorsággal tőlök maradhassak.

Laknám ott békével, magamat megónám,
ez reám költ vésztől fejem takargatnám,
Keila városának bosszúját ne látnám,
hazug, embertelen népet távoztatnám.

Fordítsd és változtasd nyelveket ezeknek,
egy nyomon királynak ne beszélhessenek,
verd meg az nyelveket, az kik poklul élnek,
sok hamis perpatvart, dühösséget űznek.

Ezt szememmel láttam, semmi jó bennek nincs,
éjjel-nappal néztem, hamisak, kevélyek,
piacon, utcáin sok hamisság köztök,
száma sincs sok gonosz cselekedeteknek.

Lelkemnek az egyik fő polgárt ítíltem,
ki most fő árulóm, bizonnyal értettem,
ha ellenségemtől esnék ez, eltűrném,
hogyha gyűlölt volna, jó kedvvel szenvedném.

Ezt soha sem hittem, mert te, rossz **barátom**,
nagy szívet mutattál, te valál **tanácsom**,
ha az szent sátorhoz jártam, felem, **társom**,
szívem, mindenesem, te valál **tanítóm**.

Kegyelmes Istenem, **halld meg beszédemet**,
mert az veszély rajtam, **tarts nekem füledet**,
nagy kiáltásomra ne rejts el színedet,
tekénts és felelj meg, nézd nehéz ügyemet!

Jól értem és hallom pártosim tanácsát,
ellenem felforral rút, mérges szándékát,
kibe szüvem retteg, féli nagy romlását,
sokképpen forralják életem fogyását.

Tanácsok ott forog mind hirtelenséggel,
engem veszthessenek véletlen veszéllyel,
csak hozzád kiáltok ily bús rémült szűvel,
ne emésztessem meg szörnyű rettegéssel.

Ótalmazz meg, **Uram**, **adj** kérlek **két szárnyat**,
mint egy sebes galamb, **hogy elszaladhassak**,
vérontó **kezekből pusztában** futhassak,
holott bátorsággal tőlök maradhassak.

Futással nem késném, előttök sietnék,
sebes szélmentében futnék és repülnék,
tudom, Jordán élve jobb társokat lelnék,
ez árulók közül azokhoz sietnék.

Eszeket, nyelveket pártosimnak ronts el,
rút mérges tanácsát az nagy bölcsnek bonts el,
ne árthasson nekem bosszús Akitofel,
ki most az szent várost csak rontja mérgével.

Lakosit városnak szörnyű mint zaklatják,
sok rút gonoszságra kénszerítik, vonzzák,
tornyait, bástyáit körös-körül futják,
utca, piac nincsen, kik bűnnel nem rakvák.

Azt tartják jobb hősnek, ki gyorsabb prédára,
álnokabb kegyetlenb másnak rontására,
és annak szünetet nem hagy semmi óra,
éjjel nappal szorgos nagyobb gonoszságra.

Búsult ezen lelkem, hogy sok jó barátim,
volt ez pártosok közt sok kedves híveim,
ím, mely véletlenül löttek ellenségim,
kikkel sok jót töttem mostan gyűlölőim.

Sok közül leginkább titkos fő **tanácsom**,
téged, Akitofel, csudállak, **barátom**,
ki mint kedves **társom**, mesterem, **tanítóm**,
méltóságban voltál mellettem támaszom.

Ilyentől hogy félnék, én szívem nem adta,
ki most szegény fémet szidja és eladta,
barátság törvényét ki meg sem gondolta,
kézben az ártatlant adni így akarta.

Tartsa pokol őket mint pokol népeket,
tátsa torkát az föld, úgy nyelje be őket,
mert szinte megrúgtak minden jó erkölcsöt,
tanácsba végeznek istentelenséget.

Ezekre hadammal most én nem térhetek,
mert nagyobb ügy indít, ki előtt elmenjek,
ilyen veszélt rájok tőled azért kérek,
kiáltásom szerént im el is szaladék.

Teljes egy nap estig ezen mind könyörgék,
reggel és dél közbe, estve mind így szólék,
iszonyú rettegve én csaknem ordíték,
az Úr rám tekinte, szívem csendezedék.

Keilából, úgy ada, békével szaladék,
ellenségim hallván ebbe megtartozék,
hiszem, hogy angyalid hordoztak, őriztek,
az király hadánál velem többen löttek.

Ezután is, tudom, az **Úr velem leszen,**
az mennyei bíró igaz törvént teszen,
az királt megveri, ha jobbá nem leszen,
ha Istent nem nézi, ha békés nem leszen.

Ím, lásd, szilígyeket veszteni akarták,
Isten, barát, rokon, azt meg sem gondolták,
míg közöttök lakám, magokat mint adták,
jótétemet, hittem, hogy így megszolgálják.

Lágy vala mint az vaj, és édes beszédek,
mint egy olaj, úgymint kedvemre szép nyelvek,
de lám, az szüvökbe vasat, tüzet töttek,
lám, árulók voltak az álnok, pór népek!

Az kiről nem tehetsz, azt bízd az Istenre,
ha bűnnel nem bántod, úgy bízhatol benne,
bizonnyal meghiggyed, rajtad leszen szeme,
ügyedet felveszi, nem hagy el örökké.

Immár koporsójok kész ellenségimnek,
mert az vérre törők csak félig sem élnek,
álnak kegyetlenek üdő előtt vesznek,
ezt, Uram, megadod látni én szememnek.

Ó, mely kedves, titkos, jó ízű tanácsink
voltak egymás között szent gyönyörűségink
az Isten házában pompával járásink
együtt áldozásink, együtt imádságink.

Lesse szörnyű halál ily barátság bontót
jól tött királyára támadó árulót,
elevenen nyelje föld torka ily latrot
ki nagy álnoksággal ily romlást indított.

Okosságom, erőm ha ellenek nincsen,
Istenhez kiáltok, ki tőlök meg mentsen,
reggel, estve, délbe könyörgök szüntelen,
meghallgat szent Atyám, s kezekből kiviszen.

Nem hagy ezután is, lelkemet megmenti,
ha szintén nagy harccal kellenek elválni,
sokaságok ellen Úr fejemet őrzi,
többen lesznek velem őrző szent angyali.

Hallja ezt az szent **Úr**, azért **velem leszen**,
az mennyei bíró igaz törvént teszen,
jóknak bizodalmas barátsága leszen,
örök igazságban széki áll erősen.

Okot adnak arra, hogy nagy haragoddal,
büntesd, Uram, őket méltó csapásiddal,
mert hozzád nem térnek élet jobbítással,
félni sem akarnak szent ártatlansággal.

Szablyát, kardot inkább igaz barátjokra,
nagy álnokul vontak hű atyjok fiára,
hütök szegésével támadtak urokra,
nagy rút pártütéssel igaz királyokra.

Pártolással tőlem míg el nem szakadtak,
mely sok hízelkedő csalárdsággal voltak,
olajnál és vajnál szavok simább voltak,
most látom, hogy azok mérges nyilak voltak.

Álnokságok ellen ily nehéz ügyemet,
Úr Isten csak reád vetem mind terhemet,
mást is arra intek, hogy mented éltünket,
igaz vagy, igazat soha nem hagysz, szentet.

Reám azért kik ily dühösséggel vadtok,
nem tűr Isten nektek, bizonnyal tudjátok,
ásva tü vermetek, kész már koporsótok,
Isten haragjától melyben szállíttattok.

Tökéletlen, álnok, hamis barát ellen,
az jó tött felejtett pór emberek **ellen,**
vérre törekődő kegyetlenek ellen,
ötvenötöd ének így szól latrok ellen.

Tudnotok kellene igaz bíró tisztit,
kivel Isten bírja nagy királyi székit,
gonoszok vesztési szerzi dicsíretit,
jóknak megmentése neve szentelését.

Óráit, napjait jóknak sokasítja,
de az vérszípókat hirtelen elrontja,
álnok csalárdoknak napjait elvágja,
csak fele határát tölteni sem hagyja.

Láttam immár sokon Úrnak ilyen dolgát,
rátok is azt várom, tudom akaratját,
pártos ellenségnek iszonyú romlását,
szemeimnek adja látnom elfogyását.

Tehát én is, más is méltán ez Istenhez,
bízzunk erős hüttel gondviselé[sé]hez,
igaz ügyben nem hagy, mert arra figyelmez,
senki ne csalassék, ki bízik nevéhez.

Tökéletlen, álnok, hamis barát ellen,
jó tétel felejtett Akitofel **ellen,**
vérre törekedő kegyetlenek ellen,
ötvenötöd ének így szól latrok ellen.

Két strófájuk szinte szóról szóra megegyezik, nótajelzésük azonos, a rímszavak közt van átfedés, és bizonyos strófakezdő szavak is javítva vannak, mivel más az argumentatív akrosztichonjuk: IOTETEL FELEITET KEILAI(T) és AKITOFEL ABSOLONHOZ PARTOLT(T). Mindkét szöveg megfelel Bogáti historizáló poétikájának, nem beszélhetünk átiratról, neki kell tulajdonítanunk. Sorrendiséget viszont meg lehet állapítani, mivel feltűnő a megtartott strófák vagy szintagmák közötti hasonlóság.

Bogáti zsoltárfordítói gyakorlatában kitűnik, hogy parafrázisaiban értelmező szövegek minimális mértékben fordulnak elő, törekszik az énekelhetőség szükségessége miatti strófahosszt a legkevésbé felhígítani külső magyarázatokkal. Emellett zsoltárainak strófaszáma is kevéssé tér el az adott bibliai szöveghely verseinek számától, ezek az eltérések nagy része a historikus kontextust megteremtő első versszakkal és a kolofonnal magyarázhatók. Az 55. zsoltár két változata esetében megállapítható, hogy az *Akitofel Absolonhoz pártolt* című változat a korábbi. A vers lényegesen hosszabb, és a plusz strófákban a zsoltártéma kibontása, részletezése kap helyet. Ez a téma a pártos ellenségek isteni büntetésének törvényszerűsége, és a hűtlen barátokon való panaszkodás. A sorrendiség kérdését az is egyértelműsíti, hogy a *Jótételt felejtett keilai* című, több változatban fennmaradt 55. zsoltár koncepcionálisan is illeszkedik a zsoltárkönyv Bogáti-féle történetvezetésébe, az előtte szereplő 54. zsoltár Zif városának árulásáról szól,

amely történet egyazon bibliai fejezetben helyezkedik el a keilaival.[9] Az efféle zsoltárok közti történetvezetés nem idegen Bogáti *Psalteriumá*tól, több helyen találkozhatunk hasonlóval, mivel poétikájának alapvető eszköze a historikusság. A korábbi változat története az *Octaplus Psalterii*ből eredeztethető,[10] ugyanis itt a *Latina respondens chaldee*nak nevezett változatban, tehát a *Targum* latin fordítását közlő hasábban megjelenik Akitofel neve (1. ábra). Ezt az első változatot alakítja át a későbbiekben a *Psalterium* koncepciójához. De vajon miért fordítja

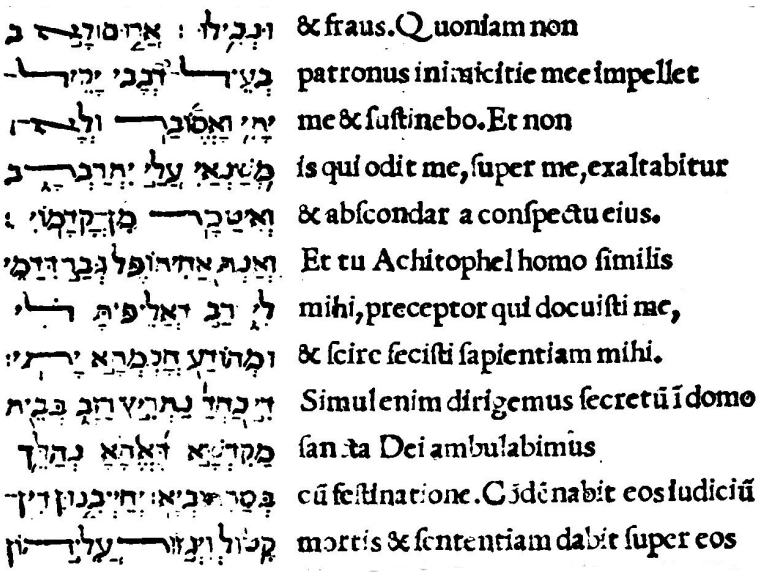
& fraus. Quoniam non
patronus inimicitie mee impellet
me & sustinebo. Et non
is qui odit me, super me, exaltabitur
& abscondar a conspectu eius.
Et tu Achitophel homo similis
mihi, preceptor qui docuisti me,
& scire fecisti sapientiam mihi.
Simul enim dirigemus secretū ī domo
sancta Dei ambulabimus
cū festinatione. Cōdēnabit eos iudiciū
mortis & sententiam dabit super eos

1. ábra: *Octaplus Psalterii,* részlet az 55. zsoltár „Paraphrasis chaldea" és „Latina responfens chaldee" hasábokban található szövegéből

le valaki többször ugyanazt a zsoltárt, ha az egész zsoltároskönyv parafrazeálása is kitűzött célja? A kor zsoltárfordítói hagyományában nem példanélküli, hogy a zsoltárfordítást alkalmi igénnyel készítik. Gondoljunk csak a *Végtelen irgalmú…* kezdetű Balassi–Rimay-parafrázisra[11] vagy Szegedi Gergely Mágócsy Gáspárnak szignált 34. zsoltárára.[12] Nem szeretnénk nagy szavakat használva a már emlegetett biográfiai ráolvasással élni, azonban ha egy szerző két változatban is fordít, és ezek közt nemcsak időrendet, hanem poétikai fejlődést is látunk,

9 1Sám 23.

10 Dán Róbert mutat rá, hogy Augustinus Justinianus *Octaplus Psalterii* című munkáját Bogáti felhasználta Psalteriumának készítésekor. DÁN, *i. m.,* 160.

11 Vö. jelen kötetben: PALÁSTHY Krisztina, *Végtelenül Irgalmatlanul (Az LI. zsoltár világi és vallásos szöveghordozókban való megjelenése),* 75–95.

12 A Pap-aggály szerint Kecskeméti Vég Mihály és Mágócsy Gáspár nem régi magyar szerzők, ő Szegedi Gergely munkásságához sorolja a kérdéses műveket, vö. PAP Balázs, *Históriák és énekek,* Pécs, Pro Pannonia, 2014, 150–161.

érdekes kérdéseket vetnek fel a korábbi, kevésbé kifinomult parafrázis lehetséges keletkezési körülményei. Így csak halkan említjük meg, eljátszva a pozitívista kutatót, aki a „konkrét élményt" keresi: 1583-ban Bogátit száműzik Kolozsvárról Pécsre, ahol még egy *Octapla* is biztosan található. Tehát a feltételek adottak, hogy nagy bánatában lefordítsa az 55. zsoltárt. Nem mernénk ennyire hangosan sem mondani, ha nem lenne példa a Bogáti-életrajz és a Bogáti-szövegek közötti explicit kapcsolat.

Különösen érdekes, hogy a másik duplikátumnak, a 137. zsoltárnak is hasonló, száműzetésen panaszolkodó a tematikája. Bogáti 137. zsoltárának kétféle változata elegendő ok lenne arra, hogy az egyiket kihagyják a másolói, ugyanakkor a legtöbb forrásban szerepel mindkét változat, egymás után. A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex,* a *Jancsó-kódex,*[13] a *Magyari Péter kódexe,*[14] az *Abasfalvi zsoltárkönyv* és a *Mátéfi János kódexe*[15] is kétszer szerepelteti a zsoltárt egymás után, elválasztva őket egy *Idem Psalmus* címmel. A *Péchi Simon-énekeskönyv* felírja ugyan a címét és akrosztichonját a második változatnak is, de nem másolja tovább. Az őt másoló *Kövendi János-kódex*[16] értelemszerűen szintén nem. Az 55. zsoltár régebbi változata viszont csak az *Abasfalvi zsoltárkönyv*ben és *Mátéfi János kódexé*ben bukkan föl, a többi forrásban nem, és igaz ez fordítva is. Emellett találunk olyan eltéréseket a források összevetésénél, amelyek még inkább leválasztják a szöveghagyomány ezen ágát a többitől. A 45. zsoltárban Jeruzsálem folyójáról van szó, amelyet az *Abasfalvi–Mátéfi* páros Gyhennek ismer, más változatokban pedig a Krihon megnevezéssel találkozunk. Vakmerő dolognak éreznénk, ha egy nagyon sokféle és különböző minőségű szöveghagyományból messzemenő állításokat fogalmaznánk, mindenesetre nem zárható ki az a lehetőség sem kutatásunk jelen szakaszában, hogy létezhetett két, kismértékben eltérő autográfja a *Psalterium*nak.

*

A szakirodalmat már nagyon korán foglalkoztatta az a kérdés, hogy milyen felekezetű volt Bogáti. Kohn Sámuel szombatosokról szóló monográfiája a *Psalterium* szombatosságát abban is láttatja, hogy az sehol nem tartalmaz keresztény értelmezést, mindvégig ószövetségi zsidó kontextusban marad.[17] A *Psalterium*ban 21-szer szerepel a „krisztus" szó, ebből négyszer többes számban, és csak egyszer vonatkozik Jézusra, a 118. zsoltárban, akkor is a zsoltár függelékeként, az ének későbbi gyülekezeti felhasználását taglaló strófák között. Minden más esetben

[13] Budapest, MTA Könyvtár Kézirattára, K 66.

[14] Mikrofilm: Budapest, MTA Könyvtár, A 1695/II.

[15] Mikrofilm: Budapest, MTA Könyvtár, A 633/II.

[16] Kolozsvár, Biblioteca Academiei Române, MSU 1381.

[17] Kohn Sámuel, *A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk: Különös tekintettel Péchi Simon főkanczellár életére és munkáira,* Bp., Atheneum R. Társulat, 1889. Lásd főként a 7. fejezetet: *Bogáthi Fazakas Miklós és zsoltárai,* 140–156.

szó szerinti értelmében, a felkent szinonimájaként szerepel. Krisztusok = királyok. Több helyen pedig: Dávid-krisztus. Kohn ebben látja azt, hogy Bogáti megtagadta Jézus messiási voltát, Biblia-értelmezése megmarad az *Ószövetség* keretein belül.

Ács Pál egy dolgozatában éppen ellenkező álláspontra jut.[18] Bogáti második zsoltárát értelmezi, azt a király-zsoltárt, amely különféle értelmezései révén régóta a krisztológiai viták kereszttüzében áll. Kitér a különböző értelmezési hagyományokra, és arra, hogy ezek milyen érvrendszerekkel dolgoztak. Az az állítása, hogy bár Bogáti az „időkbeli históriák szerint" fordította a zsoltárokat, mint az a címlapon olvasható, tehát annak betűszerinti értelmét állította a középpontba, mégis „hasonlatosságval való applikálással"[19] értelmezte azokat, tehát Jézusra mint messiásra, azaz felkentre vonatkozó próféciaként. Ezek a nézetek azonban Bogáti teológiai műveiből vonhatók csak el, és nem alkalmazhatóak magától értetődően a zsoltárokra: a szöveg maga nem azonos azzal az értelmezéssel, amelyet Bogáti sajátjának hiszünk. Amennyiben nem tudunk magából a fordításból érveket venni arra, hogy a szöveg így vagy úgy értelmezhető csak, nem tulajdoníthatunk neki kizárólagos értelmezést, még akkor sem, ha szerzője kapcsán meg is vagyunk győződve valamilyenről.

E zsoltár esetében pedig nem találunk olyan helyeket, amelyek eltérnének a forrásul vett bibliai szöveg betű szerinti értelmétől. Az argumentum adhatna erre okot. Ács Pál olvasatában: „Isten és az Masiák", tehát a zsoltár Isten és a majdani Messiás kapcsolatának előképeként értelmezné Isten és Dávid kapcsolatát. Csakhogy a legtöbb forrásszöveg inkább az „Istenes az Masiák" olvasatra hajaz, ami visszarántja ezt az argumentumot a *Psalterium*ban jól megszokott historikus olvasatba. A felkent Dávid, azaz a messiás istenes, tehát jámbor, hű, erkölcsös, törvénytisztelő – ahogy a *Psalterium*ban gyakran olvashatjuk szinonimáit. Tehát nem akar többet mondani annál, mint ahogy a zsoltár szövegéből is kiolvasható, hogy a felkent Dávid király istenfélő ember volt. Ráadásul ha valakire nézve példa akar lenni Bogáti 2. zsoltára, akkor az nem Jézus, hanem általában minden tisztséget viselő, akit vagy Isten, vagy emberi közösségek választanak. A zsoltár így kezdődik:

Isten, az kit választ, vagy ország teszen,
ha tisztiben eljár, szerencsés leszen,
oly fejedelemre senki ne keljen,
mert az támadásban csak szégyen leszen.

Sok közt példa Dávid, hogy székben üle…

[18] Ács Pál, *„Én fiam vagy, Dávid…" A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában = A zsoltár a régi magyar irodalomban,* szerk. Petrőczi Éva, Szabó András, Bp., KRE–L'Harmattan, 2011, 61–75.

[19] *Uo.,* 75.

És így ér véget:

> Királyoknak Dávid ily választ íra,
> szomszéd ellenségtől magát biztatá,
> második énekben ily hütét hagyá,
> tisztre hivatalos minden ezt mondja.[20]

Egy helyütt azonban tényleg olybá tűnik, mintha Bogáti kilépne az ószövetségi hagyományból, és más tradíciókat is szőne parafrázisába. A 118. zsoltár használatának öt lehetséges változatát taglalja az utolsó strófákban, és nem mellesleg újszövetségi jeleneteket is vázol, amely kivételt képez a Bogáti-zsoltárokban.

> Hogy az egész ország Dávidot választá, Dávid arról ezt írá,
> sok szerencséjéről száztizennyolcadik énekében meghagyá.

> Hogy az Jézus király töviskoronára Jeruzsálembe mene,
> az jó hütű szent nép előtte s utána ez éneket üvölté.

> Az húsvéti báránt mikor zsidók ötték, étel közbe ezt mondták,
> végvacsora után az szent apostolok az Krisztussal ezt mondák.

> Marok zöld ágakkal Sátoros innepen most is zsidó ezt mondja,
> innep nyolcad napján Istentől az királt ilyen szókkal kévánja.[21]

Egyedi az is, hogy ezt a Dávidot emlegető kolofon után találjuk. Ugyanis Bogáti majdnem mindegyik zsoltárát kolofonnal zárja (ezek közül a legterjedelmesebb is csupán kettő versszakos), melyeknek záró sorai mindig a zsoltár kontextusát és sorszámát határozzák meg. Ezek tükrében a fent idézett részlet valamiféle hozzátoldásnak tekinthető, amely elkülönül a zsoltár főszövegétől. Ezt támasztaná alá az az érv is, hogy a Bogáti minden verses művében megjelenő akrosztichon (melyek a zsoltárok esetében a versszöveg elé is kiírt argumentumot adnak ki) nem folytatódik e négy strófában: itt vakbetűket találunk. Tehát úgy néz ki, hogy nem a zsoltár krisztianizálása a cél, sokkal inkább későbbi hagyományának bemutatása, használati lehetőségeinek ábrázolása. Olyan máshol is van, hogy a dávidi élettörténeten kívül aktuális használatát is megadja a zsoltárnak, de mindig csak egyet (asztali áldás, házasének, Sátoros ünnep stb.) A 118. zsoltár esetében viszont a használat ötféle módját különbözteti meg: az első Dávid megválasztása, a második Jézus bevonulása Jeruzsálembe, a harmadik a húsvéti bárány elfogyasztása, a negyedik az utolsó vacsora utáni közös éneklés az apostolokkal, az ötödik a Sátoros ünnep nyolcadik napja. Tehát Bogáti oly módon jeleníti meg a különböző

[20] *Péchi Simon-énekeskönyv,* 16.
[21] *Uo.,* 235.

úzusokat, hogy a parafrázis használójának felekezetét sem határolja le, mind a zsidók, mind a szombatosok, mind a keresztények számára használhatóvá teszi. Az egyes kéziratok másolói különféleképp viszonyulnak a strófákhoz: bizonyos másolók elhagyják, mások tipográfiai eszközökkel elkülönítik a főszövegtől, a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* másolója meg is számozza az öt különféle úzust. A későbbiekben még foglalkozunk az egyes másolatok különbözőségével és annak felekezeti okaival.

Dán Róbert monográfiájában a korábban említettekhez képest egy harmadik utat választ.[22] Amellett érvel, hogy az „időkbeli históriák szerint" való fordítás még nem jelenti azt, hogy Bogáti elvetné az *Újszövetséget,* hanem csak annyit, hogy az zsoltárfordításában nem jelenik meg. A Bogáti-zsoltárok éppen azáltal engednek meg mind szombatos, mind unitárius értelmezést és átdolgozást, mert szövegükben egyikhez sem kötődnek, egyszerűen szöveghűek próbálnak maradni, vagy ahol nem, ott sem értelmeznek, hanem kontextualizálnak, vagyis historizálnak. Ezzel Dán szétválasztja a *Psalterium* vallásosságának és Bogáti vallásosságának kérdését. Szerinte nem következtethetünk egyikből a másikra. A *Psalterium* szövege tehát nyitott mind az unitárius, mind a szombatos teológia felé, vagy nyugodtan mondjuk ki: minden fajta az *Ószövetség*et kanonikus szövegként elfogadó teológia felé.

Ezt a nagyon fontos állítást mi úgy fogalmaznánk meg, hogy Bogáti zsoltárfordítói poétikájának lényege, hogy a szövegek nem az ő keresztény nézetrendszerében értelmeződnek, hanem megmaradnak az ószövetségi zsoltárszövegek kontextusában, és ezzel együtt megtartják azt a nyitottságukat, hogy az *Ószövetség* szövegeihez hasonlóan szintén többféleképp értelmeződjenek. Ez a poétika mintha ellentmondana annak, amit Szilasi László *interpretatio*-parancsnak nevez,[23] és amit megszoktunk a gyülekezeti énekköltészet darabjaiban. Ez persze messze nem azt jelenti, hogy a szövegek teológiája – amely jelen esetben teológiai nyitottságukban jelenik meg – független lenne szerzője teológiájától. Fogalmazzunk úgy: Bogáti teológiai meggyőződéséből és bibliai-kritikai igényéből fakadóan olyan fordítás-poétikai koncepciót működtet, melynek lényege a bibliai szövegek forráshű és historikus visszaadása anélkül, hogy a szövegek immanensen tartalmaznák a hozzájuk fűződő értelmezéseket és kommentárokat.

*

Ennyit arról, hogyan képződik meg Bogáti Fazakas Miklós mint empirikus szerző, és milyen viszonyba tudjuk állítani a neki tulajdonított szövegekkel. A továbbiakban egy lépéssel tovább megyünk, és Bogáti szövegeinek hagyományozódására

[22] Dán, *i. m.,* 169–170.

[23] Szilasi László, *A sas és az apró madarak,* Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 149–161.

reflektálunk. Korábban érveltünk amellett, hogy szét kell választanunk Bogátinak és Bogáti műveinek teológiáját. Ebből kiindulva fogalmazhatjuk meg újabb tézisünket: szét kell választani a feltételezett szerzői szöveg és a későbbi hagyomány Bogáti-szövegeinek teológiáját, olvasati lehetőségeit, sőt szerző-koncepcióját is. Ehhez meg kell vizsgálnunk, hogy az egyes források milyen eltéréseket mutatnak a feltételezett szerzői szöveghez képest, milyen új paratextuális elemekkel bővülnek, esetleg mit veszítenek el a korábbiakból.

Az egyik nagyon markáns eltérés a nyomtatott hagyományozódásban látszik. Az unitárius énekeskönyvekben megjelenő zsoltárok esetében kikopnak mindazok az elemek, amelyek egyedítik Bogáti költészetét. Elmaradnak a versek elé kiírt argumentumok, strófák kihagyásával és felcserélésével csonkulnak az akrosztichonok, rendre elmarad Bogáti neve is a kiadásokból. Mondhatni: a szövegek „gyülekezetiénekesülnek".[24]

A kizárólag kéziratosságban terjedő *Psalterium* különböző változatai között is többféle másolói attitűddel találkozhatunk. A legkorábbi és egyben legizgalamasabb forrás a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ben található. A kódex egésze is figyelemreméltó, a kor egyetlen egyszerzős kódexe, amely ráadásul Bogáti általunk ismert összes kiadatlan verses művét közli. Emellett kimondhatjuk: a kódex másolója kultikusan áll Bogátihoz. A kódexben helyet kapó Jób könyve-parafrázis élére betold egy latin szövegrészt: „Jób könyvének parafrázisa a leghelytállóbb héber példányok igazsága szerint, magyar énekben kifejezve a szerző, a felettébb bölcs teológus, Bogáti Pelides Miklós által."[25] Márpedig valószínűsíthető, hogy Bogáti nem tudott héberül. A másoló még a nyolc latin disztichont tartalmazó akrosztichont is megtoldja eggyel, amelyben szintén a héber forrásokat igyekszik bizonygatni. Az ilyen kultikus másolói attitűd ellenére a zsoltárkönyv másolata nem mindig tekinthető pontos változatnak. Míg a bibliai históriák esetében (*Jób könyve, Énekek Éneke* stb.) – amennyire kontrollszöveg nélkül megítélhető – alig vét hibákat, a *Psalterium* szövegében sokszor romlott szövegváltozatot közöl. Az első négy zsoltár akrosztichonja roncsolódik, emellett a másoló a számára ismeretlen dallamokat más metrumúakkal helyettesíti, betold plusz szótagokat. De mivel kultikus Bogáti-másolóval és -használóval van dolgunk, a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* szövegváltozata mindenképpen kiemelkedő.

A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*hez hasonlóan működik a *Péchi Simon-énekeskönyv,* amely a kéziratok közül a legrendezettebb kiállítású. A zsoltárokat sorokra töri, nem takarékoskodik a hellyel, másolása tiszta és olvasható, szövege alig ejt hibákat. Címlapja nagy betűkkel jelzi a címet, és három fontos dolgot emel ki: a szerző nevét, egy utalást az énekek dallamaira, vagy eleve arra, hogy énekes-

[24] Vö. Etlinger Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisai és a gyülekezeti hagyomány = Annona Nova 2012,* szerk. Ágoston Zoltán, Görföl Balázs, Mohácsi Balázs, Németh Dániel, Schelhammer Zsófia, Szolláth Dávid, Pécs, PTE BTK KKSzK, 2013, 23–35.

[25] Kasza Péter fordítása.

könyvről van szó, valamint a fordítás-poétikára, azaz hogy az „időkbeli históriák értelme szerint” fordítja a zsoltárokat (2. ábra). A tipográfia azt mutatja, hogy ez utóbbi az egyik legfontosabb információ, amely kiemelendő a zsoltárkönyvről. Tehát ez a másoló a forráshűséget állítja a középpontba. E két kódex másolói számára Bogáti neve autoritást jelez, és ezt az autoritást szeretnék továbbépíteni, továbbhagyományozni olvasóközönségük számára.

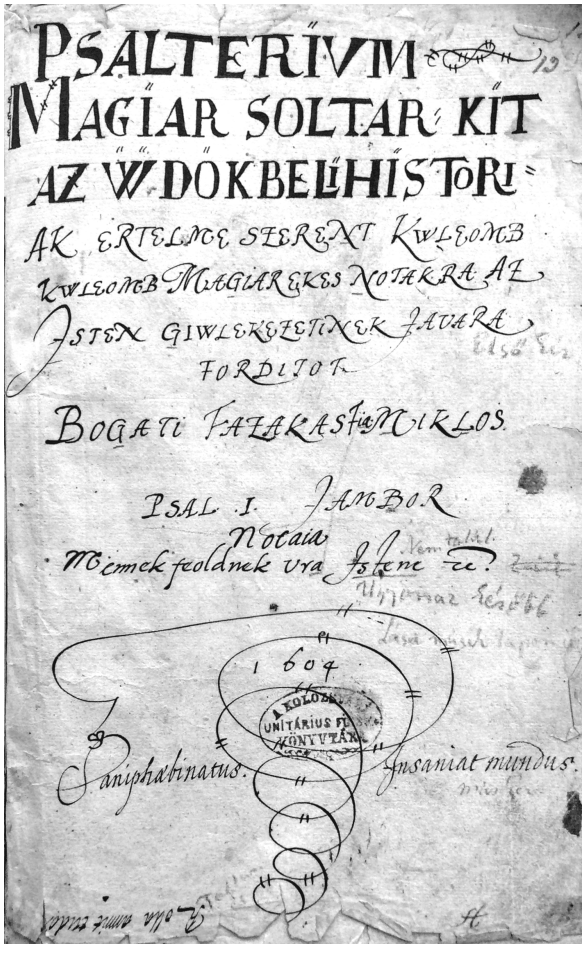

2. ábra: A *Péchi Simon-énekeskönyv* zsoltárrészének címlapja

Ezektől merőben különbözik további két szombatos kódex eljárása. *Mátéfi János kódexe* egy ortodox szombatos gyülekezet számára készült szöveg, és ez több módon is nyomot hagy a kéziraton. Címlapja nincs, mindenféle megjegyzés nélkül, az első zsoltár címfeliratával kezdődik a kódex zsoltár-része. A másoló egészen szabadon bánik szövegeivel, sok helyen egyszerűsít a szóképeken, a nehezen érthető helyeket átírja, az ismeretlen dallamokat ismertekkel váltja fel,

a hibás metrumokat, szótagszám hiányokat akár olyan áron is javítja, hogy ezzel egész sorokat megváltoztatni kényszerül. Mindezekkel persze saját szociokulturális közegéhez közelíti a szövegeket, ezekkel a módosításokkal teszi lehetővé, hogy énekelhetőek legyenek. Tehát a szerzői szövegtől távolabb kerül, mégis gondosságának köszönhető, hogy gyülekezete rendezett, jól énekelhető szövegeket kapott. Megint csak a „gyülekezetiénekesülés" felé mozdul el a szöveg, csak nem a protestáns énekhagyomány irányába, hanem az ortodox szombatosságéba. *Mátéfi János kódexé*nek másolója szinte társszerzőként működik Bogáti mellett, invenciózussága mindig az énekelhetőség és használhatóság szolgálatában áll, és néhol még felül is bírálja forrását, tehát azt a szöveget, amiből másol. Ez egy olyan másolat, ahol semmilyen módon nem válik fontossá, hogy forrásának a szöveghagyományban valaha volt olyan előzménye, amely Bogáti tollából jött ki. A lényeg, hogy a zsoltárok verses fordításáról van szó, az énekelhetőség feltételeit pedig a másoló szavatolja.

PSALTERIUM DAVIDIS,
az az:
MAGIAR SOLTÁR,
ki az üdökbéli historiák értelme szerint az halhatatlan és láthatatlan Királynak csak amaz egy bölcs Urrá stemek, a kinek egyedül vagyon o maga tol halhatatlansága, a ki hozzá járul hatatlan fényességben lakik, Az Menek földnek egy egyedül valo hatalmas teremptőjének és bölcs gondvise jének, dicsőséges és örökké állandó ent nevének tisztességére, a kié a dicsőség, a tisztesség, az országlás, a birodalom és a hatalom, mind örökkön örökké. Amen. Külömb magyar ékes notákra a' szent gyülekezetnek

3. ábra: Magyari Péter kódexének címlapja

Magyari Péter szombatos énekeskönyve a *Péchi Simon-énekeskönyv*höz hasonló hűséggel követi az egyes énekek szövegét. Nótajelzéseiben viszont már nyomon

követhető Mátéfi eljárása: saját gyülekezetének használt dallamaira cseréli a kevésbé vagy egyáltalán nem ismerteket. Címlapja viszont igen érdekes (3. ábra). Hozza a *Péchi Simon-énekeskönyv*ből ismert címfeliratot, sőt, annak teljesebb változatát. A „Psalterium Davidis" birtokos szerkezet a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ben is megtalálható, valószínűleg ezzel együtt adná ki a *Péchi Simon-énekeskönyv* címfelirata a legteljesebb változatot. Azonban az „időkbeli históriák" említése után hosszasan taglalja Isten attribútumait, akinek a tiszteletére készült a fordítás – legalábbis eme címlap szerint. Ez a szöveg radikálisan antitrinitárius szöveg, de tulajdonképpen szalonképes mind nonadorantista, mind szombatos közegben. Isten dicsőítését egy „Amen" szó zárja, majd apróbb betűkkel folytatódik a *Péchi Simon-énekeskönyv*ből ismert szöveggel a címlap. Sajnos az a mikrofilm-másolatból nem eldönthető, hogy Bogáti neve is szerepel-e a címlapon. Annyi azonban bizonyos, hogy a szerző kiléténél sokkal fontosabbnak tartotta Magyari Péter meghatározni a kódex teológiáját. Éppen azt működteti ez a kódex, amit korábban a *Psalterium*tól elvitattunk: nem csak a fordítói elvre hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy hogyan kell értelmezni a szöveget. Ez esetben már van teológiája a szövegnek, csak ez nem a szerzőtől származik, hanem a másolótól. Itt a zsoltárok értelmezése adott lesz, és nem csak azért, mert a befogadó közeg számára evidens, hogy hogyan értelmezze a zsoltárokat, hanem ez a hogyan a címlap által beleíródik a *Psalterium* szövegébe is.

*

A fenti belátások alapján érvelnénk amellett is, hogyan képzeljük el a *Psalterium* szövegkiadását. Olyan hagyományról van szó, ahol csak későbbi másolatokból tudunk következtetni Bogáti autográfjára vagy autográfjaira. De a későbbi hagyomány éppen azt mutatja, hogy a szerzői szöveg olyan nyitottsággal és jelentésgazdagsággal rendelkezik, amely lehetővé tette az egészen különböző felhasználási módokat. Ez alapján mindenképp fontos lenne rekonstruálni a szerzői szövegeket (ez egy kritikai kiadás feladata), egyrészt hogy láthassuk, mi az eredője ennek a szöveghagyománynak, másrészt pedig azért is, hogy önmagában felmutassunk egy olyan szöveget, amely különös módon viszonyul szerzőjéhez, adott esetben elkészültével utalva is valamilyen módon annak életrajzára.

Emellett viszont egy szinoptikus kiadásnak lehetne az a feladata, hogy megmutassa, milyen más szövegek jöttek létre ebből az ősszövegből kiindulva, melyek önálló értelmezéseket tartalmaznak, és egyéni szerkesztői vagy másolói koncepciók és meggyőződések eredményei. Ezek már nem Bogátihoz mint empirikus szerzőhöz kapcsolódnak, hanem a Bogáti névvel jelzett szerzőhöz, autoritáshoz, teológushoz, vagy esetenként teljesen leválasztódnak a szerző nevéről, és olyan hagyományokban élnek tovább, ahol egy szövegnek nem feltétlenül van szerzője.

Text Concepts of the *Psalterium*

There is a case study in the focus of this paper: we analyze the complete text-tradition of Bogáti Fazakas Miklós's Psalterium. We would like to introduce different text concepts that are relevant to this corpus. Thus we may understand what kind of various manners the given sources were read by the recipients of the period, how these manners change over time, and what kind of interpretations they generate. The analysis lays a great emphasis on the paratextual signs referring to the author Bogáti, and on the references that conclude a text to the biography of the author. The most important question is how these signs and references wore out or mutated, and what remained of them.

Maróthy Szilvia

Verskötetek hordozóik tükrében (Wathaytól Koháryig)

Jelen áttekintés a következő – a 17. század magyar költészetéből kiemelkedő – szerzői verskötetekre fókuszál: Wathay Ferenc *Énekeskönyve,* Zrínyi Miklós *Syrena*-kötete, Listius *Magyar Mársa*, Beniczky Pétertől a *Magyar rithmusok,* Fráter István *Paraphrasis rithmicá*ja, Gyöngyösi István *Rózsakoszorú*ja, valamint Koháry István kötetei, ill. ciklusai.

A most vizsgált, önkényesen lefaragott korpuszból kimaradtak tehát a fontos előzmények (Tinódi, Balassi, Rimay), a kisebb versciklusok, a pusztán időrenden alapuló versgyűjtemények, illetve a nem csak verses szövegeket tartalmazó szerkesztmények, így pl. Prágai, Miskolczi Csulyak, Hajnal Mátyás, Szentmártoni Bodó, Petrőczi, Esterházy, Radvánszky művei. Vizsgálatomon kívül esnek a nem szerzői verskötetek is, tehát azok, melyek nem csak szerzőtől származó, s nem feltétlen a szerző szerkesztésében előálló verseket tartalmaznak (utóbbi alól talán kivételt képez Beniczky kötete).

Az áttekintés célja rávilágítani a 17. század versköteteinek azon kompozíciós eljárásaira, melyek a szöveghordozóval szorosabb összefüggésben állnak. A kötetek tipográfiáján túl – melyről csak érintőlegesen esik szó – ide tartozóként vizsgálom az egységek és versek határait és sorrendjét kijelölő paratextusokat, a mű egészét értelmező előszavakat és ajánlásokat, valamint a fellelhető képi ábrázolásokat.

Hordozók

Wathay Ferenc, *Énekeskönyv*

Az *Énekeskönyv*[1] versei nagyrészt datálva vannak, így feltételezhetően 1604 és 1606 között keletkeztek. A cím és a kolofonok tanúsága szerint Wathay török rabsága során szerezte azokat, az énekeskönyvbe való bemásolásuk folyamatos. Noha ezen paratextusok a raboskodás idejére teszik a költemények keletkezését

[1] *Wathay Ferenc-énekeskönyv,* MTAK K 62 (Stoll 18). Hasonmás kiadása: *Wathay Ferenc énekes könyve, I–II,* s. a. r. Nagy Lajos, Bp., Magyar Helikon, 1976. Elektronikus kiadása: *Wathay Ferenc összes műve,* szerk., s. a. r. Tóth Csilla, Tóth Tünde, Bp.–Zalaegerszeg, Gépeskönyv, 1999 (Hálózati kritikai kiadások). http://magyar—irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/ 2015. 01. 10. A továbbiakban WFÖM.

és lejegyzését, élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy 1606-ban, kiszabadulása után még dolgozhatott a köteten. A kötet verseinek és képeinek sorrendje tudatos szerkesztésre utalnak, kevés javítással találkozhatunk a versek szövegében, s a szöveg intertextusai is kétkedésre csábítanak a kolofonok állításaival kapcsolatban.

A könyvet magát a címlap szerint Wathay Galatha városában csináltatta.[2] A kötet tartalma: előszó (4a–5b), versek és közben képek (6a–105b), majd prózai életrajz (107a–131b), s néhány egyéb feljegyzés (132a–133a). A könyv további sorsáról kevés adatunk van: a possessorbejegyzések szerint[3] a rokonoknál maradt, a 18. század elejéig biztosan. 1835-ben fedezi fel Ponori-Thewrewk a Guary-család vági levéltárában Sopron megyében.

Az *Énekeskönyv* egészében autográf, a versek sorrendje (amit többnyire a versek számozásából is tudunk) alapvetően a fikcionalizált életrajzi sorrendet követi.[4] A sorrend jelenleg sem az eredeti kötés szerinti, valószínűleg az 1706-ban, Polányi csináltatta kompingálás után nyerte el a máig sem változtatott sorrendet: igaz, átesett egy újrakötésen Ponori-Thewrewk által 1835 után és Szénási Katalin által 1996-ban.[5]

Zrínyi Miklós, *Syrena*-kötet

A kötet kiterjedt szakirodalmát figyelembe véve e helyt csak igen vázlatos megjegyzéseket teszek.

A kötetkomponálás szempontjából is értékes adalékokat szolgáltat az 1650 körül keletkezett zágrábi kézirat,[6] mely a *Syrena*-kötet[7] bécsi kiadását közvetlenül megelőzi, hiszen szerzői javításokat is tartalmaz. A kéziratban még nem szerepel

[2] „ENEKES KEÖNW, melyet en Wathay Ferentz az Fekete Tenger mellet, az Fekete Toronyban Constantinapolion keöuűll ualo Niomorult Rabsagomban szerezuen, Galatha Varasaban czinaltattam, Es punctrull punctra eg' uonietasig, minden uyonnan magamtull szerzett Enekekuell, magam tulaydon kezeyvel irtam. Anno 1604." Itt és alább az RMKT átírását közlöm. *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete,* kiad. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi magyar költők tára, XVII/1), 141.

[3] „Kisfaludi Pál lopta el", ill. „Ezen könyvet az ki szakadozott állapattal vala, kompingáltattam Nemes Küszögi Királyi Városban ugyanannak veszedelme után Böjt elő hónak 18 napján ezerhétszázhatodik esztendőben. Id est 1706. Polányi Sándor." Vö. RMKT XVII/1, 562.

[4] Vö. Szilasi László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában,* Bp., Balassi, 2008, 86–137; 247–252. Tóth Csilla, *Előszó, II/3. fejezet* = WFÖM.

[5] Vö. Tóth, *Előszó, I/1. fejezet* = WFÖM; Gulyás Borbála, *„Vathay Ferencz munkajahoz tartozo rajzolatok": Egy meg nem valósult Wathay-kiadás képanyagának tanulságai = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században,* szerk. Ötvös Péter et al., Szeged, SZTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 345–352.

[6] Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek sirenája,* 1650 körül (Stoll 75). Zágráb, EK R. 4090. Fényképmásolata: OSZK Fol. Hung. 1417.

[7] *Adriai tengernek Syrenaia groff* Zrínyi Miklos, Bécs, Kosmerovi Máté, 1651 (RMK I, 842). Az OSZK példányáról készült fotót használtam. http://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_842/ 2016. 01. 10.

a *Dedikáció, Az olvasónak* címzett ajánlás és a *Peroratio,* a két számozatlan, valamint a Zrínyi Péterről szóló strófák. Zrínyi mind a verselésen, mind az egyes tartalmi elemeken javít, némely változtatás pedig kifejezetten tipográfiai jellegű korrekciókra utal.[8]

Listius László, *Magyar Márs*

A kötet[9] két részből áll: a javarészt Brodarics históriáján[10] alapuló *Cladis Mohachianae* c. eposzból, s a *Reges Hungariae ab Anno Christi CDI. ad Annum MDCLII. Ungaricis Rhytmis Descripti* című részből, melyben főként magyar királyokról, kapitányokról szóló versek találhatók. A két rész a lapok újrainduló számozásával is elkülönül egymástól, ugyanakkor a kötet ajánlása és előszava világosan jelzi egybetartozásukat:

> Végén munkámnak irok keveset az töb Magyar Országi régi Királyinkrol és Gubernatorinkrol-is, az kik noha el multak s utánnok más szerenchétlennyeb üdök következtek, méltók még-is jo emlekezetre, mivel azt szoktak a' Deak példa beszédekben mondani; *Foelix praeteritorium memoria,* Boldogh az elmult dolgoknak emlekezeti. Az szerenchének pedigh álhatatlanságárol nem egyébért irtam, hanem hogy hive lévén édes Eleinknek ötöd-fél száz estendeigh öket szárnyán hordozván hiven szolgálta, de végére forgo kereke alá ezen harczon taszitotta.[11]

Mint arra az RMKT is felhívja a figyelmet, a kötet számos ponton kapcsolódik Zrínyi *Syrena*-kötetéhez: ugyanazon nyomdásznál jelent meg Bécsben, eposzt és kisebb lírai költeményeket tartalmaz, s tartalmilag is sok áthallással találkozunk.[12] A két eposz, ill. a kötet más versei, s a *Syrena*-kötet közötti hasonlóságok azonban nem biztos, hogy mind Zrínyitől fakadnak: pl. a török mint Isten büntetése, vagy a szerencse állhatatlansága. A két kötet hasonlóságait és különbözőségeit

8 Vö. *Gróf Zrínyi Miklós művei, I, Költői művek,* kiad. Négyesy László, Bp., Franklin, 1914; Klaniczay Tibor, *Zrínyi Miklós,* Bp., Akadémiai, 1964²; Kovács Sándor Iván, *Zrínyi-tanulmányok,* Bp., 1979; Uő, *Utószó az* Adriai tengernek Syrenaia *hasonmás kiadásához,* Bp., Akadémiai–Magyar Helikon, 1980.

9 Listius László, *Magyar Márs Avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete,* Bécs, Cozmerovius Máthé, 1653 (RMK I, 869).

10 Brodarics István, *De conflictu Hungarorum Cum Turcis ad Mohacz,* Krakkó, 1527 (RMK III, 270).

11 *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei,* kiad. Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi magyar költők tára, XVII/12), 266–267.

12 Ahogy az RMKT fogalmaz: „Mikor azt [ti. Brodarics históriáját – M. Sz.] versbe öntötte a *Szigeti Veszedelem* lebegett szeme előtt. Zrínyi módján, az ő felfogásában írta meg munkáját." RMKT XVII/12, 776.

elemző összehasonlítások mindenképpen tanulságosak lehetnek – az alábbiakban az előszók és a címlapképek esetében ezt meg is kísérlem.

Beniczky Péter, *Magyar rithmusok*

A szerzői szerkesztmények sorából voltaképpen kilóg a *Magyar rithmusok,* hiszen Beniczky verseit posztumusz adta ki Bartók István, s előszavából is azt sejthetjük, hogy ő szerkeszti meg a szerény, egyszerű ember kiadásra érdemes verseit. A helyzet mégsem egyértelmű: ezt bonyolítja egy, a kiadáshoz közeli kéziratos másolat is.

A *Magyar rithmusok* első kiadása (Bartók előszavát véve alapul) 1664-ben, Nagyszombatban jelenik meg, ez a kiadás azonban nincs meg. Ismeretes egy 1668-ban keletkezett kéziratos másolat a *Szinnyei-Merse-kódex*ben,[13] melybe Pongrácz Ferenc bemásolja a kötetet, Bartók előszavával együtt. A kézirat mégis a Beniczky által írt változatot tartalmazhatja, erre jut az RMKT a szerkesztményben szereplő Nyéki-vers (RMKT XVII/2/75) alapján. Míg Bartók módosítva adja ki a verset Beniczky kötetében, a Pongrácz-féle kéziratban az eredeti kezdettel szerepel.[14]

Hogy melyik forrást tekinthetjük a szerzői szándékhoz közelebb állónak, a kötetkompozíció szempontjából sem mellékes kérdés. A nyolc Nyéki-, s az egy Rimay-vers kötetbe való beemelésén túl talán egyéb változtatások is történtek a köteten, ha ugyan kötet volt szerzői kézirat korában. A kézirat és a nyomtatványok (1700-ig összesen tíz)[15] újbóli összevetése mindenképp hasznos adalékul szolgálhat majd.

[13] *Szinnyey Merse-kódex,* 1668, OSZK Quart. Hung. 1559 (Stoll 87).

[14] „Könnyebb azt feltételezni, hogy Beniczky az eredeti kezdősorral vette át Nyéki Vörös szövegét, s ezt Bartók István módosította, mint azt, hogy a már Beniczky által módosított énekkezdetet Pongrácz Ferenc vagy másoló elődje az eredetinek megfelelően helyreállította." RMKT XVII/12, 742. De hogy ne legyen nekünk könnyebb: miért ne feltételezhetnénk, hogy a minimumon (tehát egy kézirat és/vagy egy nyomtatvány) kívül más könyv is járt Pongrácz kezében? S miért feltételezzük mindjárt, hogy Pongrácz Beniczkytől kapott kézhez valamit? Bartók előszavának jelenléte továbbra is kételyeket ébreszt.

[15] Nagyszombat, 1664, RMK I, 1015 (nincs példány); Kolozsvár, 1670, RMK I, 1099; Lőcse, 1675, RMK I, 1183/c; Kolozsvár, 1682, RMK I, 1284; Debrecen, 1684, RMK I, 1314/a; Lőcse, 1685, RMK I, 1337; Lőcse, 1692, RMK I, 1427; Lőcse, 1696, RMK I, 1491; Kolozsvár, 1700, RMK I, 1554; H. n. [?Lőcse], [17. sz.], RMK I, 1588/a. A felsorolás az RMKT jegyzetét követi, azzal a különbséggel, hogy az 1692-es és 1696-os lőcsei példányok valóban ketten vannak, Szabó Károly és a Széchényi Könyvtár katalógusa nem téved. Vö. RMKT XVII/12, 741; az RMK-k digitalizált forrása elérhető itt: http://rmk.hungaricana.hu/hu/ 2016. 01. 10.

Fráter István, *Paraphrasis rhithmica*

A kötet[16] könyvírással készült 1684-ben. A másoló Újhelyi István, aki korábban Fráter Istvánhoz hasonlóan Apafi Mihálynál szolgált.[17] A díszes, tipográfiai igényességgel készült kéziratban Orlovszky Géza szerint a *Syrena*-kötet zágrábi kéziratának hatása nyilvánul meg.[18]

A versek és sorrendjük a dedicatio alapján szerzőinek tekinthető: „Paraphrasin hanc rithmicam (:quo ad Huncaricum:) a Supremis ad extremos characteres ecclypsante fateor ingenio per me compositam, manu quidem aliena descriptam…”[19] A rövid költemények és az általuk alkotott csoportok egymásra következése nem utal bonyolultabb kompozíciós törekvésekre, tipográfiailag azonban világosan elkülönülnek. A kötet záródíszekkel, oldaltöréssel elhatárolt egységei a következők:

1. Gnómaversek számozatlanul, cím nélkül. A latin szöveget magyar vers követi.
    1. 41 latin disztichon fordítása. (5a–9a)
    2. 8 prózai mondás verses parafrázisa. (9b–10a)
    3. 19 disztichon és 2 egysoros latin idézet fordítása sorpárokban. (10b–12a)
    4. 7 disztichon egy-egy négysoros strófában fordítva, ill. 4 prózai mondás verses parafrázisa: 3 négysoros, 1 kétsoros. (12a–13b)
    5. Az egységet latin közmondás *(Fortuna reverenter habenda)* háromstrófás parafrázisa zárja. (12a–13b)
2. Bibliai parafrázisok és záróversek (elődszövegük nem szerepel).
    1. 46 Szentírásból vett példa erényekről, négysoros strófákban, a versikék címe egy-egy erény vagy bűn. (14a–18b)
    2. In locum 2. Corinth. 12. v. 7. 8. Parafrázis hat strófában. (18b)
    3. Cím nélküli fohász Istenhez, akrosztichonjában: FRATER ISTVAN. (19a–19b)
    4. Záró- és berekesztővers. (20a)

[16] Fráter István, *Paraphrasis rhithmica az az verses magyarazat K:F:I:H:K által MDCLXXXIV. esztendőben. Descripta per manus Stephani Ujhelyi.* MTAK, K 92 (Stoll 113). Kiad. RMKT XVII/12.

[17] RMKT XVII/12, 806.

[18] Orlovszky Géza, *Zrínyi Miklós „Syrena”-kötetének hatása Fráter István kéziratos versgyűjteményében = Prodromus: tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról,* szerk. Kovács Sándor Iván, Bp., ELTE–MTA, 1985, 21–23.

[19] 1685. február 18-án kelt (második) ajánlólevél a kötet táblájába ragasztva. RMKT XVII/12, 806.

A kötet I.1–2. részében Balassi-strófát, a továbbiakban felező tizenkettest használ a szerző.

A nagyobb egységek tehát nemcsak tipográfiailag, hanem tematikusan és a záróversek által is elkülönülnek egymástól. Az első rész kisebb egységei tematikusan nehezen lennének elkülöníthetők, a gnómák csoportosítása talán a latin forrás és a magyar fordítás formájához idomul – de azt sem következetesen teszi. Végén a gnómaversektől terjedelmében és tartalmában egyaránt elkülönülő Fortuna-vers található, az új rész kezdetét oldaltörés és cím jelzi.

Rendezettebbnek tűnik a második egység, melynek fő részét az erényeket és bűnöket bemutató rövid versek képezik, ezt zárja le a magát kétkedésében Szent Pálhoz hasonlító szerző könyörgése Jézushoz: „Kergesse el sátánt eröss karod ijja, / Ki mind untalanul lelkem várát vijja."[20] A vers egyszersmind átvezetésül szolgál az akrosztichonos fohászhoz is, a záró- és berekesztővers pedig ezt a személyességet erősíti tovább: „En-is Hvszth várának kösziklás tetején / Jrám ez verseket, fejem szédelegvén."[21]

A világi jellegű moralizáló versikéket tartalmazó első rész mintegy párjául szolgál a vallásos bölcsességeket összegyűjtő második résznek: a két nagy egység záróversei is ilyen módon kiegészítik egymást: hittel (ha tántorgóval is) és „Okoson kell azért ez élettel élni".[22]

Gyöngyösi István, *Rózsakoszorú*

A *Rózsakoszorú*[23] egyik része fordítás – pontosabban átdolgozás („hol mások veteményén nőtt, és szedett, hol magam plántálgatásin termett").[24] Gyöngyösi forrásául a *Magnum promptuarium catholicae devotionis* című gyűjteményben megjelent, E. S. monogramú szerző *Hymni quindecim devotissimi* című rosariuma szolgált.[25] A *Hynmi* eredetileg 1635-ben jelent meg, szerzője – feltehetőleg az udvarban szolgáló Elias Schiller – Eleonorának, II. Ferdinánd császár feleségének ajánlotta művét. Mint Knapp Éva és Tüskés Gábor felhívta rá a figyelmet, a *Hynmi* célja csakúgy a betegségben lévők vigasztalása lehetett, mint később a *Rózsakoszorúé*.[26]

[20] RMKT XVII/12, 653.

[21] Uo., 655.

[22] Uo., 643. Vö. modern párhuzamát Szenes Iván tollából.

[23] Gyöngyösi István, *Rosa-koszoru,* Lőcse, 1690 (RMK I, 1388). Fotómásolat: http://rmk.hungaricana.hu/en/RMK_I_1388/ 2016. 01. 10.; Modern kiadása: Uő, *Rózsakoszorú,* s. a. r., jegyz. Jankovics József, Bp., Balassi, 2002. Online: verzió 1., 2005, http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/rozsakoszoru/rozsakoszoru.html 2016. 01. 10.

[24] *Rosa-koszoru, i. m.,* A2r.

[25] Trencsényi-Waldapfel Imre, *A Rózsakoszorú forrása = Gyöngyösi-dolgozatok,* Bp., 1932, 24–32. Hasonmását ld. a *Rózsakoszorú* kiadásában (*i. m.,* 175–213, illetve online http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/rozsakoszoru/Kepek/ 2016. 01. 10.)

[26] Knapp Éva, Tüskés Gábor, *E. S. és a* Rózsakoszorú, ItK, 2005/3, 383–400.

A kötet elején az olvasóhoz, ill. a Koháry Istvánhoz címzett ajánlások állnak, ezt verses bevezető követi *Az rosa-koszoru kötéshez való készület* (1–63) címmel. Mind a bevezető, mind a rosarium a forrásul szolgáló *Hynmi* versformájában íródott: 8a 8a 7b 8c 8c 7b. A *Rosa koszoru* (64–228) verseinek sorrendje adott: az első rész az *Örömnek rosái,* a második rész a *Keserüségnek rosái,* a harmadik rész a *Dücsöségnek rosái* öt versét tartalmazza. Minden rózsa, vagy titok *(mysterium)* után a latin eredetiben válaszos vers és rövid prózai könyörgés állt, ezt Gyöngyösi elhagyja, ezzel is az egyéni elmélkedéshez, imádsághoz közelítve rosariumát.[27]

Koháry István versfüzérei

Az 1720-as évekre már visszavonultan élő Koháry öt kötetet nyomtat ki. A rendelkezésre álló kéziratok, kolligátumok tanúsága szerint többször alakítja, újraírja verseit mind a nyomtatás előkészítésekor, mind a kinyomtatást követően. Ez, s a bőven alkalmazott kronogramok megléte is bonyolítja a ciklusok, az önálló kötetek vagy füzetek, és az esetleges kötet feletti kompozíciók megállapítását.

A *Munkács kővárában szerzett versek*[28] öt ciklusa, valamint az *Üdő mulatás közben szerzett versek,* s a *Sokféle kereszttel…*[29] címet viselő kiadványok az RMKT megállapítása szerint egy kompozíció részei: „Az OSZK Quart. Hung. 4159. jelzetű kézirat-nyomtatvány kolligátum pedig, amely beragasztott levélen tartalmazza a költő kézírásos ajánlását egyetlen még elő közeli rokonának, Koháry Andrásnak, bizonyítja, hogy az ott egy tömbben helyet foglaló nyomtatványokat (15–75. versek) a szerző *egy egységnek és végleges változatnak tekintette.*"[30]

A kötetek valóban egymás után, a kolligátum elején találhatóak (3a–133b), ám ezeket további rendezett és rendezetlen egységek követik – a Koháry Andrásnak szóló verses ajánlás[31] pedig minden más verses kötetére is értelmezhető. A raboskodást feldolgozó *Munkács…* öt egysége, a rabságot követő, kurucok dúlásával záruló időszak verseit tartalmazó *Üdő mulatás…,* valamint a dúlások utáni kiábrándultságát megszólaltató *Sokféle kereszttel…* versei egy történetté illeszthetők ugyan, egy nagy kompozícióként talán mégsem értelmezhetők. A címek, nyitó- és záróversek nem tartalmaznak erre való utalásokat, s a kolligátumban kéziratos megjegyzést erre vonatkozóan nem találunk.

[27] *Uo.,* 400.

[28] Koháry István, *Sok ohaItás közben Inség VIseLésben éhség szenVeDésben keserVes rabságban MVnkáCs köVárában szerzet Versek,* h. n., 1720 (Petrik II, 424; RMKT XVII/16, 598–599.)

[29] Koháry István, *Üdö mulatás közben Szerzett Versek,* h. n., é. n.; Uő, *Sok féLe kereszteL ELkesereDet eMbernek kI-kohoLt Verse,* h. n., é. n. (Petrik II, 424; RMKT XVII/16, 599.)

[30] RMKT XVII/16, 604–605. Kiemelés az eredetiben.

[31] Uo., 306.

Paratextusok

A vizsgált korpusz paratextusai közül az alábbiakat tekintettem át: előszavak, (prózai és verses) ajánlások, kötetcím, ciklus- és verscímek, argumentumok, akrosztichon, kronogram, kolofon. A kompozíció egészére vonatkozóan ezek számos adattal szolgálnak: az előszavak és ajánlások praktikus információkat tartalmaznak a kötet keletkezését és olvasási módját illetően, ill. ismertetik a kötetet tartalmi vagy retorikai-poétikai szempontok alapján, a címekkel és a kolofonokkal együttesen pedig a kompozíció fikcionalizált terét teremtik meg. A versköteten belüli egységek határait a tipográfiai eszközökön túl szintén a címek, kolofonok vagy záróversek, akrosztichonok vagy kronogramok jelzik.

Részek és határok

Az előszavakban, ill. ajánlásokban többnyire nem mulasztják el a szerzők, hogy a kötet részeiről is referáljanak, ám az igen változó, mit tartanak fontosnak. Gyöngyösi az olvasóhoz címzett előszavában külön felhívja a figyelmet a kötet két nagy egységére, s az egyszerű olvasót mindjárt a rosariumhoz irányítja, elterelve a *sok fabulás régiségeket és poëtai költeményes dolgokat* tartalmazó verses bevezetőjétől.[32] Mind Zrínyi előszava, mind Listius ajánlása a verskötet centrumába állított eposszal foglalkozik, s kevéssé érinti a köré elrendezett kisebb lírai darabokat.

Hogy a *Syrena*-kötetben a lírai darabok szerves részét képezik a kompozíciónak az elrendezés is mutatja: a *Szigeti veszedelem* ezek közé ékelődik, a *Peroratio* pedig a versek összességére vonatkozik, a kötet végén foglal helyet. A *Magyar Mars* Mohács-eposza azonban a kötet nyitó darabja is egyben, Zrínyi- és Balassi-imitációkat is bőven tartalmazó, kissé nehézkes *Peroratió*ja pedig csak az eposzt zárja le. A kötet egészét lezáró funkcióba Listiusnál *A' nemes magyar országh chimeréhez*[33] címzett berekesztő vers kerül.

A Gyöngyösinél, Listiusnál látott kéttömbű kompozíció Beniczky és Fráter kötetében is megfigyelhető. A *Magyar rithmusok* esetében már a címlap tájékoztat e két tömbről: „Elsö Része szép Isteni dicséreteket, és pœnitentia tartásra indito énekeket foglal magában. Második közönséges Magyar példa beszédeket szép oktatással."[34] A *Paraphrasis rhithmica* fentebb ismertetett két tömbje: latin forrásokat parafrazeáló gnómaversek, majd bibliai parafrázisok.

[32] „Mint hogy ezen könyvetskebéli Verseknek elöjáró irásában, avagy a' Rosa koszorú kötéshez való készületben sok fabulás Régiségek, és Poëtai költeményes dolgok, s' ollyan nevezetek is egyvelittettek, a' mellyeknek homályos azoknál az értelme, a' kiknek az ollyaténokban nem forgot elméjek: Az értelmetlen dolgok pedig únalmasok az Olvasóknak […] tedgye férre inkáb [ezen olvasó – M. Sz.] azon készületet, és nyúllyon egyenessen az Rosa koszorúhoz" *Rosakoszoru, i. m.,* A1r.

[33] RMKT XVII/12, 117. sz. vers.

[34] *Magyar rithmusok,* 1670, *i. m.,* A1r.

A gyülekezeti énekeskönyvek szerkezetét idéző tömbös szerkesztéstől láthatóan csak a Balassihoz sok szálon kapcsolódó Wathay, s a sok szempontból unikum Zrínyi tudott elszakadni kötetének komponálásakor.

Retorika és poétika

Összevetésre érdemesek a *Syrena*-kötet és a *Magyar Mars* előszavaiban és berekesztő verseiben helyt kapott ars poeticák is. Zrínyi sokat elemzett olvasóhoz intézett előszavában a keletkezési körülményeket misztifikálja, s művét nagy költő elődök és műveik kontextusába helyezi. Míg Zrínyinél a cím a sziréneket, s ezzel a költészet mesterségét idézi meg, Listiusnál Marsot, a hadakozás istenét. Zrínyi előszavának első szava: Homerus – Listiusé: Quintus Curtius.

Curtius szerint Nagy Sándort bölcsessége vitte igazán magasra, s ez minden hadvezérnek erénye kell legyen. A nagy ókori császárokat, filozófusokat felvonultató *Aiánlo Levél* az „eggyik kezedben könyv, a' másikban szablya"[35] gondolatát hosszasan fejtegeti. Míg tehát Zrínyi a maga alakját hadvezérként és költőként rajzolja meg, Listius hadvezérként meg nem jeleníthetve történetíróként értelmezi magát. Mohács emlékezetét, s a régi dicső fejedelmek alakját azért írja meg, hogy azon jövendőbeli dicső fejedelmek és hadvezérek, akik másik kezükben szablyát tartanak, egyik kezükbe Listius *Magyar Mars*át vehessék.

A Zrínyi *Feszületre* írott versében megjelenő személyiségbeli, s egyúttal poétikai változás, váltás a *Rózsakoszorú* verses bevezetőjében is tetten érhető. Gyöngyösi Kohárynak címzett ajánlása a rosariumot mint egyéni ájtatossági kelléket, személyre szóló vigaszt értelmezi (akárcsak forrása, melyből átdolgozása készült).[36] A *Készület*ben pedig költői programként fejti ki ezt a témaválasztást:[37]

Az ki az iffiabb idökben,
Játekosab Esztendökben
*Helicon*ban siettél:
Ott gondokot felejtető,
Elméket gyönyörköttetö
Mulatságot követtél.

[35] RMKT XVII/12, 265.

[36] Érdekes adalék ehhez, hogy Kohárynak egy másik, kéziratos rosarium is birtokában volt. *Gróf Kohári István imádságos könyve. A Iesvs és Maria Rosarivmianak Avagy Olvasóianak S Annak Közönseges imádkozásanak ajjtatos modgya. Az mint a Tisztelendõ P.P. Dominicanusok Templomában Bécsben minden Vasárnap és Vnnep napokon egész esztendõ által szoktak imádkozni. Ennek A dicséretes szent olvasó leg fõbb Társaságának hasznáért […] újonnan Magyarrá fordittatot Szent Mártonban,* 18. sz., egykorú kézirat, OSZK, Duod. Hung. 17. Vö. RMKT XVII/16, 603.

[37] A kapcsolatra Jankovics József hívja fel a figyelmet a kiadás kísérőtanulmányában. Jankovics József, *Utószó = Rózsakoszorú, idézett online verzió.*

[…]

Hánd ki mar most mind kezedbül,
Ne kévány továb ezekbül
Koszorúkot mivelni:
Menned más helyre kelletik,
Ott virág is más szedetik,
Mást-is kell ott tisztelni.[38]

A kompozíció születése: motívumok és toposzok

A vizsgált versköteteknek kivétel nélkül sajátja, hogy a szerző reflektál a keletkezési körülményekre, sőt szervesen be is építi azokat a költeményekbe. A paratextusokban e körülmények tematizálása, fikcionalizálása hatványozottan jelen van.

Wathay előszava a rabság mint próba kulcsmotívumát vezeti fel. Feladata e szerint a hitében való helytállás, megerősödés minden viszontagság – kínzás, egyedüllét, őrület – ellenére. A motívum a kötet versein végigvonulva (kivált a panaszversekben, könyörgésekben és bibliai parafrázisokban) mind az egyén megpróbálását, mind a kollektív próbatételt magában foglalja: a török veszedelem mint Isten által ránk mért sors, s a zsidó-magyar párhuzam több helyütt megjelenik.[39]

Beniczky *Magyar rithmus*ainál Bartók István előszava teremti meg az autodidakta költő-alakot, aki példaként áll az olvasók előtt: verseit így *szinte* correctio nélkül teszi közzé a maguk egyszerűségében.[40]

Fráter István két Teleki Mihálynak szóló rövid ajánlólevelén túl kötete végén az olvasóhoz címez verses ajánlást, melyet díszes keretbe foglalt enigmatikus berekesztővers követ két strófával. Utóbbi a történeti helyzetre reflektál, melyben a mű keletkezett. *Az olvasóhoz*[41] négy strófája a lehetetlen körülmények között folytatott poesis mókás képeit tartalmazza: bányászat, éjjeli vadászat, zavarosban halászás. Borzas ritmusinak borzasságát a berekesztő vers magyarázta körülmények adják.

38 *Rosa-koszoru, i. m.,* 1; 14.

39 Például: „Noo mond megh ennekem uallion ez mitűll letth? / Zerentze hoztae auagi Istenteöll letth? / En azt mondom bizoni hogy Bűneinkert letth, / s Isten haragiatull, mint az Sidokon letth." *Szinan es Ibrahim Bassa ideieben let tatar rablasrvl valo histhoria,* RMKT XVII/1, 40. sz. vers, 84. str.

40 „Hogy ezeket a' Magyar verseket ki-nyomtattattam oka ez, hogy meg-akartam mutatni, hogy ha Ember szintén sokat nem tanult, és Iskolákban nem járt-is ha sokat Deákul nem tud-is, *private studio* csak a' munkát, és olvasást ne restellye, sok hasznos dolgokat cselekedhetik, a' mint szegény Benyeczki Peter Uram. Megvallom hogy által olvasván néhol valami *correctiot* tettem benne, de nem sokat." *Magyar rithmusok,* 1670, *i. m.,* A2r–A2v.

41 RMKT XVII/12/152. sz. vers.

Mars-is Bellonával egekbül érkezvén,
Földet, vizet festnek vérrel, fegyverkezvén,
En-is Hvszth várának kösziklás tetején
Jrám ez verseket, fejem szédelegvén.[42]

Mint arra Kovács Sándor Iván felhívta a figyelmet, a *fejem szédelegvén* fordulatot apjától, Fráter Páltól örökíti tovább, aki vélhetően Tinóditól kölcsönzi azt.[43] A kontextus – a szédelgés oka – azonban egészen más. Tinódi az udvarbírák haragjától reszketve fog az íráshoz, Fráter Pál a Kriván szépségétől és monumentalitásától (s esetleg a szerelemtől) szédül és reszket, fia pedig a harc, a vér közepette – igaz, szintén hegytetőn. Ha ki nem is zárjuk, hogy az acrophobia náluk családi betegség, az ellentét így is szembetűnő: Fráter István az idillből a harctérre ülteti át a toposzt. A költészet és egyáltalán az épelméjűnek maradás nehézségei a hadakozás vagy a raboskodás alatt Wathay és Koháry költészetében is megjelenik.

Koháry ciklusainak nyitó és záróversei sok esetben a szereztetés körülményeit tematizálják: a rabságban, múlatságért, papír-toll nélkül vagy inkább csak szűkén[44] szerzett, koholt, faragott fűzfa, együgyű versekét. Költeményeiről való sűrű és redundáns mentegetőzése az ismert toposzok paródiájaként hat, az alkotás nehézségeit leíró játékos képeibe mégis vegyül némi komolyság. *A meggyökerezett rabságos bánatnak…* ciklus elején álló ajánlásában például eképp menti magát: próféták közt Saul, harangöntők közt hajdú, egyszóval nem igazi poéta – de rabságban Apollón se lenne az:

Nem lehet fogházban Apolló szállása,
sétáló járása, Laurusa nyújtása,
Pegasus forrása, Musának lakása,
verse csinálása s-jó renddel folyása.[45]

Véleményem szerint ugyanígy a versírás lehetetlenségéről szól a *Munkács kővárában szerzett vers*ek nyitó darabja is:

Ahol nincsen ténta, Szük ott az Poëta az vers csinálásra,
nincsen azhol penna, még Naso sem irna Verset papirosra,
nem lehet irása, kinek papirosa nincsen firkalásra.[46]

[42] RMKT XVII/12/153. sz. vers.

[43] Kovács Sándor Iván, *Kárpát szent bércére…: Tátra-nyomok a magyar költészetben és egy Kölcsey-elbeszélésben,* Irodalmi Szemle, 1996/2, 39–55; 45–46.

[44] Vö. „minthogy az papirost szüken, s ritkán kaptam, / nem vettem pennára, s nem mindjárt irhattam, / s egyszer irt versemet nem is jobbítottam." RMKT XVII/12/51. sz. vers, 14. strófa.

[45] *Uo.,* 51. sz. vers, 11. strófa.

[46] *Uo.,* 15. sz. vers, 3. strófa.

A sokat vitatott papír- és tollhiány tehát a *Munkács*-kötet egészén végigvonuló *lehetetlen költészet*-fikció része.[47] Maga mentésében egyébként a Szencin kívül Wathaytól is ismert kifejezéssel az ornatust nélkülöző poéziséről is vall,[48] mely jól illeszkedik változatos mentegetőzéseibe:

> Más több mentségimet nem veszem versekre,
> s bezárt fogházambúl nem adom napfényre,
> nem is irok többet magam mentségére,
> s paraszt verseimnek meg himezésére[49]

Koháry esetében a köteteken, ciklusokon végigvonuló datálási módok, a kronogramok bőséges alkalmazása éppúgy az életrajzi alapon működő kompozíciós eljárásnak lehetnek elemei (s ilyenek lévén: topikusak és fiktívek), mint a raboskodást és verscsinálást lefestő szövegrészek.[50]

Képi ábrázolások

A vizsgált korpuszban két kötet rendelkezik címlapképpel – ezek a legkevésbé sem függetlenek egymástól: a *Syrena* és a *Magyar Mars* (Melléklet 1–2). A *Syrená*éval az utóbbi években izgalmas tanulmányok sora foglalkozott – röviden összefoglalva a metszet a kötetkompozíció szerves részét képezi: a kötet értelmezésének egészéhez, s egyúttal poétikai választásaihoz ad emblematikus ábrázolást.[51]

A *Magyar Mars* ezzel szemben csak a hadakozással van elfoglalva:[52] a rézmetszeten babérkoszorús páncélos vitéz látható, harci kocsiját szárnyas lovak húzzák, melyben kétfejű sas segít, a vitéz közben egyik kezével a koronás magyar címerbe

[47] Koháry valós élethelyzetével kapcsolatban lényegében hasonló véleményre jutnak a kérdéssel foglalkozó szakirodalomban: Szigeti Csaba, *Appendix Balassiana,* ItK, 1985/6, 675–687; Varga Imre, *Megjegyzések Szigeti Csaba „Appendix Balassiana" című dolgozatához,* ItK, 1986/1–2, 95–96; RMKT XVII/16, 595; 597–598.

[48] Wathay és Szenci *paraszt vers*eihez ld. Tóth Tünde, *„Egy vers neménec megjobbitot modgyai": Szenci Molnár Albert a versről,* ItK, 1993/4, 501–510; Bartók István, *„Paraszt versek" és „ékesb versek": poétikai fogalmak a XVI-XVII. századi magyar irodalmi* gondolkodásban = *A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században, i. m.,* 191–201.

[49] RMKT XVII/12/15. sz. vers, 15. strófa.

[50] Vö. Szigeti, *i. m.,* 677.

[51] Lásd legújabban a tavalyelőtti évfordulóra rendezett Zrínyi-konferenciákon, kivált Bene Sándor, Nagy Levente előadásait. *Határok fölött: Nemzetközi tudományos konferencia Zrínyi Miklós halálának 350. évfordulóján,* Budapest, 2014. november 18–20, http://videotorium.hu/hu/events/details/1548,Hatarok_folott 2016. 01. 10; *Hírnév és emlékezet, Tudományos konferencia Zrínyi Milkós halálának 350. évfordulójára,* Bp., ELTE BTK, 2014. november 3.

[52] Hasonló, bár kifinomultabb ellentét bontakozik ki a magyar és a horvát Syrena-kötet címlapja között is. Vö. Nagy Levente, *Címlapmetszet és ambivalencia a horvát és a magyar Syrena-kötetben* c. előadása az ELTÉ-n rendezett konferencián.

kapaszkodik. A kép aljában hadi trófeák (pajzsok, fegyverek) halma szerepel.[53] Listius kötete esetében tehát a cím, az előszó s az emblematikus címlap éppúgy összefonódik, mint Zrínyinél. Koncepciója azonban szembeötlően ellentétes Zrínyiével – pontosabban annak csak egyik oldalát ragadja meg.

A képi ábrázolások tekintetében figyelemre méltó Wathay *Énekeskönyv*e: a verseket kísérő vízfestékkel színezett tollrajzaival Gulyás Borbála több tanulmányában behatóan foglalkozott. A kötet – mint megállapította – természetesen nem emblémáskönyv, de szép számban tartalmaz emblematikus képeket és verseket is.[54] A kötet nem emblematikus képeinek értelmezése a szakirodalomban általában kimerül abban, hogy a versekhez, életrajzhoz illusztrációként szolgálnak. Elemzőik gyakran megfeleltetnek egy-egy képet egy-egy versnek vagy szöveghelynek, megállapítják róla, hogy Wathay célja mind az illusztrációkkal, mind a verseivel, ill. életrajzának megírásával a valóság pontos visszatükrözése volt.[55]

Ez alól szívmelengető kivételnek számítanak Szilasi László finom elemzései, s én is szívesebben tartok vele az *Énekeskönyv* értelmezését illetően. E szerint a Balassi-imitáció Wathaynál nem merül ki abban, hogy a kompozíciót az életrajzi sorrendiség adja: az életrajz fikcionalizálása is sajátja.[56]

Az *Énekeskönyv* nem emblematikus képi ábrázolásai véleményem szerint egy párhuzamos eseménysort adnak ki, mely valóban illusztrációként szolgál a kompozícióba rendezett versekhez, hovatovább az önéletrajzhoz, de nem csak a betű szerinti megfeleltethetőség szintjén. Egy példa: a VI. éneket az alábbi két kép fogja közre:

> 31b Wathay megkínzása Ferhat hodzsánál: talpát vesszőzik. (Melléklet 3)
>
> 32a–33a VI. ének *(Uram ha könyörűlsz rajtam…)*
>
> 33b A mezítlábas Wathayt törökök kísérik egy vár felé sikertelen szökési kísérlete után. (Melléklet 4)

[53] „Jelmondata: Pro Deo et populo. Felül puttók három koronát tartanak Gloriose actorum praemia felirattal, alul pedig a könyv címe és Moritz Lang pozsonyi rézmetsző kézjegye olvasható: MAGYIAR MARS, M. Lang. sc. Posonii. A nyomtatott címlapot fametszet díszíti, keretbe foglalt koronás magyar címer." RMNY 2461.

[54] Gulyás Borbála, *Wathay Ferenc „Emblémáskönyve"? Megjegyzések az Énekeskönyv emblematikus ábrázolásaihoz = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra,* Fiatal kutatók Balassi-konferenciája, szerk. Kiss Farkas Gábor, Bp., 2004, 60–69.

[55] „Wathay nem véletlenül írja meg prózában is életrajzát. Nála minden az emlékezést, a valóság minél pontosabb rekonstrukcióját szolgálja. Ezért kerülnek oda a versek végére még az olyan profán adatok is, mint az árnyékszéken való szereztetés ténye." Tóth Csilla, *i. m., II/3. fejezet.* Ld. még az RMKT jegyzetében a képek lajstromát: négy esetben az életrajz egyes szakaszaihoz, nyolc esetben a versekhez, versszakokhoz tartozó illusztrációként értelmezi a rajzokat. RMKT XVII/1, 557–558.

[56] Szilasi, *i. m.,* 93–97.

A vers nótája Balassi *Oh én kegyelmes Istenöm* kezdetű verse. A két vers kapcsolatát Szilasi László kimerítően elemezte,[57] így e helyt csak egy strófa erejéig idézném a Balassi verséhez hasonló, vituperatív elemekből építkező verset:

Holl szent fiad kinuallasa,
Bűnösökert boczatassa,
My eröttűnk szenth halala,
Prophetaid szent mondasa.[58]

A vers konfliktusa alább könyörgésben oldódik fel, de érezzük, mert látjuk: a képek és versek hősének felindultsága jogos. Szenvedéseit, melyek a versben explicite nem jelennek meg, a befogadó számára a képek teszik hozzá.

Konklúzió

Az áttekintés vázlatos, s a vizsgált korpusz nem reprezentatív volta ellenére is sejlik, verskötetük megkomponálásakor a szerzők mind a versszövegek, mind a kísérő szövegek szintjén tudatosan alakítják ki köteteik kompozíciós egységeit.

Az ajánlások, előszavak a kötet egészének értelmezéséhez és befogadási módszeréhez adnak az olvasó számára kulcsokat. Kohéziós elemként működnek a nyitó- és záróversek, az argumentum jellegű címek, s a kolofonok is. Utóbbiak a kompozíció egységeinek határjelelőiként is funkcionálnak a tipográfiai határjelölések (pl. záródísz, nagyobb térköz, oldaltörés) mellett.

A képi ábrázolásoknál gyakran élnek a korban divatos emblematikus megoldásokkal, e képek a kötet egészéhez (Zrínyi, Listius) vagy egy-egy verséhez (Wathay) kapcsolódnak szervesen. A kép mint szűkebb értelemben vett illusztráció a verskötetek közül egyedül Wathaynál jelenik meg, aki a maga készítette rajzokat mintegy párhuzamos történetként, a fikcionalizált életrajz elemeiként helyezi el a versek között.

[57] *Uo.*

[58] RMKT XVII/1/36. sz. vers, 4. strófa.

Melléklet 1

A *Syrena*-kötet címlapmetszete

Melléklet 2

A *Magyar Márs* címlapmetszete

Melléklet 3

Wathay megkínzása Ferhat hodzsánál (*Énekeskönyv,* 31b)

Melléklet 4

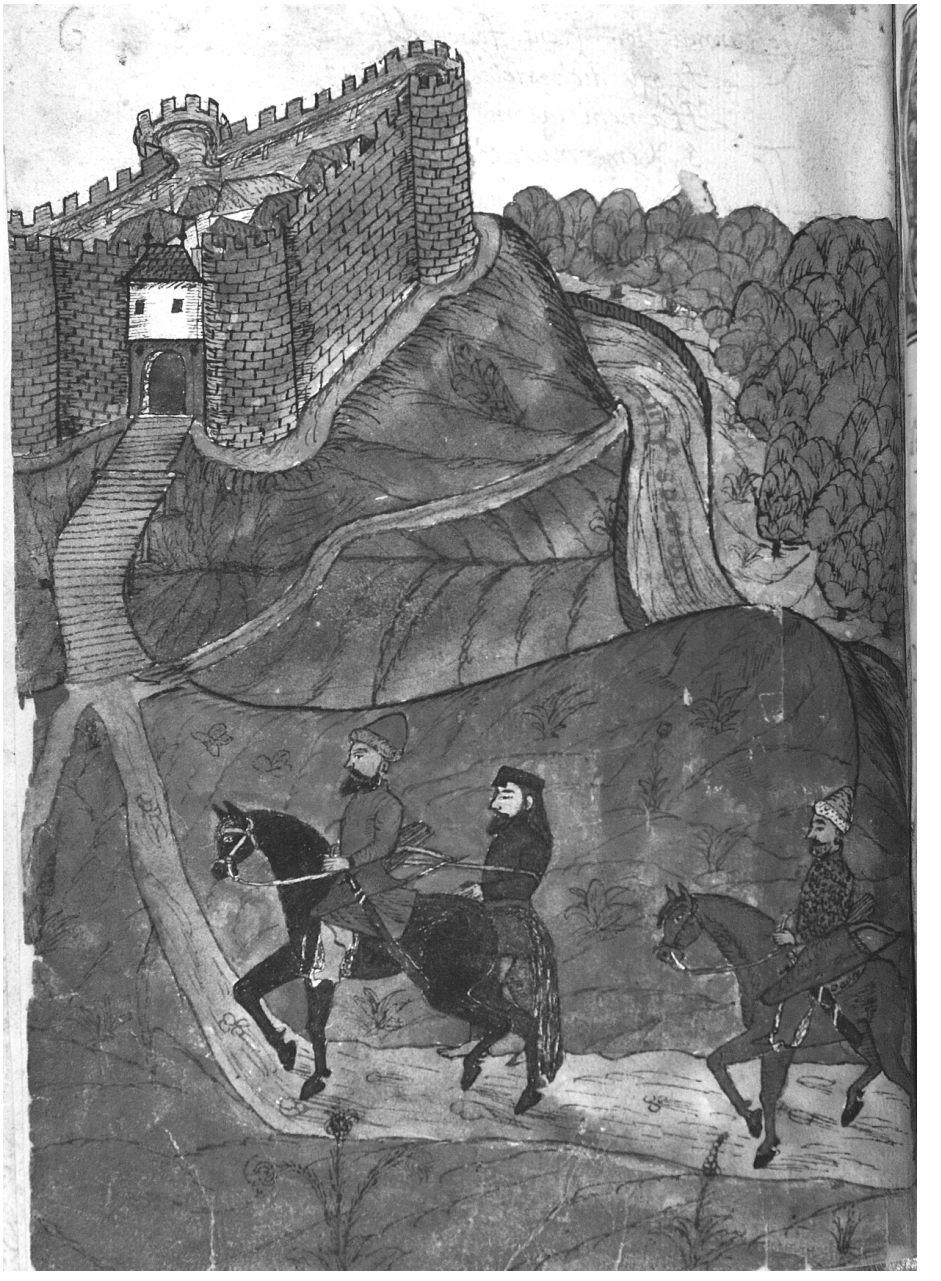

A mezítlábas Wathayt törökök kísérik (*Énekeskönyv,* 33b)

Poetry Collections from the View-Point of Their Media (From Ferenc Wathay to István Koháry)

I have selected seven relevant poetry collections from the 17th-century Hungarian poetry. They are all personal poetry collections: contain poems only (or mostly) from one author and the composition of the volumes are made by the authors as well. The selected authors are: Ferenc Wathay (1568—?1609), Péter Beniczky (?1603—1664), Miklós Zrínyi (1620—1664), László Listius (1628—1662), István Gyöngyösi (1629—1704), István Fráter (?1630—1703) and István Koháry (1649—1731).

In this paper I am examining the media of the selected volumes: are they handwritten or printed, are there any pictures connected to the text, what kind of paratexts the authors use to make connections between poems and what kind of editorial acts they apply in general.

KÖRÖK

Markó Anita

Radéczy hársfája

Irodalmi körök működési modellje a reneszánsz Magyarországon

A magyar irodalomtörténet-írás narratívája tele van csoportokkal, erősebben vagy lazábban egymáshoz kapcsolódó társaságokkal; nagyon különböző példaként említhetjük a Kisfaludy Társaságot vagy éppen a nyugatosokat. A modern magyar irodalmi élet létrejöttét is ezeknek a csoportoknak a 18. századi kialakulásához köti a szakirodalom. Klaniczay Tibor és Fábri Anna az irodalmi szalonokkal és társaskörökkel foglakozó kötetükben szintén a magyarul írást éltető, már hierarchizált társaságokat és akadémiákat tekinti az irodalmi élet első releváns központjainak.[1] A tudatos irodalmi élet működtetésének igénye azonban már jóval előbb, a 15. században megnyilvánult Magyarországon. Az efféle társulások kezdeteinek feltárására vannak példák: Klaniczay Tibor, Ritoókné Szalay Ágnes munkái sorra veszik, hogy a reneszánsz kezdeti szakaszában milyen csoportosulások, humanista és tudós körök próbáltak létjogosultságot kivívni maguknak. A kutatások azonban legtöbbször nem foglalkoztak a felsoroláson és filológiai vizsgálaton túlmenően azzal, hogy ezeknek a csoportoknak a megjelenése, létrejötte hogyan illeszkedik a magyarországi irodalmi élet elindulásának folyamataiba. Célom az eddigi csupán filológiai adatgyűjtésnél továbbmenni, a csoportok működését vizsgálni, az alkotott hálózatot, amit a korban irodalmi életnek nevezhetünk.

Fő kérdésem, hogy az említett társaságok létmódja és működési mintázata miként valósul meg, és mik a csoportot definiáló attribútumok. Hipotézisem szerint míg ezek a csoportok is a *textual communities*[2] fogalmának megfelelően működtek, de alapvető változásként szerepelt az, hogy tudatos *irodalmi*[3] tevé-

1 *A magyar irodalom története 1600-ig,* szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 5; Fábri Anna, *Az irodalom magánélete,* Bp., Magvető, 1987, 7–9.

2 Brian Stock, *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries,* New Jersey, Princeton University Press, 1983, 88.

3 A régiség nagy korszakának adekvát átfogó kerete a *litterae* irodalomfogalma, így határozza meg Kecskeméti: „nyelvre, tárgyra, műfajra, közönségre, funkcióra való tekintet nélkül, így tehát a szövegszerűen létrehozott művekben egyetemlegesen érvényesülő közös nyelvi-irodalmi kompetencia működtetését jelentő alkotásmód". Kecskeméti Gábor, *Az MTA BTK Iroda-*

kenységre törekedtek. Olyan közösségeket hoztak létre, amelyek szándékoltan az adott társadalmi szerepeiken túl egy új identitás lehetőségét jelentették: a résztvevők nem egyházi és nem hivatali minőségükben szerepelhettek, hanem valamely irodalmi vagy tudós működést végző egyénként.

Ebből kiindulva vizsgálható, hogy a korai irodalmi csoportok a tagok művei által miként és milyen közösséget képeztek maguknak. Ez az a minta ugyanis, amely terjedő információként meghatározza a hálózatot, amely a korban az irodalmi élet működésének modelljét mutatja. A csoportok hálózatként való elemzése fontos szempontokat hozhat az irodalmi élet kezdeteinek feltárásához. Rámutat arra, hogy a csoportok működésének egyik fontos újdonsága lehetett, hogy a magukat irodalmi munkát végző társaságnak tekintő csoportok heterogén és egymás felé gyenge kapcsolatokon keresztül nyitottak voltak. Ez az újfajta kapcsolat teszi lehetővé a 18. században már modernnek nevezett irodalmi élet elindulását.

Jelen dolgozat egy kutatás kezdetét vázolja; a téma irányait, kérdéseit, elméleti alapjait fogalmazza meg. Elsőként a 15–16. századi Magyarországhoz köthető csoportokat, s azok már publikált műveit vontam be a vizsgálatba – egyelőre nem foglalkoztam az Erdélyi Fejedelemségben zajló kulturális folyamatokkal. Az eddigi vizsgálat eredményeit egy kiemelt példán, a Radéczy-kör már kiadott versein mutatom be.

1. Textual communities

Brian Stock tézise szerint a szövegek használata alapvető módon befolyásolja a csoportszerveződést, ennek példáiként 11. századi eretnekcsoportokat vizsgál (például az 1022-ben Orleans-ban, az 1025-ben Arras-ben és az 1028-ban Monforte-ban alakult eretnekközösségeket). A műveltség társadalmi csoportokhoz köthető attribútum lett, tehát az ehhez való hozzáférés meghatározza a módot, ahogy az emberek az egyéni és családi kapcsolataikat, csoporthoz vagy szélesebb közösséghez való tartozásokat konceptualizálják. Ezek a minták pedig visszajelzést adnak a köztük működő hálózatról.[4] Bevezeti a *textual communities* fogalmát, amely tulajdonképpen szövegek meghatározta csoportokat jelöl, amelyekben a tagok egymással való interakciója a közösen ismert szövegek jelentésében való egyetértésen alapult. Az írott szöveget csoportjaik belső viselkedésmódjának felépítésére és a külső világgal szembeni összetartás, szolidaritás kifejezésére használták.

lomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása, ItK, 118(2014), 770. Dolgozatomban tehát továbbiakban az *irodalmi* jelzőt a *litterae* szinonimájaként fogom használni. Azzal eltérve Kecskeméti meghatározásától, hogy irodalminak tekintem a tudatos, más szerepektől megkülönböztetett (tehát nem az egyházi vagy nem a hivatali „munkakör" részeként) létrejövő írói, költői tevékenységet.

[4] Stock, *i. m.,* 8.

Nem csak ezek a csoportok határozhatóak meg a szöveghasználattal szembeni gyakorlat alapján, ezt Stock is belátja. Az általam vizsgált körök, társulások összetartó és szervező ereje éppen így a szöveghez való hozzáállásban rejlik, ám a legfontosabb különbség, hogy a közös olvasáson és szabályzatként való alkalmazáson túl egyfajta közös írás, egymás műveinek olvasása, javítása, kommentálása, műhelymunka is elkezdődik. Mindezt a tevékenységet vizsgáló fő kérdés pedig, amelynek kiindulópontját Fazakas Gergely 17. századi imádságoskönyvek közösségértelmezését vizsgáló kutatása adja, hogy a csoportokban írt művek által „milyen közösséghez való tartozásra, milyen közösség 'elképzelésére' adódhatott lehetőség"?[5]

2. Csoport és identitás az irodalmi közösségekben

Az alkotó irodalom a reneszánsz során az ember és a társadalom közti viszony fontos leképezője.[6] Az irodalmi mű feltárja az ember társadalmi magatartását és egyéni tapasztalatokról tudósít. Felmutat egy-egy társadalmi típust (illetve annak képmását) és láthatóvá teszi a társadalmasulási folyamatokat: azt, hogy az emberek hogyan élik át szerepeiket a társadalomban.[7] Fontos belátni, hogy az irodalmi élet maga is ilyen társadalmi struktúraként, viszonyrendszerként működik, amelyről a megalkotott szövegeken keresztül nyerhetünk információkat.

Létrejött a közeg, amelyben adott személy az egyházi vagy hivatali, államhatalmi hierarchiában betöltött szerepe mellett (vagy annak ellenére) kezdte el magát valamiféle társaság tagjaként, alkotójaként reprezentálni. Megjelent egy olyan hozzáállás, amely szerint a szöveg nem afféle használati irodalom.[8] Az írótársaságoknak tekintett csoportok esetében már beszélhetünk egy, a szöveget nem eszközként, hanem öncélként kezelő hozzáállásról. Ha megvizsgáljuk a magyarországi irodalom kezdeteit, úgy tűnik, a humanista eszmény megjelenéséhez köthető az első hasonló szöveghez való viszonnyal rendelkező csoportok feltűnése. A folyamatban Hauser fontos szerepet tulajdonít annak, hogy a humanisták fordultak először egy nagyobb, részben ismeretlen közönséghez, míg a középkorban keletkezett irodalmi alkotások eleve korlátozott és a szerző által ismert körnek voltak szánva.[9] A zárt kapcsolati hálóval rendelkező csoportokhoz képest az irodalmi élet elindulásának első mozzanata lehetett az, amikor egyes társaságok egy-egy levelezőpartner vagy közös tag révén összekapcsolódtak.

5 Fazakas Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet,* Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 335.

6 Leo Löwenthal, *Irodalom és társadalom,* Bp., Gondolat, 1973, 8.

7 *Uo.,* 9–10.

8 Fazakas, *i. m.,* 12.

9 Arnold Hauser, *A művészet és az irodalom társadalomtörténete,* Bp., Gondolat, 1980, 282.

A csoportok egy saját és elkülönült nyilvános teret képeznek ahhoz, hogy az irodalmi működés szerepét, az ezt jelentő kulturális identitást a csoport tagjai megvalósíthassák. A különféle szerepek abból fakadnak, hogy az emberek különféle közösségekhez tartoznak (családi, helyi, nemzeti, regionális, vallási, szakmai stb.), és ez a kapcsolat tudatossá válik, megképződik egyfajta szolidaritás egy csoport tagjai között, amelynek kifejezését, fenntartását, de létrejöttét is a nyelv egy sajátos változatának használata segíti.[10] Ezen szerepek reprezentációjának fő eszközei a korszak írásos dokumentumai, irodalmi művei és művészeti alkotásai. A központi elem a dialogicitás: „a szerzői funkció kirajzolódása nem a költemények megírásán keresztül határozódik meg, hanem a más szövegekkel folytatott párbeszédben".[11] A humanista szellemű csoportosulásnál (és ahogy fentebb láttuk, a magyarországi irodalmi csoportosulás első példái ilyennek tekinthetők) az önreprezentáció olyan viselkedésformáló kódrendszerben[12] nyilvánul meg, amely azonosításokon, hasonlításokon, mitologikus dicséreteken alapul.

A humanizmus identitás-fogalomhoz köthető formulái leginkább a személyre vonatkozó toposzokat tartalmazzák, mint a származás *(genus),* nemzetség *(natio),* haza *(patria),* oktatás *(educatio et disciplina),* szerencse által elnyert javak *(fortuna),* állás *(conditio),* foglalkozás *(studia)* és a nomen *(név).*[13] A latin nyelv mint közvetítő nyelv tette lehetővé, hogy a humanista identitás egy nemzeteken átívelő, közös önmeghatározás lehessen. A fenti meghatározásokon kívül az antik auktorok ismerete számít kulcsmozzanatnak, illetve az antik és kortárs művekkel való minél szövevényesebb összekapcsolódás szándéka. Ahogy Csehy fogalmaz: „a humanizmus költészete a megképződő konstrukció és a már meglevő konstrukciók interakciójának sajátos szöveggenerátora".[14] A sodalitasok lényege és fő tevékenysége pedig az, hogy kölcsönösen bírálják, és kiadáshoz segítsék egymás műveit, egyfajta „irodalmi respublicaként" működjenek.[15]

Az identitás nyilvános reprezentációja a sodalitasok esetében tehát egy szociológiailag tekintve kiscsoporton belül történik: „a poeta doctust csak a doctus befogadó képes értelmezni, azaz egy speciális célközönség".[16] A kommunikáció tere a saját maguknak megteremtett nyilvánosság, a reprezentáció eszközei pedig a levelezések, a versek, műalkotások. Az ezáltal létrejövő nyilvánosságmodell

[10] Peter Burke, *Languages and Communities in Early Modern Europe,* Cambridge, Cambridge University Press, 2004, 5–6.

[11] Csehy Zoltán, *Humanista énformálási technikák a quattrocento tájékán és napjainkban,* Jelenkor, 45(2002), 321.

[12] *Uo.,* 323.

[13] Bitskey István, *Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében = Humanizmus, religio, identitástudat,* szerk. Bitskey István, Debrecen, 2007, 24.

[14] Csehy, *i. m.,* 321.

[15] Klaniczay Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete,* Bp., Balassi, 1993, 69.

[16] Csehy, *i. m.,* 321.

nyitott: a belépésre jogosultak köre nem születési, hatalmi előjogokból fakad, hanem a műveltség megszerzéséből.

3. Az egyre nyitottabbá váló hálózat és a gyenge kapcsolatok

A kérdés az, hogy ezeknél a csoportoknál, amelyek szövegek köré szerveződnek – akárcsak a Stock által vizsgált 11. századi csoportok –, mi változott, ami miatt azt mondhatjuk, hogy a modernnek tekintett irodalmi élet előzményének tekinthetőek. A megértés kulcsát ehhez véleményem szerint a hálózattudomány felőli megközelítés adja. Az irodalmi működés ugyanis, ahogy azt fentebb kifejtettem, társadalmi struktúrának, s azon belül hálózatnak tekinthető: „ha az embereket pontoknak képzeljük el, a köztük fennálló ismeretséget pedig összekötő vonalaknak, a társadalmi kapcsolatok gráfot alkotnak".[17] Az írótársaságok és sodalitasok alkotta hálózat alaptulajdonságai tehát megegyeznek bármely más hálózatéival. Jellemző rájuk a kisvilágság, a skálafüggetlenség, az egymásba-ágyazottság és a gyengekapcsoltság.[18]

Egy ténylegesen működő hálózat nem statikus. Az ún. Barabási-modell szerint a hálózat úgy növekszik, hogy a meglevő pontjainkhoz mindig újabb pontokat adunk. Ezek a pontok azonban nem véletlenszerűen adódnak a hálózathoz, hanem preferenciális, népszerűségi kapcsolódás során. Ez azt jelenti, hogy „ha választani kell két pont között, amelyek közül az egyiknek kétszer annyi kapcsolata van, mint a másiknak, akkor kétszer valószínűbb, hogy az új pont a több linkkel rendelkezőhöz fog kötődni".[19] Ezek alapján tehát megfigyelhető, hogy minél nagyobb a hálózat, annál kevesebb (ráadásul radikálisan kevesebb)[20] azoknak a száma, akik sok kapcsolattal rendelkeznek. Ez az eloszlás pedig a diverzitásnak kedvez, könnyű hálózaton belüli tájékozódást biztosít és a hálózatot ellenállóbbá teszi a hibákkal szemben. A gyakorlatban pedig azt jelenti, hogy kialakulnak a hálózatban az *összekötők,* akik rendkívül sok kapcsolattal rendelkeznek, ezáltal ők lesznek a trendek és divatok elindítói, a társadalom összetartói; ők lesznek a hálózatból *láthatóak* a többi tag számára.[21]

Ebből fakad a dolgozat számára legfontosabb gyenge kapcsolatok jelenléte. A gyenge kapcsolatok azok a kölcsönhatások, amelyek rövid idejűek és kis valószínűségűek, a hálózatok kiemelt pontjain találhatóak, a hálózat stabilitását

[17] Mark Buchanan, *Nexus, avagy kicsi a világ: A hálózatok úttörő tudománya,* ford. Kepes János, Bp., Typotex, 2013, 5.

[18] Csermely Péter, *A rejtett hálózatok ereje (Hogyan stabilizálják a világot a gyenge kapcsolatok?),* Bp., Vince, 2004, 10. A hálózatokhoz kapcsolódó fogalmak meghatározását Csermely Péter idézett munkája alapján közlöm.

[19] Barabási Albert-László, *Behálózva,* Bp., Magyar Könyvklub, 2003, 73.

[20] *Uo.,* 30.

[21] *Uo.,* 35.

biztosítják, míg az erős kapcsolatok definiálják az adott hálózat alaptulajdonságait.[22] Egyik nem működik a másik nélkül. Csak gyenge kapcsolatokból tehát nem jöhet létre fix háló, míg ha csak erős kapcsolatok vannak, akkor a hálózat megmerevedik, és nem fejlődik. Zárt rendszerek keletkeznek, akár egy kolostor szerzetesrendi közössége. Tézisem szerint az irodalmi társaságok esetében épp ez változik: a gyenge kapcsolatok által megjelenik a zárt közösségek egymás felé nyitása.

Hogy honnantól gyenge egy kapcsolat, az rendszer-specifikus.[23] A gyenge kapcsolat a gyakorlatban azt jelenti, hogy például munkakeresésnél nem egy közeli barátunk vagy egy családtagunk kapcsán jutunk nagyobb valószínűséggel álláshoz, hiszen ők ugyanazokat ismerik, mint mi: egy távoli ismerős, egy beszélgetőtárs, aki mellettünk ül a utazáskor repülőn, hamarabb segíthet elérni a célunkat, hiszen hozzákapcsol minket egy számunkra addig ismeretlen körhöz, amely új lehetőségeket ígér.

A fenti tulajdonságok, kiemelve a gyenge kapcsolatok kulturális evolúcióban játszott szerepét, azt mutatják meg, hogyan is lehet elképzelni az irodalmi intézményrendszer kialakulásának modelljét.

> A kulturális fejlődés megújító elemei igen gyakran a társadalom olyan részéből származnak, amely a társadalom egybefüggő, nagy hálózatából legalább átmenetileg leválasztva fejlődhetett. […] Ha az elzártan fejlődött új ötlet képes megtalálni azokat a (hosszú távú) gyenge kapcsolatokat, amelyek a társadalom fő áramába beépítik, esélye lehet arra, hogy átvegye a vezetést, és meghódítsa a társadalmat.[24]

A következőkben arra kívánok példát hozni, hogy ezt a modellt miként lehet megtalálni a magyarországi irodalmi élet kezdeteit jelentő csoportosulásokban.

4. Sodalitasok megjelenése Magyarországon

Az azonos tudással, műveltségi háttérrel rendelkezők társas érintkezésének csoportjai lesznek az itt is említett *sodalitas*ok, amelyek még nem hierarchizáltak, úgymond „intézménystátusz nélküli intézmények", baráti körök.[25] Az efféle társulásokkal kapcsolatban négy fogalommal találkozhatunk, ezek a *symposion,* a *convivium,* a *sodalitas* és az *academia.* A társalgási forma újrafelfedezése és népszerűsítése Francesco Filelfo, itáliai humanistának köszönhető, aki 1443-ban *Convivia Mediolanentia* című művében buzdította honfitársait hasonló összejövetelekre. Az

[22] Csermely, *i. m.,* 85.
[23] *Uo.*
[24] *Uo.,* 45.
[25] *Uo.*

academia és a *sodalitas* a vitatkozó humanista körök elnevezésévé vált, amelyek mintája szintén az i. e. 385-re datált platóni társulás, amelyet Apollón és a múzsák tiszteletére alapítottak.[26] Ez a motívum az, amelyet majd a magyar sodalitasok ugyanúgy felhasználnak, mint nyugat-európai társaik. Ezek a csoportok általában egy nevesebb vagy gazdagabb szervező háza, udvara (kertje, könyvtára) köré rendeződtek, s nem csupán egy alkalomra szóló összejövetelnek számítottak (ellentétben a symposionnal).

1550 körül már általánossá vált az efféle csoportok léte, szinte minden reneszánsz nagyvárosban működött hasonló modell. Ezek a társaságok alapvetően kötetlen csoportosulások voltak, az általuk művelt tudományos társalgás és az irodalmi eszmecsere még nem választható el élesen egymástól, ahogyan az a magyar példáknál is látható. Létrejött egy kulturális modell, amelynek példájaként tekinthetünk a Vitéz János körüli szerveződésekre vagy éppen Konrad Celtis társaságára. Jelen dolgozatban az ehhez hasonló, társaságokat csak felsorolásszerűen említem.

A legelső társulás, amelyről források szólnak, Vitéz János nevéhez köthető. Contuberniumáról Filippo Buonaccorsi (akadémiai nevén: Callimachus Experiens) tesz említést: Vitéz János otthonát „litterarum asylum"-nak nevezi.[27] 1467 körül Esztergomban is feltételeznek egy tudós gyülekezetet, symposiont. A vitán Vitéz János, Janus Pannonius, Galeotto Marzio, Regiomontanus, Marcin Bylica, Giovanni Gatti és maga I. Mátyás is részt vett. Vitézt mint *princeps*et vagy *pater*t említik, ami alátámaszthatja, hogy a találkozások mintája az itáliai modell. Források szólnak egy 1470-es évekbeli új tudós-csoportról is, ez az ún. budai platonista akadémia.[28]

A fent említett Konrad nyílt célja az itáliai tudománnyal való vetekedés volt, egy dunai tudós társaság létrehozása. A Sodalitas Litteraria Danubiana 1479-ben jött létre, a budai központ princepsze ifjabb Vitéz János lehetett. A társasághoz tartozók pontos listáját nehéz megadni, mert Celtis szinte összes levelezőtársát sodalisnak tartotta. Munkájuk nem csupán a levelezésben nyilvánult meg, hanem közös kiadványokat készítettek, lektorálták egymás műveit.

Az 1580-as évekből ismerünk egy wittenbergi magyar társaságot, amely érdekvédelmi szervezetként működött, de tartottak vitagyakorlatokat is. A magukat Pallas ivadékainak (proles Palladias) nevező csoport programirataként Iustus Lipsius egy magyar humanistáknak írott levele szolgált, amelyet Bocatius Jánossal versbe is átírattak.

Nem sodalitasként, de közös irodalmi tevékenységet végzők csoportjaként érdemes még számításba venni a Balassi Bálint nevéhez kapcsolt, feltételezett költőversenyt. A költőverseny egészen más hagyományba illik, mint a humanista

[26] Klaniczay Tibor, *Pallas magyar ivadékai,* Bp., Szépirodalmi, 1985, 11.
[27] Klaniczay, *A magyarországi…, i. m.,* 30.
[28] *Uo.,* 25.

sodalitasok, a szereplőket a versengés alapmotívuma kapcsolja össze, illetve a tudatos irodalmi működés szándéka.

5. Radéczy hársfája

A Radéczy István egri püspök, királyi helytartó nevével fémjelzett költői kör modellként emelkedik ki az eddig említett példák közül. Radéczy István (?–1586) 1572-től egri püspök, aki főként Pozsonyban tartózkodott (ekkor már az egri püspökök székhelye nem Eger volt); eztán magas kormányzati tisztségeket is betöltött: a pozsonyi kamara elnöke, majd királyi helytartó volt. Politikai pályája mellett azonban a korban tudós versszerző és irodalmi életet szervező tevékenységével tűnt ki.[29] Latin nyelvű verseit az *Oláh-kódex*[30] tartalmazza, nagyrészt kiadatlanok. Művei elsősorban alkalmi költemények, jellemzőjük a humanista párbeszédesség, a versengő szándék.[31] A társasághoz tartozó költők kezdetben Oláh Miklós (1493–1568, humanista, történetíró, esztergomi érsek) körül csoportosultak, majd Radéczy kertje és hársfája lett centrumuk, úgy, mint az itáliai humanista Pietro Bembo körének a padovai tölgyfa, vagy Jan Kochanowskinak, a „lengyel Horatiusnak" a hársfája Krakkóban.[32] A társaság tagjainak (szűkebb) névsorát Istvánffy Miklós egy Radéczyhez címzett verséből ismerjük, amelyben nemcsak a társaság tagjait, de a találkozók mikéntjét is leírja és méltatja.[33]

Helyszínül az a Pozsony szolgált, amely a korban kiemelkedően fontos műveltségi központként létezett. A társaság (talán valósnak mondható) szimbóluma a Radéczy híres kertjében álló hársfa. A terebélyes fa, a forrás vagy kút antik hagyományon alapuló szimbóluma az irodalmi társaságoknak. Rómában Angelo Colocci kertje a minta, ahol a kertben található forrást egy nimfa szobra őrizte, s az összegyűlő tagok ezt igyekeztek megverselni.[34] A Radéczy-kör tagjainak versei szerint a hársfát Apollónak szentelték, székekkel vették körül, és itt tartották találkozóikat:

[29] Ritoókné Szalay Ágnes, *Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei* = R. Sz. Á., *Nympha super ripam Danubii,* Bp., Balassi, 2002, 170. A továbbiakban a MEK-en található, eltérő lapszámozású, a Neumann Kht. által gondozott 2006-os kiadásra hivatkozom: http://vmek.oszk.hu/05400/05421/05421.pdf 2016. 01. 08.

[30] ELTE Egyetemi Könyvtár, Ms. H46. Vö. Kiss Farkas Gábor, *A róka és a nyúl a Dunán: A flamand Arnoldus Gerardus Laurentius Oláh Miklósnak ajánlott meséje, mint születésnapi iocus = „Nem sűlyed az emberiség!" Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára,* szerk. Jankovics József, Bp., reciti, 2005, 301.

[31] Csehy Zoltán, *Radéczy István, a költő,* ItK, 115(2011), 218.

[32] Kiss, *i. m.,* 302.

[33] Istvánffy Miklós *Radéczy István nagyváradi püspöknek, a magyar kamara elnökének (Stephano Radetio episcopo vardiensi, camerae Ungarica e praefecto),* ford. Hegyi György, idézi: Ritoókné Szalay Ágnes, *Versek a Radéczy-körből* = R. Sz. Á., *Nympha…, i. m.,* 172, 175.

[34] Ritoókné, *i. m.,* 170.

Sőt, olykor gyönyörűséges kerted se hiába
vár rád, és csodaszép fáid felüdítik a lelked;
köztük legzöldellőbb egy sürü lombozatú hárs.
Lombja alatt székek meg mesteri kéz remekelte
szép padok állnak, egész sereg ember fér be alája.[35]

A kert, az irodalmi liget, azaz *hortus musarum* megnevezése az egyik legfontosabb elem a csoport identitásának meghatározásában. Hogy miért pont a hársfa lehetett a kitüntetett növény, arra több indok is lehet. Talán a legföldhözragadtabb megoldás az, hogy a hárs a kor kertépítészeti szokásait tekintve az egyik legkedveltebb fának számított. Egyes anekdoták Mátyás király kedvenc fájának tartják, ráadásul Mátyás visegrádi kertjének (éppen Oláh Mikóstól származó) leírásában a két megnevezett fafaj a fűz és a hárs.[36]

A hársfáról három verset közöl Ritoókné:[37] Istvánffy Miklósét, illetve a válaszként íródott két Elias Corvinus-költeményt. Istvánffy Radéczy (és a hársfa) dicsőítését Phoebus megszólításával kezdi, ezzel rögtön ki is jelöli az antik, mitologizáló szándékot, amely alapeleme a humanista kulturális identitásnak.

Istvánffy verse leírja azt is, kik és miért találkoztak a „Múzsáknak, s Apollónak szentelt" (Musis sacram et sacram tibi, pulcher Apollo) hársfa alatt. Önmagukat már költők csapatának (vatum caterva) nevezi, a leírás kiforrott közösségtudatra vall:

Ehhez, a Múzsáknak s néked, szépséges Apolló,
szentelt fához jő, költők népes csapatától
elkísérve, a megfeszitett munkát pihenéssel
fel-felváltva Radéczy. Te is melléje szegődtél
sokszor, Zsámboky, néha ma is; Purkircher is itt van
s itt a Nikáz „kiknek kerek-ajkkal-szólni-tudást a
Múzsa adott" (görögül vagy római nyelven – ahogy kell),
s ehhez az első orvos még, pythói Apolló
adta betegségek kiüzésének tudományát
s ismeretét a füvek sokféle hatóerejének.
S mennyire jóságos szívvel viseled te a gondját,
válogatás nélkül, kitünő költőknek (akik közt
nem vagy utolsó)![38]

35 Istvánffy, *i. m.*; Ritoókné: *Nympha…, i. m.,* 172, 175.

36 Takács Márton, Malatinszky Ákos, *Az európai hárs-kultusz áttekintése és a Dunántúl legnagyobb hársfái,* Tájökológiai Lapok 7(2009), 459.

37 Ritoókné, *Versek…, i. m.,* 172–187.

38 „Hanc Musis sacram et sacram tibi, pulcher Apollo, / Radetius celebri vatum comitante caterva, / dum nimium alterna pensat requiete laborem, / ingreditur." *Uo.,* 172–173.

Tagnak kell tehát tekinteni Istvánffy Miklóst (1538–1615), aki a humanista szerepében költőként, történetíróként működött; hivatalait tekintve pedig egészen az alnádori tisztségig jutott. A körhöz tartozott Zsámboky János (Johannes Sambucus, 1531–1584), aki korának egyik legjelesebb humanistája volt, az orvostudománytól a történeti munkákon és emblémás-könyvén keresztül a híres levélíró szerepéig sok mindent köthetünk nevéhez. Nikáz, azaz a flandriai filológus Nicasius Ellebodius (1535–1577), aki leuveni tanulmányai után Oláh Miklós meghívására érkezett 1555-ben a nagyszombati iskolába. Tanított, majd esztergomi kanonok lett, amelynek javadalmait padovai tanulmányaira használta.[39] Ezek után tért vissza Pozsonyba, ahol Radéczy volt mecénása, az ő orvosaként működött, illetve Arisztotelész és Arisztophanész műveinek filológiai kutatásával és fordításával foglalatoskodott.[40] A harmadik említett személy Purkircher György (1530–1578), aki wittenbergi, padovai és párizsi tanulmányok után lett orvossá. A körhöz kell kapcsolnunk Elias Corvinus (1558–1598) orvosprofesszort is, aki Németújvár művelt nagyurának, Batthyány Boldizsárnak egyik legjobb barátja és legkiemeltebb levelezőtársa volt.

A társaság működését mind Bécsben, mind Magyarországon ismerték, a tagok ugyanis kiemelkedő egyházi vagy állami méltóságok voltak, akik emellett a szerepük mellett, ettől elkülönítve vették fel a költő, irodalmat alkotó szerepét, amelyet legkönnyebben egy társaság keretein belül valósíthattak meg.

Istvánffy egy másik a hársfát dicsőítő versében is használja a közösség megnevezését: „Phoebus, e szép hársat, laza lombozatút, sürü árnyút, / píeri ihlet-ivók dísze, Radéczy, neked / szenteli hű költőseregecske segédlete mellett, / s rendeli szenteltnek minden időkre e fát".[41] Ráadásul Radéczyt, mint költőt a „mi" többes számból emeli ki: „vatum optime nostri".[42] Elias Corvinusnál a hársfa *(tilia)* a költemény *(carmina)* és Radéczy hírnevének *(honor)* hasonlata:

[39] *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény I,* szerk. Ács Pál, Jankovics József, Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, 1998, 376.

[40] Barlay Ö. Szabolcs, *Radéczy püspök híres hársfája: Egy négyszáz évvel ezelőtti irodalmi kör,* Vigilia, 1976, 744–748; 746.

[41] „Hanc tiliam sparsis densantem umbracula ramis / Pierii fontis gloria Radetius, / Phaebe, tibi vatum caetu assistente piorum / dedicat et sacram tempus in omne iubet." *Egy csodálatosan szép hársfára, amely Radéczy kertjében áll Pozsonyban, s amelyet ő Apollónak szentelt (In tiliam mire pulchram, quae est Posonii in horto Radetii ac per eum Apollini consecrata).* Ford. Hegyi György. Ritoókné, *Versek…, i. m.,* 176–177.

[42] *Uo.,* 173.

Mint ahogy itt ez a hárs virulóbb, mint máshol a hársfák,
úgy a te versed is él, túltesz a többiekén.
Nem csoda: hármat ölelsz egy dalba ügyes leleménnyel
Phoebust, Píeridák és Khariszok csapatát,
versedtől a Radéczy-fa szép koronája kibomlik,
hírneve nő, s neked is teljesedik koszorúd.[43]

Más ugyanarról (Aliud) című költeményében a fa magának a társaságnak a metaforája:

Nézd a Radéczy pazar, gyönyörű kertjében a hársfát,
s álmélkodj, látván, mily terebélyes, erős.
Mert a medúzafejü kútból Istvánffy itatta,
tiszta habok szaporán öntözik a gyökerét,
S így soha többet a lomb, a virág nem hagyja el ágát,
dús koronája babért ölt, soha nem fakulót.[44]

A hársfa tehát „a kommunikáció, a párbeszéd kultúrájának szimbóluma volt",[45] a kulturális identitás megképzésének terét jelentette, ráadásul olyan közeget teremtett, amelyben lehetőség nyílt a nagyfokú diverzitásra: „'egy-lelkű barátok' voltak, a katolikus Radéczy és Istvánffy, illetve a lutheránus honfitársait hathatósan támogató Zsámboky és a megvallottan is protestáns Purkircher".[46]

Ez felhívja a figyelmet arra a tényre, miszerint a kör humanista költői szerepüket tekintve elsősorban nem humanisták, hanem csupán a munkát felváltva vesznek részt találkozókon és verselnek. Ez a szerepvállalás az, amely plusz identitásképző motívumként reprezentálódik. A társaság létének kulcsa, hogy a tagok tisztségviselők, de költők is – utóbbiak viszont csak a hársfa alatt lehetnek, amely oltalmat ad az egyébként török veszéllyel és egyéb bajokkal sújtott hivatalos szerepek elől. A költőt tehát az a hely és az a közösség teszi költővé, ahol és amelyikben költőként határozhatja meg önmagát.

Erre lehetőséget a szabadidő, az *otium* ad, és ennek említését végigkísérhetjük az említett versekben is. Istvánffy azt írja Radéczyről:

43 „Haec tilia ut superat tilias sic carmina vatum / magnorum insigni carmine tu superas. / Nec mirum, quoniam lusu tria iungis in uno / dum Charites, Phaebum, Pieridesque refers: / tu tiliae flores Radeciique addis honores / et te perpetua laude virere facis." *Elias Corvinus Istvánffy Miklósnak, aki Radéczy hársfájáról dicsőítő éneket szerzett (Magnifico D. Nicolao Istvanffy de tilia Reverendissimi Radecii laudata).* Ford.: Jelenits István. *Uo.,* 177–178.

44 „Radecii tiliam culto qui cernis in horto, / cur iam plus solito floreat, anne rogas? / Fonte Meduseo clarisque Istvanffius undis / sic illam nuper reddidit irriguam, […]" Elias Corvinus, *Más ugyanarról (Aliud).* Ford. Jelenits István. *Uo.,* 178.

45 Csehy, *Radéczy…, i. m.,* 219.

46 Ritoókné, *Nympha…, i. m.,* 170.

Hisz mikor egy kis nyugtot hágy sokféle teendőd,
bármily ritka is ez, máris fürkészed a dolgok
titkait, és a fogyó Triviát s Phoebust figyeled meg,[47]

[jő] a megfeszitett munkát pihenéssel
fel-felváltva Radéczy.[48]

Az *otium* az, amely Istvánffy szerint lehetőséget ad Zsámbokynak az alkotáshoz:

Herkules uccse, nagyon, de nagyon jó, Zsámboky, néked!
Megkímélt a sors, elkerül a nyomor is.
És a szűz Nemezis felelős gondot se rakott rád,
inkább oly nyugalom, akkora béke övez,
hogy nemcsak gyönyörű versekre tanít meg a Múzsa,
(haldokló hattyú éneke sem dalolóbb!),
még a Déloszi is tereád halmozza tudását.[49]

A szabadidő hiánya azonban, és az, hogy – tisztségviselőként és a családfőként – a különféle állami és családi gondokkal kell foglalkozni, okot ad a mentegetőzésre, és útjában áll a literátori szerep betöltésének:

Lásd, jó Zsámboky, lásd, ez a gond nem ereszti az elmém,
hogy szép áoni dalt zengve felejtse a bút.
Ám neked Isten időt, nyugodalmat adott, ki ne fáradj,
édes hazánk féltett hírneve nő, ha te írsz.[50]

Talán érezhető ebben a zárlatban némi szemrehányás is; ám mégis nagyon izgalmas, amit Istvánffy mond: az írás, a literátori alkotás is ékesíti a hazát, akárcsak az otthon maradottak mindennapi küzdelme.

A versengő szándék (aemulatio) a másik az identitás egymás felé való reprezentációjában fontos szerepet játszó elem. Ezt mutatja például Corvinus válasza, amelyben felismeri, hogy Istvánffy a műveltségét fitogtatja, és választ ad erre: „hármat ölelsz egy dalba ügyes leleménnyel, / Phoebust, Píeridák és Khariszok csapatát".[51]

A versekben vizsgált minták közül kiemelkednek azok, amelyek a csoportos munkára, egymás műveivel való foglalkozásra utalnak. A „műhelymunka" jelei

47 „Nam, tibi dum variae concedunt otia curae" *Uo.*, 172.

48 „dum nimium alterna pensat requiete laborem" *Uo.*

49 „otia praesenti numine tanta dedit" Istvánffy Mikós *Zsámboky Jánoshoz (Ad Ioannem Sambucum Pannonium).* Ford.: Jelenits István, *Uo.*, 179, 181.

50 „at tibi, qui potis es, cui et deus otia praebet, / haereat ornandae dulcis amor patriae." *Uo.*

51 „Nec mirum, quoniam lusu tria iungis in / dum Charites, Phaebum, Pieridesque refers" *Uo.*, 178.

nemcsak a közös mitológiai utalásrendszerben, a humanista szerzőkkel való intertextuális párbeszédben valósulnak meg. Istvánffy *Zsámboky Jánoshoz* címzett versében megfigyelhető egy Zsámbokytól kapott vers elemzése, s ezáltal – miközben felsorolja, miket tartalmazott az olvasott mű – igyekszik annak ügyességét, műveltségét felülmúlni.

> Versed, amelyre kilenc nővér kegyes ihlete áradt,
> s melyen a Píeridák szűz leleménye ragyog,
> elküldted, lelkem jobbik fele, Zsámboky, hogy majd
> régi barátodnak vígasza, kincse legyen.[52]

Még jobb példa a Radéczynak írt vers, amelyben Istvánffy konkrétan témát javasol a dicsőített költőtársnak:

> Fogj az oroszlánszívű császár harcaihoz hát
> éppen ezért hozzá s hírleld késő unokáknak,
> mondd el a Pannoniára zudult tenger veszedelmet
> és az ezernyi csatát![53]

Az egymás közti irodalmi kommunikáció és a közösségképzés megvalósulása a hársfa központi motívumának legfontosabb eredménye. A költői tevékenység viszont akkor értékes, ha hírül viszik. Ennek motívuma is többször felbukkan:

> […] rólad szólna csak énekem akkor, tudna dalomból
> rólad a barna arab, s ismerne a távoli Thulé,
> híred a bronz szinü indusokig szárnyalna, Radéczy,
> és a sötét Memnón etiópjai közt, s hol a Nap kél
> s merre alábukik, emlegetett név volna Radéczy![54]

A Radéczy-féle kör itt ismertetett (és a már megjelent művek közül reprezentatív módon kiválasztott) verseinek elemzése jól mutatja a megelőző időszak társaságainál még csak egy-egy szervező elemként fellépő motívumok összjátékát. Célom, hogy megmutassam, milyen újfajta – vagy legalábbis az eddigiektől eltérő – közösséget képez egy magát író-költő (tudós) társaságnak valló csoport. Ezekből a művekből jól látható, hogy a tudatos csoportként való fellépés, a közös phoebusi eredetre való hivatkozás, a szövegekkel szembeni műhelymunka (egymásnak küldés, javítás, témaajánlás) és az *otium* jelentőségének hangsúlyozása csoporttá, egyfajta elkülöníthető identitássá szervezik az egyébként más-más állami és egyházi rétegből származó tagokat.

[52] „Quod mihi Musarum dulces ante omnia faetus / dignaque Pieriis carmina virginibus / miseris ut veterem his consolareris amicum" *Uo.,* 178.

[53] „Quare, age, magnanimo pugnata a Caesare bella / aggredere." *Uo.,* 173, 175.

[54] „Radetium exoriens loqueretur et occiduus Sol" *Uo.,* 172, 174.

6. Tanulságok

A literátori tevékenység identitásának elemei azok az információk, amelyek az irodalmi élet hálózatában terjednek, a főúri udvarokban élnek majd tovább, s feltehetően elvezetnek a 18. század már jól ismert és kanonizált irodalmi szalonjainak működéséig. Az itt felhozottak csupán példák, nem fedik le a magyarországi kulturális életet, de fontos és kiemelkedő mutatói annak, hogy olyan közösségek jöttek létre, amelyek résztvevőik számára egy – az adott társadalmi szerepeiken túli – új identitás megteremtésének lehetőségét jelentették. A résztvevők nem egyházi és nem hivatali minőségükben szerepeltek, hanem valamely irodalmi vagy tudós működést végző egyénként. A következőkben összefoglalom, hogy a vizsgált korai irodalmi csoportok műveik által miként és milyen közösséget képeztek maguknak.

Az első és egyik legfontosabb jellemző lehet a csoporttudatosság, az irodalommal, litteraevel való foglalatoskodás tudatos reprezentációja. Ennek mintái például a több csoportnál is megjelenő „nostra turba", „nostro censu", „vatum caterva" jellegű közösség-meghatározások vagy egyszerűen a társaságot jelző többes szám használata. Ehhez hasonló jellemzők az úgymond rituális, már majdnem szervezeti működést jelentő mintázatok: az állandó név használata (Sodalitas Litteraria Danubiana, proles Palladias), a közösséget jelző szimbolikus tárgyak, növények (Olomuciensis serlege, Radéczy hársfája), az itáliai mintán alapuló titulusok használata (princeps, pater, sodales).

A másik kiemelten fontos tényező a közösség *textual community*-ként való értelmezhetősége. A megjelenő motívumok ugyanis egy olyan társaság képét közvetítik, amelynek közös szervező alapja a szöveghez való hozzáállás. A közös (leginkább antik) olvasmányok és műveltség *(par doctrina)* a szimbólumokban és utalásrendszerben nyilvánul meg. A szöveggel való tevékenységre utal a versenyek és gyakorlatok *(exercitatio)* említése; a költemények, beszédek, irodalmi művek létrehozása, s az ezekkel való kitűnés motívuma; az egymásnak küldött versek, a véleményezések, a kiadást javasló és a dicsérő költemények, a témaajánlások.

Az önmeghatározás nem a vallási vagy állami hierarchiában betöltött szereptől függ, ezt mutatja a társaságok heterogeneitása is. A származás *(genus)* megjelölése nem társadalmi vagy egyházi kötődést jelöl, hanem műveltségit: az eredet Phoebushoz és közös neveltetéshez kötött. A csoportokban betöltött szerep a nemzeti hovatartozástól *(natio)* is független, egyedül Janus Pannonius követőinél jelenik meg hangsúlyosan a pannóniai származás fontossága, illetve a török-kérdés kiélezettsége teszi földrajzilag is helyspecifikussá a szerepmodellt. A meglevő társadalmi (egyházi és hatalmi hierarchiában használt) szerepektől való eltérésre az *otium,* a szabadidő ad lehetőséget, tehát valóban egy tudatosan

elkülönített, csupán az irodalmi közösségben működni képes identitás jelenik meg.

A példákból igazolható az a feltevés, hogy az irodalmi működést végző csoportok egyik legfontosabb újdonságának tekinthető a hálózati modellben való értelmezhetőség lehetősége. Eszerint ezek az újfajta, magukat irodalmi munkát végző társaságnak tekintő csoportok nem homogén, hanem heterogén és egymás felé gyenge kapcsolatokon keresztül nyitott képződmények voltak. Olyan csoportokról van szó ugyanis, amelyek tevékenységében alapvető szerepet játszik a hálózat építésének tudatos szándéka *(networking)* olyan személyekkel, akik kitűnnek műveltségükkel és írásaikkal: Janus Pannonius összekötő szerepe, vagy a wittenbergi diákok Lipsiushoz való kötődése említhető példaként.

A magyarországi csoportok egy nemzetek feletti társadalmi hálózatba kapcsolódnak be (nevezzük ezt irodalmi életnek). Egy olyan hálózatba, amelyben a literátori tevékenység identitásának elemei, motívumai jelentik a benne terjedő információt. Az általam vizsgált csoportok egy-egy sűrűsödési pontot, gócpontot jelenthettek a nagyobb hálózatot tekintve; azonban nem voltak elszigeteltek, sok szállal kapcsolódtak egymáshoz, s a nyugat-európai központokhoz, csoportokhoz. A különböző alhálózatok összekapcsolódásának lehetőségét pedig a gyenge kapcsolatok hálóba építése tette lehetővé; és úgy tűnik ezek jelenléte stabilizálta az irodalmi élet hálózati rendszerét.

Die Linde von Radéczy
Das Modell der Schriftstellegruppen in der ungarischen Renaissance

Die ungarische Literaturgeschichte weist zahlreiche enge oder lose literarische Kreise und Schriftstellergruppen auf die im 18. Jahrhundert den Beginn des modernen Literaturlebens kennzeichnen. Meine Forschungen führen mich zu der Erkenntnis, dass dieses Bedürfnis nach einem organisierten literarischen Leben schon im 15. Jahrhundert auftritt. Das Ziel meiner Arbeit ist den Beginn dieser frühen Gruppierungen zu erforschen. Ich möchte analysieren, wie diese literarischen Kreise in Ungarn funktionierten und stütze mich dabei auf ausländische Beispiele. Mein Ausgangspunkt ist es, diese frühen Gruppen als kulturelle Knotenpunkte zu sehen.

Ich habe die literarische Tätigkeit von Johann Vitéz bis zum Pressburger Kreis von Bischof Radéczy anhand von den Quelleneditionen von Tibor Klaniczay und Ágnes Szalai Ritoókné analysiert. Die zentrale Frage, die ich an diesen Korpus stelle ist, ob diese frühen literarischen Gruppen dem Inhalt des Begriffes „textual community“ gerecht werden. Es geht dabei darum, wie sich diese Gemeinschaften selbst konstruieren hinsichtlich ihrer kollektiven und kulturellen Identität.

Laut meiner Hypothese beweisen die Topoi und Motive die Existenz solche Gesellschaft, deren Mitglieder nicht nur innerhalb ihrer gesellschaftlichen Rollen wirkten, sondern sich daneben auch bewusst neue Identitäten aufbauten. Die Mitglieder erschienen nicht als geistliche (kirchliche) oder staatliche Positionsträger, sondern als sich mit Literarischem und Wissenschaftlichem beschäftigende Personen.

Die Netzwerke, die dabei festgestellt werden, wirkten auf das ungarische Literaturleben ein.; und weitere Forschungen werden auch die Wirkung der frühzeitigen literarischen Netzwerkes analysieren, die sukzessive zum „modernen" Literaturleben des 18. Jahrhundert geführt haben.

Posta Anna

„Pallas magyar ivadékai" a tudóslevelezésben és a neolatin költészetben*

I. Nobilitas litteraria

A kései humanizmus időszakában, a 16. század második felétől a német rendi társadalomban egy újfajta értelmiségi réteg kezdett kialakulni: a *nobilitas litteraria.* Ennek az Európa-szerte megjelenő, újonnan szerveződő társadalmi csoportnak a tagjai külföldi egyetemeket megjárt, világot látott, tudós férfiak voltak, akik peregrinációik során sokrétű műveltségre, értékes tapasztalatokra, élményekre és nem utolsósorban időtálló kapcsolatokra, barátságokra tettek szert. Ez utóbbiak nyomát őrzik többek között a peregrinációs albumok, naplók, alkalmi költemények, beszédek és a levelezések. A művelt nemesség az általa képviselt szellemi-kulturális értékek tudatában a társadalmi rendszerben őt megillető rangra és jogokra törekedett. Az egymás közelében élők szellemi-alkotói körökbe szerveződtek, a távolabbi, hasonló értékrendet valló tagokkal, csoportokkal pedig levelezés és személyes látogatás útján tartották a kapcsolatot. Ennek eredményeként egy, a tagok nemzeti hovatartozására és tevékenységi körére nézve meglehetősen sokszínű közösség alakult ki: a sodalitas/res publica litteraria, amelyben a magyarság is képviseltette magát egy, a németekhez képest kisebb létszámú alkotói csoportosulással.[1]

Az 1580-as évektől a történelmi Magyarország területén is gyakoribbá váltak a humanista szerveződések. A német nobilitas litteraria mintaadó szerepe kétségtelen, annál is inkább, hiszen a magyarországi értelmiségiek többsége Wittenbergben, Heidelbergben, Marburgban és Tübingenben végezte egyetemi tanulmányait. A peregrináció ideje alatt látott, tanulmányozott kulturális mintákat aztán igyekeztek a saját, önálló munkásságukban, hazai környezetben imitálni, követni. A felsorolt német egyetemek közül a legnépszerűbb minden bizonnyal a wittenbergi volt, amely több mint ezer hallgatót vonzott a 16. századi Ma-

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Imre Mihálynak értékes szakmai és módszertani útmutatásaiért, melyekkel jelen tanulmány elkészítését nagyban elősegítette.

1 A késő humanizmusról és a nobilitas litterariaról itt elmondottakat bővebben ld.: Szabó András, *Késő humanizmus. Egy irodalomtörténeti korszakmegjelölés hátteréről* = Sz. A., *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598),* Debrecen, Hernád, 2004, 9–23.

gyarországról, és a legtöbb közép-európai peregrinus is látogatta.[2] A hazai humanista szerveződések kialakulásában nagy szerepe volt a Wittenbergben 1555 óta működő társaságnak, a magyar diákok coetusának. Az eleinte csak szociális és érdekvédelmi funkciójú, vitagyakorlatokat, disputációkat tartó szervezet az 1580-as évektől – mikor egyébként Wittenbergbe nagyszámú, igen tehetséges magyarországi peregrinus is érkezett – már magasabb szintű tudományos tevékenységet ellátó csoportosulásként volt jelen a wittenbergi akadémia kulturálistudományos életében.[3] Jelen tanulmány a coetus mintájára a 16. század utolsó évtizedeiben hazánk felvidéki és erdélyi régióiban kialakuló tudóscsoportosulások szerveződéséről, felépítéséről és működéséről kíván képet adni előbb a vonatkozó korabeli tudóslevelezésbe betekintve, majd a hazai késő humanizmus kiemelkedő neolatin költőinek, Tolnai Balog Jánosnak, Johannes Bocatiusnak és Leonhardus Mokoschinusnak egy-egy munkáját elemezve.

II. Tudóslevelezés

Forgách Mihály magyar báró 1588. november 14-én, 19 éves korában, németországi peregrinációja során – mikor tanulmányait előbb Strassburgban, majd 1587-től Wittenbergben végezte, s csak 1589-ben tért haza rövid időre – magyarországi humanista társait, barátait képviselve levelet írt Justus Lipsiusnak.[4] Írásának célja nem más, mint a mester tudtára adni, hogy az eddig csak Mars nemzeteként emlegetett magyarság körében is vannak Pallasnak szép számmal hívei, akik a németalföldi humanista munkásságát tisztelik, nagyra becsülik, annak alakulását nyomon követik, és barátságára áhítoznak: „Tudod, hogy nem hiányoznak azok, akik hűséges jobbágyaid gyanánt követik ragyogó hírneved diadalszekerét…”[5] Forgách arra kéri, már-már sürgeti Lipsiust, hogy mielőbb válaszoljon levelére, s ezáltal biztosítsa baráti támogatásáról és jóindulatáról az őt csodáló magyarországiak kis csoportját. Ez az 1588-ban Wittenbergben kelt szöveg két szempontból is kiemelt jelentőséggel bír. Egyrészt egy hazai humanista kör alakulásáról, létezéséről tudósít, másfelől a magyarországi csoportnak a sodalitas/res publica

[2] A wittenbergi akadémia magyarországi látogatottságáról bővebben ld.: Ritoókné Szalay Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században* = R. Sz. Á., *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből,* Bp., Balassi, 2012, 220–235.

[3] A magyarországi humanista körök kialakulásának előzményeiről, körülményeiről bővebben ld.: Klaniczay Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz* korában = K. T., *Pallas magyar ivadékai,* Bp., Szépirodalmi, 1985, 9–31.

[4] A Forgách-Lipsius levelezés latin nyelvű szövegei és a magyar fordítások bibliográfiával és jegyzetekkel, illetve Forgách Mihály életrajzával: *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása,* szerk. Klaniczay Tibor, közzéteszi a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola, 1970 (Studium: a Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-Grafikai Tanszékének kiadványai).

[5] *Uo.,* 9.

litteraria közösségbe, baráti-tudós társaságba, humanista szövetségbe való csatlakozási szándékát mutatja Forgách kívánságában: „ha barátságodra szomjazó lelkem mohó vágyakozását jóindulatod lágy szellője egy levéllel is csillapítaná, akkor egyenesen a mennyekben érezném magam…”[6]

Lipsius nagy örömmel viszonozta a gimesi báró megkeresését, s 1589. június 5-én kelt levelében barátságát kínálta fel Forgáchnak, s ezáltal a Proles Palladias kifejezéssel illetett magyar humanistákat is biztosította támogatásáról. Pallas magyar követői tevékenységük vezérfonalaként, programirataként tekintettek a válaszlevélre, amelynek disztichonos átiratát is elkészítette Johannes Bocatius, eperjesi iskolamester és neolatin költő, aki az alakuló magyar kör egyik neves tagja volt. Bocatius költeménye[7] – amelynek tartalmi, általam parafrazeált kivonatát adom az alábbiakban – szerint Lipsiust Forgách tehetségének ékesen szóló Múzsája indította arra, hogy válaszában egyszersmind magasztalja is a bárót. A magyar nép ritka kincsének, becsének nevezi a magyar ifjút, majd röviden utal a tőle kapott levélre, amelyben az isteni lélek legszebb arca mutatkozott meg, s amely oly mély benyomást tett címzettjére, hogy szerzőjét – kinek tehetsége ezidáig a mester számára kevéssé volt ismert – sohasem feledi már. Eztán Lipsius Forgách mecénási tevékenységét dicséri, és többször is hangsúlyozza, mily nagyszerű dolognak tartja, hogy az ifjú báró a pallasi sarjakat kegyes dajkaként istápolja, nevelgeti, s egy kört teremt belőlük. Hála és köszönet illeti ezért az élénk, sohasem lanyhuló védőszellemért Forgáchot, aki hazája számára a veszélyek közepette erős oltalom, egyszersmind tápláló fény a sötétségben. Kívánalmait fejezi ki arra nézve, hogy a főnemesek, bárók közül minél többen viseljék magukat Forgáchhoz hasonlóképp, tanuljanak példájából, lássák meg, hogy az erény útja hogyan gyarapítja a dicső tetteket, érdemeket. Sürgető a helyzet, hiszen Európa saját nyilaitól átszúrva, polgárháborúktól meggyötörve szenved, ám Lipsiusban még él a remény, hogy majdan újra felemelkedik, feltámad, ha egykor mindenütt eljő a Múzsa királysága, birodalma, hisz az üdvösség talpkövei ott vannak lerakva. Mestere azzal biztatja a gimesi bárót, hogy folytassa csak sétáját a bölcsesség tudós partjain, hisz ő lesz majd a magyar földnek szilárd tartóoszlopa, irányítója. És ha majd pallasi sarjként ily fontos szerephez jut, egyedüliként ismeri fel, hogy az a nemesember, kit saját műveltsége tesz híressé, annak fénye tisztábban ragyog, mint azé, aki csupán ősei csillogását tükrözi vissza erőtlen fényében. Végül Lipsius teljes szívében „barátunkká” (noster) fogadja ifjú hívét, ezzel biztosítva Forgách és a pallasi sarjak tagságát egy határokon átnyúló, nemzetközi tudós társaságban, a res publica litterariában.

[6] *Uo.*, 8.

[7] Joannes Bocatius, *Opera quae exstant omnia: Poetica 1.*, ed. Franciscus Csonka, Bp., Akadémiai, 1990 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus XII/1), 496–497.

A Forgách-Lipsius levélváltást követően röviddel, 1592. augusztus 20-án Trencsénből Rimay János a magyar nemesek legjobbjainak – ezzel utalva a '89-es Lipsius válaszlevél Proles Palladias fordulatára – képviseletében ugyancsak levélben keresi a kapcsolatot Justus Lipsiusszal.[8] Írásának céljaként egyértelműen a res publica litteraria-val való kapcsolattartást, illetve Lipsiusnak és baráti körének hasznos értesülésekkel történő ellátását jelöli meg. Jelen levelében máris informálja Lipsiust arról, hogy Magyarország mennyi sérelmet szenvedett el a törökök sanyargatásai miatt, és hogy mily sok ragyogó virtusú vitéz lelte halálát az ütközetek következtében. A magyar humanista csoportot Rimay a mi gyülekezetünknek (nostra turba), a mi sorainknak (nostrus census)[9] nevezi, mi több néhány tagjáról is említést tesz, köztük Forgách Mihályról, kinek neve már ismerősen cseng Lipsius számára:

> Mi a véleményed a hű szeretettel már korábban hozzád köttetett Forgách Mihályról, a tiszta lelkű, művelt és nemzetségéhez is méltó ifjúról? Aki Itáliából hazatérőben Isten segítségével megmenekült a rablók orvtámadásából (bár vállán megsebesült), s most szorgalmasan forgatja és tanulmányozza az uralkodó neveléséről szóló könyvedet, melyet még leveledben ígértél neki.[10]

Lipsiusnak a Forgáchhoz címzett 1589-es válaszlevelére a Rimay-szöveg más helye is utal, hisz rögtön az első sorokban a kétféle nemességről olvashatunk fejtegetést, amelyek közötti különbségekre már Lipsius is felhívta a figyelmet a Forgáchnak adott tanácsában. Rimay arról szól, hogy a török veszedelem miatt társadalmilag alacsonyabb sorba süllyedt, ám nem bánkódik emiatt, hiszen megmaradt számára a másik, szellemi-kulturális értékekből, az elme javaiból fakadó nobilitas. Rimay azzal a gesztusával, hogy a Lipsiushoz címzett levélben közös ismerősüket felemlíti, azaz a mindenki előtt ismert eset, példa – ti. hogy Lipsius Forgáchot válaszra méltatta és körébe fogadta – felelevenítésével azt szeretné elérni, hogy a mester Forgáchoz hasonlóan őt is kitüntesse szeretetével, jóindulatával, pártfogásával, s nem utolsóként válaszával: „add, hogy nagylelkűséged fénye rám is tündöklőbben ragyogjon vissza, hogy szokásod szerint engem, aki téged annyira szeretlek, viszontszeress…"[11] Rimay János Forgách Mihály mellett még sokakat ért a nostra turba kollektív kifejezés alatt. Közülük a következő személyeket említi még név szerint: Forgách Imre, Mihály nagybátyja, Trencsén vármegye főispánja, császári tanácsos és Révay Péter, Turóc vármegye főispánja.

[8] A Rimay-Lipsius levél latin szövege és annak magyar fordítása elérhető a következő tanulmány függelékeként: Bene Sándor, *Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban,* szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 139–188.

[9] *Uo.,* 177.

[10] *Uo.,* 181.

[11] *Uo.*

1596-ban Rimay János a Balassi-epicédiumhoz írott, Darholcz Kristófhoz címzett ajánlásában[12] az elhunyt Balassi Bálint – akit Rimay az alakuló magyar humanista kör Marsnak és Pallasnak egyaránt szolgáló, néhai vezéralakjaként idéz meg – dicsőségének örök emlékezetre méltó örököseinek tartja a magyar értelmiségieket, akiket összefoglaló néven, a lipsiusi formulával Proles Palladiasként emleget. A pallasi sarjak közé itt Forgáchék és Révay Péter mellett a következő személyeket sorolja még: Istvánffy Miklós, Káthay Mihály és Szokoli Miklós.[13] Révay Péter Forgách Mihályhoz és Rimay Jánoshoz hasonlóképpen levelet küldött Justus Lipsiusnak 1592. július 27-én Holicsról.[14] Írásában élve a Rimay levélnél látott gesztussal, s ezzel elérendő célját sem titkolva majdani közös ismerősüket említi, ki nem sokkal őt követve, augusztus 20-án küldi meg levelét a mesternek:

> Midőn nemzetes *Rimay János úr, lelki jóbarátom* minapjában nálam járt, egy alkalommal könyvtárszobámba lépve, ott velem változatos társalgást folytatott századunk tudós férfiairól; és miközben, ó tudósok leghírnevesebbje, egyenként felütötte könyveimet, leveleid gyűjteményére bukkant: ahogy kinyilvánította, e levelek utolsó kötetét mindeddig nem is látta. Meg is kapta tőlem könnyen az engedélyt, hogy elolvashassa. Ő tehát házamban néhány kellemes napot töltött velem, s minden más könyvnél szorgosabban olvasta a te aranyat érő köteteidet. Csaknem valamennyi beszélgetésünkben is rólad volt szó; és nemegyszer kézbe is vettük rendíthetetlen *Constantiá*-dat, nemkülönben a *Politikusok*-ról szóló, nagyon finoman kidolgozott könyveidet. Olvasgattuk, csodáltuk, ízlelgettük őket, s ahogyan mondani szokták: kürtjeink teljes erejével zengtük dicséretüket; és világosan láttuk azt, hogy az ilyen lélek a múzsáknak ama hajléka, az erények székhelye, a kegyelmek lakása […] Te pedig, én legigazságosabb Lipsiusom, ezt az én se sava-, se borsa levelemet, melyet az iránt érzett szeretetem tüzecskéje vagy inkább fellobbanó lángja csalt elő belőlem, kérlek, jeles könnyedségeddel és bölcsességeddel magyarázd jóra; s ha olyat találnál benne, amiért feddést érdemlek, bocsásd meg nekem, s *ne tartsd megvetendőnek azt, hogy viszontszeress engem, aki téged szeretlek; sőt: sorolj be engem a tieid névjegyzékébe.*[15]

Révay Mars-járta tájaknak nevezi a magyar földet, s a pallasi sarjakat félkézzel kardot forgató, másik kezükkel pedig Lipsius munkáit lapozó, és most mégis sokkal inkább a haza védelmét, mint a művészeteket szolgáló buzgó férfiúkként ábrázolja:

[12] Rimay János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára,* Bp., Balassi, 1994, 11–17.

[13] *Uo.,* 13–14.

[14] A Révay-levél latin szövege és annak magyar fordítása: Antoine Coron, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz,* ItK, 1976/4, 490–496.

[15] *Uo.,* 496. (Kiemelés tőlem: P. A.)

> minden igyekezetünket inkább Mars-ra, mint az ars-ra, inkább a pilus-ra, semmint a stylus-ra [azaz inkább a sisakra, semmint az irónesszőre], inkább a bipennis-re, semmint a pennára [azaz inkább a kétélű hegyestőrre, semmint az egyhegyű lúdtollra] fordítjuk. Mert – és úgy gondolom, hogy ez egyáltalában nem titok előtted, ó Lipsiusom – ezt a mi szegény kis Magyarországunkat – látja a halhatatlan Isten! – elöl hátul s mindkét oldalán, tehát minden felől ellenség veszi körül, folytonos támadásokkal zaklatják, elnyomják, pusztítják.[16]

Ez utóbbi sorokkal utal e levél Rimay részletes híradására a magyarokat sanyargató török seregekről, sőt itt Révay már valósággal sürgeti a szomszédos országokat a Magyarországnak való segítségnyújtásra mint közös érdekre.

A Darholczhoz címzett ajánlásban, a Pallas követőit soroló szöveghelyen Rimay utal a felsorolt férfiakhoz hasonlóan magas műveltséggel rendelkezők további körére. Itt kell szólni példaként arról, hogy a trencséni csoport mellett, amelynek nevesebb tagjairól – Forgáchék, Rimay, Révay, Szokoli, Káthay, Bocatius, Tolnai Balog János – eddig szó volt, figyelmet érdemel a pozsonyi tudóskör is, amely Radéczy István, humanista egri püspök és királyi helytartó kertjében, egy Apollónnak szentelt hársfa árnyékában tartotta gyűléseit. Nevesebb résztvevői: Zsámboky János, Istvánffy Miklós és Georgius Purkircher, pozsonyi orvosdoktor.[17] Ezek a magyarországi humanista csoportosulások, értelmiségi körök tehát szorosan kapcsolódtak egymáshoz, tagjaikat erős közösség- és azonos értéktudat, elhivatottság tartotta össze, noha a tagok társadalmi, politikai, vallási, nemzeti hovatartozására nézve meglehetősen heterogén közösségek voltak ezek. A késő humanizmus idején hazánkban nemcsak a társadalmi elit körében, hanem az értelmiségiek alacsonyabb rétegeiben, az egyszerű tanítók, lelkészek körében is mindinkább elterjedtté vált a latin nyelvű költészet, amelyen belül a korszakban az alkalmi és a bibliai költészet örvendett a legnagyobb népszerűségnek.[18] A különbségek ellenére a hazai humanista neolatin költészetet művelő csoportosulások között igen jó kapcsolat, barátság alakult ki, a tagok, a közösségek képviselői közötti érintkezést pedig fennmaradt írásos források, levelezések, ajánlóversek, -szövegek és egyéb alkalmi költemények támasztják alá.

16 *Uo.*

17 Klaniczay, *i. m.*, 25–26.

18 A magyarországi késő humanista csoportosulások jellemzőiről, a korabeli literatúra sajátosságairól bővebben ld. Klaniczay Tibor, *A humanista literatúra Magyarországon* = K. T., *i. m.*, 32–40; Tarnai Andor, *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában,* ItK, 1997/5–6, 457–469; Tarnai Andor, *Lateinische Lyrik in Ungarn im 16–17. Jahrhunderten,* ALitt, 1984/1–2, 233–242.

III. Tolnai Balog János

A fent tárgyalt, Lipsiushoz írott levelek mindegyike Lipsius-rajongói körként jellemzi a magyarországi humanisták kis gyülekezetét, elég itt példaként Révay leírását idézni:

> Ezért tudd meg, ó doktorok legtudósabbja, Lipsiusom, hogy a Nap nem tud befogott lovaival oly messze kerülni a mi hazánktól, hogy neved jóhíre el ne hatolna ide, a mi Mars-járta tájainkra; sőt neved virágzik minálunk, bölcsességed ragyog, szikrázik, alkotásaid, tanulmányaid fényeskednek, nagy becsben tartják őket, és valamennyit forgatják.[19]

A levelek szerint tehát a kör tevékenysége – a török veszély elhárítása érdekében Marsnak tett szolgálat mellett – Lipsius sokat emlegetett munkáinak tanulmányozásából, és a művek kapcsán felmerülő erkölcsfilozófiai és politikaelméleti kérdések megvitatásából állt,[20] ahogy azt Rimay egy eset bemutatása kapcsán írja levelében:

> …*Centuriá*d azután állhatatos vágyat gyújtott bennem *Állhatatosság*od iránt, amelyet te és barátaid is gyakran említetek leveleitekben. Ez azonban mindaddig rejtőzött előlem, mígnem a boldog emlékezetű nemes és nagyságos Bribiri Melith István úr, Ő Császári Felségének belső tanácsosa és a felső-magyarországi Szepesi Kamara elnöke, a művelt férfiak nemrégiben elhunyt legfőbb jótevője, tudós eszmecserére invitált meg (lévén hogy nemcsak legközelebbi barátságába, de legbensőbb bizalmába is fogadott), s ott rólad és a te dicséretedről forogván a szó, szeretete jeléül saját kezűleg ajándékozott meg vele, *Politikád*dal egyetemben.[21]

Rimay a Balassi-epicédiumhoz írott Darholcz-ajánlásban a Proles Palladiasként emlegetett csoport munkálkodásának egy másik oldalát emeli ki. Barátjának, a nemes Darholcz Kristófnak a köszönetet és hálát érdemlő munkálkodásáról szól, ti. hogy a tudós férfiaknak, azaz társainak a Balassi-fivérekről szóló, eddig különkülön, elszórtan létező, dicsérő munkáit most egy gyűjtemény formájában közreadta.[22] Rimay itt nyilvánvalóan a Darholcz Kristóf által szerkesztett, 1595-ben Bártfán Guttgesel David kiadásában megjelent, Balassi Ferenc és Bálint halálának monumentumot állító funeratiós gyűjteményre utal. A kötet 36 latin nyelvű verset tartalmaz, amelyek a felvidéki humanista költőkör tagjainak tehetségét mutatják. A szerzők közt szerepelnek: Darholcz Kristóf, Tolnai Balog János, Leonhardus

[19] Coron, *i. m.*, 496.
[20] Klaniczay, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában*, 29.
[21] Bene, *i. m.*, 180.
[22] Rimay, *i. m.*, 11.

Mokoschinus, Martinus Mokoschinus, Stanislaus Mokoschinus, Mudronius András, Petri Mihály.

A 16. századi hazai protestáns neolatin irodalom legtermékenyebb jelentés- és formaképző eljárása a szinkretizmus volt, amelynek hatása a Balassi-hagyomány első irodalmi megszólaltatásának tekinthető bártfai antológia versein is érezhető. A reneszánszban újjáéledő antikvitás esztétikai-retorikai-poétikai hagyománya a reformáció kulturális-konfesszionális programjával ölelkezve a korszak megannyi műfaját, műfajcsoportját áthatotta. A szinkretizmus magyarországi működése a XVI. század második felében volt a legerőteljesebb, hiszen ekkortájt bontakozott ki a maga teljességében a Pallas magyar ivadékainak nevezett erdélyi és felvidéki humanista költői csoportosulások tevékenysége. Ez az irodalmi munkásságot is kifejtő humanista értelmiségi nemesség arra törekedett, hogy a tapasztalt és tanulmányozott német kulturális mintákat, módszertani megoldásokat saját közegébe átültesse. Ennek a hazai törekvésnek az egyik leghívebb mutatója az 1595-ös bártfai antológia, amelynek jelentősége túlmutat önmagán, hiszen hatósugara az 1590-es esztendők más hazai latin nyelvű költeményeire is kiterjed, mondhatni generálja is azokat.[23] A gyűjteményben szereplő, fentebb felsorolt költők közül jelen tanulmány két személy tevékenységével foglalkozik részletesebben.

Leonhardus Mokoschinus munkássága, aki a liptómegyei Németlipcsén született, és később evangélikus lelkészként működött, nem ért véget a bártfai antológiában való szerepléssel. 1599-ben Wittenbergben jelent meg *Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine redditarum…* című latin nyelvű, hexameteres Ószövetség-átirata. A mű poétikai-retorikai megformáltságán és a benne kifejeződő értékrendszer összetettségén érződik a németországi tanulóévek, s az ott szerzett tapasztalatok hatása, ahogy ez a bártfai kötet verseire is igaz. Mokoschinus tekintélyes terjedelmű művével az alkalmi költészet felől a Poetica Evangelica műfajcsoport (amely irányzatnak a felvidéki és erdélyi protestáns humanista körökben volt még néhány követője: Georgius Purkircher, Christianus Schesaeus, Casparus Piltzius, Georgius Ostermaier, Georg Henisch) irányába mozdult el, ám irányadó alkotói törekvésként megmaradt a szinkretizmus, a kettős értékrendszer közötti párhuzam, harmónia megteremtésének igénye. Mokoschinus munkájához a hazai és német protestáns humanizmus képviselői írtak kísérőszövegeket, -költeményeket. A versírók közül kiemelkedik Johannes Bocatius, aki a wittenbergi akadémián tanult, és a neolatin költészetben kifejtett munkássága révén elnyerte Rudolf királytól a koszorús költő címet is. A tanulmány záróegységében tehát az Ószövetség-parafrázishoz készült Bocatius-üdvözlőverset veszem majd górcső alá, s kitérek Mokoschinus e költeményre adott írásos reakciójára is,

[23] A bártfai kötetről itt elmondottakat bővebben ld.: Imre Mihály, *A Balassi kánon első irodalmi változata: Az 1595-ös bártfai antológia* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 77–115.

rekonstruálva ezzel egy, a korszakban tipikus, késő humanista baráti kapcsolat irodalmi megnyilvánulását. Mindezek előtt azonban essék szó a magyarországi humanista kör egy másik, Mokoschinusnál jóval ismertebb tagjáról. Tolnai Balog János, a Wittenberget is megjárt, előbb Kapiban lelkészkedő, majd Sáros vármegyei, később ungi espereseként működő neolatin költő Bocatiushoz írott latin nyelvű dicsőítő disztichonjában[24] – amelynek általam parafrazeált tartalmi kivonatát közlöm az alábbiakban – baráti köre, a Proles Palladias portréját adja.

Balog versében boiótiai koszorúval ékesített babérkoszorús költőnek nevezi Bocatiust, ki azon tette által, hogy nagy érdemei hirdetőjének tisztét Balognak adta, s ezáltal híressé tette őt, bizonyosan a csillagok felé tör, a mennyekbe kerül. Sőt ezzel a döntésével Bocatius arra indítja barátját, hogy oly kiváló költeményeket alkosson, hogy azok lépten-nyomon tudós férfiak beszédei által szárnyaljanak. Habár, jegyzi meg Balog, magam is tudom, hogy mily hiányos a felkészültségem, s hogy mennyire áztat a Medusatól eredő forrás,[25] azaz milyen mértékű bennem a költői tehetség, mégis minden vágyam, hogy a koószi Apelles[26] megfessen, még ha nem is vagyok méltó festményéhez. Eztán Balog ígéretet tesz Bocatiusnak, hogy ha a Párkák nem vágják el túl korán élete fonalát, úgy költészete nem lesz háládatlan kedves barátja számára. És ha majd fogadalmaiért az ő Apollónja pártolni fogja, és hajója vitorláit a szeleknek adja, akkor elsőként Bocatiust fogja megénekelni versében, és másokat is, akik szintúgy megérdemlik. Mindezt egy fiktív szituáció leírása követi: Bocatius Múzsák kíséretében, Phoebusszal együtt, sebes lovon ülve érkezik. Balog köszönti barátját, – a Múzsák ékességének és latiumi oltalmazójának nevezi, kin a Gorgónak ez a habja[27] általfolyik. Ami miatt Bocatiust Elba atya[28] zöld babérral díszíti, és negyven férfiú közül kiválasztja. Majd a terjedelmes laudatio következik, a németországi és a hazai késő humanista latin nyelvű literatúra főbb képviselőit sorolja Balog. Ezt külön jelzi is, mikor azt mondja, hogy Bocatiust tiszteli, szereti Friedrich Taubmann, és magasztalja a szent Aegidius Hunnius, és a többiek, kik a nyelveket, s kik Pallaszt nagyra becsülik.

[24] Joannes Bocatius, *Opera quae exstant omnia: Poetica 2.*, ed. Franciscus Csonka, Bp., Akadémiai, 1990 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus XII/2), 973–977.

[25] Utalás a Múzsák költői ihletet adó Hippocrene-forrására, melyet Pegasus – aki Poseidon és Medusa gyermeke – fakasztott a patájával, s amely a Helicon-hegyen található.

[26] Apelles a kis-ázsiai Kolophónban született, a Kr. e. IV. században élt és alkotott görög festő, aki Alexandros udvari festője volt, ebből adódóan ha valakiről portrét készített, az nagy megtiszteltetés lehetett az illető számára. Említésével Tolnai Balog valószínűleg arra utal, hogy ő is szeretne költői tehetsége révén olyan híres személyek sorába emelkedni, akiket a nagy koosi Apelles is megfestett.

[27] Utalás Meduszára, a Gorgóra, akinek gyermeke, Pegasus patája nyomán fakadt a költői ihletet adó Hippocrene-forrás.

[28] A folyó említésével valószínűleg Rudolf, német-római császárra, cseh és magyar királyra utal itt Tolnai, aki 1598-ban koszorús költői és nemesi címmel jutalmazta Bocatiust.

Tolnai Balog költeményében ismert és kevéssé ismert nevekkel egyaránt találkozunk, és az egyes személyekről egy-egy rövidke, félmondatos jellemzést is kapunk. Bocatiust verselik meg azok a költők, kiknek hatalmában áll homlokát borostyánnal ékesíteni: Gottfridus ékesen szóló költeményben, Paul Schede-Melissus édes dallamon, Carolus Uttenhofius pedig szíveket megmozgató hangon szól róla. Gazdagon énekel a magyar humanistáról Matthaeus Dresserus, a különféle mesterségekben jeleskedő történeti tanító. Johannes Maior apollói lantján szintén a költő hírét és érdemeit visszhangozza, s a tekintélyes férfiúk közé sorolja. Az ékesszólás terén komoly erényei révén kitüntetett és a klarosi vizekkel[29] is jól átitatott, azaz a költészetben is kiváló Johannes Fabricius, a héber, a görög és a latin nyelv kapcsán gyakran emlegetett Seraphinus, s a Pegasust már jól meglovagló Andreas Mudronius mindannyian nagyra becsülik Bocatiust, aki Leonhardus Mokoschinust, a szent munka – ti. az Ószövetség-átirat – megalkotóját is verselni tanította. Kallovius, ki egész népeket tanít nagy tehetséggel a szép beszéd művészetére, a tudomány és a vallás tekintetében egyaránt kiváló Kapposides, Thúry György, kiben az isteni tudás és a becsületesség egyszerre mutatkozik meg, Tolnai Fabricius Bálint, akit egyszerre tesz híressé kettős nyelvű ékesszólása, műveltsége és mindig derűs ábrázata mind-mind Bocatius érdemeit idézik emlékezetbe. Rokonává fogadja a költőt Gregorius Vacius, aki a tehetségek támogatóinak sorát növeli és Göncius, a magyar föld örök dicsősége, ki rászolgált a violákból és aranyból készült görög koronára. Az eperjesi iskolamesterhez siet az Apollón művészetétől igen ragyogó, az északi és nyugati vidékeken egyaránt ismert Ezechiel Piperellus. Bocatiust szólítja Johannes Schirmerus és Podalirius, a makhaoni és poeoni törvényben tudós. Szintén társát dicsőíti Casparus Piltzius, a különféle mesterségekben úgy, mint a latin költészetben kiváló, s Johannes Janschiades is, a művészet által felékesített férfiú, aki számára a könyvek isteni ambróziaként állnak rendelkezésre, és Severinus, Franciscus Vedanius, Thomas Timaeus, a nyelvek terén jeleskedő férfiak. Ezután következnek a Bocatiust tisztelők sorában: Adamus Kunischius és Melchior Turocenus, akik egy istennőtől születtek és egy istentől tanultak, Christophorus Teuffenbachus, a Marsnál is tapasztaltabb hadvezér, a csillagok közt is ismert Forgách, a magyar földnek nagy dicsősége, és Homonnai Drugeth István, ki a költészet mellett a vad háborúkra is rátermett, illetve a tudós költeményekkel foglalkozó, bölcs Georgius Hoffmannus a császári kamarából, és Darholcz Kristóf, kinek Pallas szellemet és kardot, Iuno aranyat, Venus pedig szemrevaló tagokat adott, és Cataiensis, akinek Mercurius saját ábrázatát, Mars fegyvereket, Apollón pedig hitet adományozott.

Bocatiust köszöntik és szívükben örökké megőrzik: a császári csapatok vezére, Ladislaus Peteinus, ki Marsnak és a művészetnek egyaránt ékessége, a jogban jártas Patzoltus, Frigedinus, aki szerencsésen egyesíti a pásztorsípot a karddal,

[29] Klaros Apollón jóshelyéről híres görög város. Az Apollón klarosi vizeiben való megmerítkezés a költői ihletettségre utal.

azaz a művészeteket a katonáskodással, Franciscus Bornemissza, kinek természete, tehetsége, nemzetsége, tisztessége és Mars egyszerre parancsolják, hogy szóljon a magyar humanistáról, Andreas és Johannes Kapy, a marsi nemzetség neveltjei, akiknek neve a pannon földön virágzik. Továbbá Andreas, Franciscus és Sigismundus Mariassi, akiknek nemes nemzetsége fölkél, miként a Carpatus is, mihelyt a hűs hóból a csillagokig emelkedik, Franciscus és Michael Kelemesius közül a tanultabb, s a császári város legnagyobb dicsősége, Nicolaus Orlleus. Támogatását ajánlja fel Bocatiusnak a pásztorsípja révén híressé vált Georgius Capronciusz, s a latinul igen jól tudó Andreas Ketzerius a császári udvarból, és Rimay János, ki annak is mestere, hogy a magyar nyelvű költeményekben hogyan énekeljen római hangon. Emlékezetében őrzi meg a magyarországi költőt a nemesi vérből származó Fridericus is, és Ericus Lassota, Caspar Francus, akit Mnemosyne leányai jól okítottak, Georgius Szabó, kit főnemesek pártfogolnak, lángoló virtusa és kincsei ékesítenek, a Pallas által elhíresült Martinus Brechtelius, Stephanus Hertzegus, a művelt beszédű Thebesius, a kegyes Sebaldus Artnerus, s az egyaránt tehetséges Stephanus Debrecinus és David Moesius, az ékes nyelvű Johannes Crausius, a tapasztalt Stephanus Peregius. Végül Tolnai Balog János megjegyzi, hogy Bocatiust, ki egyszerre szólaltatja meg, idézi emlékezetbe költeményeivel, leveleivel Vergiliust, Ovidiust, Horatiust, Cicerot, Sallustiust, Senecat és a tréfás Plautust, sokan ünneplik, dicsőítik, akik erkölcseikre, tehetségükre és harci erényeikre nézve mindannyian ugyanannyit érnek. Századok ékességeinek nevezi Tolnai társait, a pallasi sarjakat, akik meglátása szerint mindenkor méltó tisztelettel emlékeznek Bocatiusra. Balog azzal az ígérettel zárja költeményét, hogy addig fog pásztorsípján játszani, amíg barátja meg nem érkezik hozzá ragyogó fehér lovon, s napfényre vágyakozó költeményei kiadását elő nem segíti ösztönző erejével.

A Tolnai által felsorolt személyek mindegyikének beazonosítása[30] külön tanulmány témája lehetne, így közülük jelen írásban csak a legnevesebbeket emelem ki. A német humanisták közül Friedrich Taubmann, a wittenbergi akadémia költészetprofesszora és Aegidius Hunnius, wittenbergi teológus mellett Tolnai Balog még a következő nevesebb személyeket említi: Paul Schede-Melissus, a heidelbergi Bibliotheca Palatina könyvtárosa, neolatin költő, Johannes Fabricius a helmstedti, wittenbergi és leideni egyetemen tanult csillagász, illetve Johannes Maior, wittenbergi teológus, költő. Bocatius magyarországi dicsérőiként, tiszteőiként vannak jelen: Andreas Mudronius, a Darholcz udvarában tanárként is

[30] Jelen tanulmányban igyekeztem a Tolnai Balog disztichonjában megjelenő személyek közül a lehető legtöbbet felsorolni. A költeményben sokszor csak latinosított vezetéknévvel szereplő személyek teljes nevének meghatározásában Csonka Ferenc – e tanulmányban többször hivatkozott – kiadásának Index Nominum jegyzékét használtam fel. Sajnos sok esetben a névjegyzék sem tudott eligazítást adni a beazonosításban, így ezen személyek teljes nevének kiderítése még további kutatásokat igényel.

működő költő. A költőként és mecénásként egyaránt híres, fentebb a bártfai-kötet kapcsán már emlegetett Darholcz Kristóf. Rimay János, akinek neve a Lipsius-levél és a Balassi-epicédium kapcsán már itt is előkerült, és Homonnai Drugeth István, költő, főispán, császári főkapitány, illetve Tolnai Fabricius Bálint, tanár és prédikátor. Thúry György, koszorús költő és lelkész, s a Forgách-ifjak (Mihály, János, Zsigmond), kik képességeik által a magyar föld dicsőségére lesznek. Casparus Piltzius, aki lelkészként, rektorként és költőként egyaránt működött, és Leonhardus Mokoschinus, a németlipcsei lelkész, akinek nevéhez a már említett Ószövetség-parafrázis mellett csupán néhány alkalmi költemény kapcsolódik.

IV. Leonhardus Mokoschinus

A hazai felvidéki protestáns humanista kör legkiválóbbjai üdvözlik Mokoschinus munkáját, a német oldalt pedig Aegidius Hunnius képviseli, aki a kötethez járuló – szám szerint – első praefatio szerzője. A Hunnius és a Severinus Schultetus által írott előszók mintegy keretbe foglalják Leonhardus Mokoschinus patrónusához, Illésházy Istvánhoz címzett verses ajánlását. A kísérőversek sorát Martinus Mokoschinusnak, a németlipcsei iskola rektorának anagrammája nyitja, majd a szintén általa írott terjedelmes elégia zárja a sort. A két, műfajilag is eltérő (anagramma, elégia) költemény között összesen 13 epigramma szerepel, amelyek szerzői: Moses Szuniiog, Nicolaus Lednensky, Johannes Bocatius, Florianus Duchon, Thomas Esterhasy, Georgius Mokoschinus, Stanislaus Mokoschinus, Andreas Lucae, Alexander Sokczovinus, Paulus Malus, Johannes Rufinus és Stanislaus Brestorosky.[31] A tanulmány zárásaként Johannes Bocatiusnak e parafrázishoz írott költeményéről szólok, annak tartalmi kivonatát adom, egyszersmind vizsgálom Mokoschinus válaszát, reakcióját társa gesztusára, így példázva annak a baráti köteléknek az irodalmi megjelenését, amely Pallas magyar ivadékait összekötötte.

Bocatius örömmel üdvözli a Biblia-parafrázist és szerzőjét.[32] Barátjának (amor) nevezi Mokoschinust, ki elmondása szerint munkájáért, érdemeiért, ha Apollóntól és a caesartól nem is, magától az Úrtól bizonyosan babérkoszorút, koronát érdemel majd. Mokoschinus egy Bocatiusnak címzett dicsérőköltéménnyel[33] és egy levéllel[34] hálálja meg barátja magasztaló gesztusát. Levelében kijelenti, hogy

[31] 2015 áprilisában az egri Tavaszi Szél konferencián részletesen beszéltem a Mokoschinus-parafrázis kísérőszövegeiről, azok kontextualizáló és reprezentáló funkciójú elemeiről. Az előadás tanulmánnyá bővített változata: Posta Anna, *Leonhardus Mokoschinus Historiarum Veteris Testamenti Heroico Carmine Redditarum című művének paratextusai = Tavaszi Szél – Spring Wind 2015,* II., szerk. Keresztes Gábor, Eger–Bp., Líceum, 2015, 101–115. A szöveg elérhető interneten: http://publikacio.uni—eger.hu/id/eprint/55 2016. 01. 25.

[32] Bocatius, *1., i. m.,* 472.

[33] Bocatius, *2., i. m.,* 977.

[34] *Uo.,* 1002.

az Ószövetség-átirathoz járuló megannyi kísérőköltemény közül Bocatius epigrammája illeszkedett a szent műhöz a legtökéletesebb harmóniában. Az eperjesi iskolamester ajánlóverse egyébként épp időben érkezett, még mielőtt Mokoschinus útnak indult volna Wittenbergbe műve kinyomtatása végett, amelyhez patrónusától, Illésházy Istvántól bőkezű támogatást is kapott. Ugyanitt Mokoschinus sajnálatát fejezi ki, hogy Tolnai Balog János költeménye hiányzik a kísérőszövegek közül, de megjegyzi, hogy elmulasztott kötelességét pótolhatja majd más alkalommal, hiszen a költői ihlet benne már nem nyugszik, hanem a próféták történeteinek költemény formájában való visszahozására sarkallja őt. A levél zárásaként Daniel Fabinust a 'mi levélhordónk'-ként emlegeti Mokoschinus, s arra kéri Bocatiust, vegye fel iskolája növendékei sorába az ifjút. Ugyancsak itt kerül még említésre az a rögtönzött epigramma, amit Mokoschinus Bocatiusnak küldött, hogy csatolja *Hungaridos libri poematum V.* című munkájához. A költemény a következőképpen hangzik: A magyar föld a művészeteket tehetséggel ellátva élteti, s a szkíta szirtet Helikon hegységgé teszi. Azt (azaz Bocatiust) ne győzze le dalaival se a trák Orpheus, se a görög líra szeretett Sapphója! Istenek, őrizzétek meg a kegyes költőt, kinek fejét a palatiumi és császári kéz koszorúi nyaldossák!

Összességében elmondható, hogy az itt bemutatott, elemzett szövegek mind egy-egy kis mozaikdarabkával járulnak hozzá ahhoz a rendkívül összetett portréhoz, amely a már meglévő kutatások alapján kialakult bennünk a pallasi sarjak, Pallas magyar ivadékainak tevékenységéről, a kör szerveződéséről, a csoportosulás tagjairól. A Lipsius-levélben olvasottak még formálódó, szűk körű, konkrét témákkal, kérdéskörökkel foglalkozó tudós eszmecserékről, baráti összejövetelekről, a sodalitas litterariaval kapcsolatot kereső, kis magyarországi tudóskörről szólnak. Ezzel szemben Tolnai Balog János disztichonja egy német-magyar, határokon átnyúló szövetség, társaság tagjainak seregszemléjét adja, leírásával a Bocatiust mint vezérüket csodáló, tisztelő, magasztaló csapat nagy számát, változatos tevékenységi körét és összetartását hangsúlyozva, érzékeltetve.

„Hungarian Progenies of Pallas" in the Erudite Correspondence and Neolatin Poetry

At the end of 16th century began to develop the European model 'nobilitas litteraria' of Hungarian society. The members of this new social group studied at foreign universities, had diverse literate, they were erudite men, who awared of their mental values tried for social prerogatives. The people living near each other personally kept in touch, formed intellectual circles, they read, talked, argued erudite questions and wrote poems together, but more distant relatives, groups also have been in contact through correspondence and personal visiting. This study gives insight about organization, structure and operation of a thus

created international learned society, the 'res publica litteraria', and one is actively working on the unit, known as the 'Proles Palladias' Hungarian small group by analysing the late humanist letters and poems.

EMLÉKEZÉS

Déri Eszter

Genealógia és nemzetségkönyv az Esterházyakhoz kapcsolódó halotti beszédekben*

„…hogy mit gondolunk magunkról, az azon múlik, mire emlékszünk a múltunkból."[1]

Pierre Nora *lieux de mémoire*-definíciójának[2] kétségtelen érdeme, hogy újra felhívta a figyelmet a hagyomány és a történelem identitásformáló és -erősítő szerepére. Az identitás megteremtéséhez nélkülözhetetlen kollektív emlékezetet gyakran olyan hagyományok alkotják, amelyekben már nem „élünk benne", így azok már nem is kapcsolódhatnak közvetlenül a jelenhez. Az emlékezet helyeinek feladata, hogy megőrizzék ezeket a hagyományokat, és az „ismeretlenségbe merülő múltat" történelmi emlékezetbe vonják[3] – megadva a jelennek az emlékezés lehetőségét. Nora nemzetekre szabott modelljét kisebb közösségek esetében is működőképesnek találjuk, hiszen egy család történetében az önazonosság megteremtésének és megtartásának eszközei épp úgy elengedhetetlenek, mint egy állam esetében. Ám mi történik akkor, ha egy családnak szükségessé válik ugyan története reprezentálása, azonban nem állnak rendelkezésére sem a megélt emlékezetből kiemelhető reprezentatív darabok, sem a hagyomány? A 16–17. századi családtörténetek példáit tekintve úgy tűnik, mindez konstruálható.

A magyar vonatkozású genealógiák, nemzetségkönyvek történetéről, példáiról, funkcióiról az elmúlt két évtized bőséges szakirodalmat nyújt,[4] a tárgyban kutató történészek, irodalom-, illetve művészettörténészek munkáiból ismert mind a

* A szerző az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja.

1 Daniel L. Schacter, *Emlékeink nyomában,* ford. Dankó Zoltán, Bp., Háttér, 1998, 61–62.

2 Pierre Nora leggyakrabban idézett munkája magyar nyelven elérhető K. Horváth Zsolt fordításában: Pierre Nora, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája,* Aetas, 1999/3, 142–157.

3 Hagyomány, nemzeti identitás és emlékezethelyek kapcsolatának alapos elemzése: Gyáni Gábor, *Kollektív emlékezet és nemzeti identitás,* 2000, 1999/3, 12; Uő, *Identitás, emlékezés, lokalitás,* 2k–Villany2000, 2008/6, http://ketezer.hu/2008/06/identitas—emlekezes—lokalitas/ 2016. 01. 10. Az emlékezethely fogalmáról, funkciójáról: Pótó János, *Előszó: Megdöntés – ledöntés* = P. J., *Az emlékeztetés helyei: Emlékművek és politika,* Bp., Osiris, 2003, 11–29.

4 A teljesség igénye nélkül: Galavics Géza, *Barokk családfák és genealógiák = Főúri ősgalériák, családi arcképek a magyar történelmi képcsarnokból,* szerk. Buzási Enikő, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 1988, 22–25; Galavics Géza, *Családfák, genealógiák = Főúri ősgalériák…, i. m.,* 46–51; Bene Sándor, *Politika és genealógia: A Zrínyiek eredetéről,* Café Bábel, 1996, 27–38; Buzási

genealógia 16–17. századi műfajának birtok- és öröklési ügyekben betöltött szerepe, mind reprezentációs rendeltetése.[5] A szakirodalom példatárában kiemelkedő az Esterházyak családtörténete, amelynek legimpozánsabb illusztrációi a „képes genealógia", az *Arbor genealogica*[6] és a genealógiát nemzetségkönyvvé duzzasztó *Trophaeum.*[7] E művek kapcsán elsősorban Esterházy Pál nádor genealógiai érdeklődését szokás hangsúlyozni,[8] és a családi múlt „koholmányát" mindenekelőtt az ő fantáziájának termékeként említik.[9] Egyes álláspontok szerint azonban „kevéssé valószínű, hogy Pál herceg maga tintázta volna be ujjait a hun ősök felsorolásával"[10] és nem szabad kizárni annak lehetőségét, hogy a *Trophaeum* költött életrajzait Esterházy Pál nádor titkárai, Bezerédy Pál, Bezerédy Ádám, Jeszenszky Ignác vagy a könyvhöz fűzött elégia szerzője, Ritter Pál állították össze.[11] Abban mindenesetre a legtöbben egyetértenek, hogy az 1670-es *Genealogica* nem előzmények nélkül készült, a rajta szereplő ősök egy része megtalálható már az ismereteink szerinti első családfán, amelyet Balásfi Tamás boszniai püspök készített Esterházy Miklós nádor számára.[12] A szerzőségre vonatkozó kérdések mellett újabban érintették már e családtörténet történettudományban való szerepét és más irodalmi művekben való megjelenítését,[13] azt azonban még nem vizsgálták, hogy e történetet hogyan mutatták be a főúri reprezentáció egyik legfontosabb műfajában, a nyomtatott halotti beszédekben.

Enikő, *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a* Trophaeum *metszeteiben = Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon,* szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 411–424; Bene Sándor, *Őskeresők (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere),* ItK, 2003, 3–42; Szabó András Péter, *A magyar Hallerek nemzetségkönyve,* Századok, 2008, 897–942; Fazekas István, *Esterházy Pál nádor és a családtörténet,* Századok, 2009, 905–917; Pandula Attila, *A genealógia magyarországi histográfiájának áttekintése = Genealógia,* szerk. Kollega Tarsoly István, Kovács Eleonóra, Pandula Attila, Vitek Gábor, I, Bp., Tarsoly, 2012, 7–41. Az 1800 előtti magyar vagy magyar vonatkozású genealógiák első bibliográfiája: *Magyar családtörténeti könyvészet: 1472–1905,* összeáll. Köblös Zoltán, Kolozsvár, 1909, 6–21.

5 Pandula, *i. m.,* 8.

6 *Arbor Genealogica Inclytae Familiae Esterhas[ia]nae Ab Orbe Condito Vsque Ad A[n]nvm D[omi]ni MDCLXX,* Tobias Sadler, 1670.

7 *Trophaeum Nobilissimae ac Antiquissimae Domus Estorasianae,* Wien, 1700.

8 Buzási, *i. m.,* 412.; Fazekas, *i. m.,* 906.

9 Tóth Gergely, *Egy koholmány hosszú árnyéka: Esterházy Pál genealógiai fikciójának utóélete a 18–19. században = Esterházy Pál, A működvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén,* szerk. Ács Pál, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, reciti, 2015, 357–372.

10 Berényi László, *Domini de Salamon-Watha dicti Zyrház, de genere Salamon: Jegyzetek az Esterházy család eredetéhez és korai történetéhez* = B. L., *Esterházyak: Egy ezeréves család történetei,* I, Eszterháza Kulturális, Kutató- és Fesztiválközpont, 2014, 142.

11 *Uo.,* 142.

12 Említi: Berényi, *i. m.,* 139.

13 Tóth, *i. m.,* 359.

A temetési beszédek funkciói, történeti forrásértéke az elmúlt évtizedekben kétségtelenül nagy figyelmet kapott:[14] a műfaj 17. századi reprezentációs szerepének retorikai alapjait Kecskeméti Gábor kutatásai mutatják be,[15] újabban pedig Kökényesi Zsolt összefoglaló tanulmánya tárgyalja a 18. századi halotti beszédek főúri reprezentációját.[16] Hasonló érdeklődés övezi az Esterházyak történetének[17] és irodalmi megjelenítésének forrásait.[18]A következő oldalak célja, hogy az 1800-ig nyomtatásban megjelent, az Esterházy család elhunytjai felett tartott, genealógiát is tartalmazó temetési prédikációk áttekintésével képet adjanak a családtörténet e műfajban előforduló interpretációiról.

Az 1800-as korszakhatárig egyelőre összesen 27 darab katolikus nyomtatott prédikációról van tudomásunk, amelyek biztosan az Esterházyak halotti pompájához kapcsolódóan jelentek meg magyar, latin vagy német nyelven. Időben valamennyi Esterházy Miklós temetése (1645) és Eszterházy Károly halotti végtisztessége (1799) között helyezhető el. A csokor elsősorban azért érdekes, mert nem ismerünk más olyan magyarországi főúri famíliát, amely esetében ilyen nagyszámú halotti beszéd maradt volna ránk – lehetőséget adva ezzel az egy adott család tagjaihoz kapcsolódó szövegek közös jegyeinek vizsgálatára. A következő

[14] Minderről átfogóan, illetve a halotti beszédek felépítéséről elsősorban: Kecskeméti Gábor, Nováky Hajnalka, *Bevezetés = Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból,* kiad., jegyz. K. G., N. H., Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 18–28.

[15] Kecskeméti Gábor, *Domini sumus: Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek inventiójában,* ItK, 1992, 381–398.

[16] Kökényesi Zsolt, *„Vég nélkül való Nagyság": Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben,* Aetas, 2015/1, 162–183.

[17] A család korai történetéhez és további irodalom: Péter Katalin, *Az Esterházy-család felemelkedése = Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra: Az Esterházy-család,* Keszthely, Helikon Kastélymúzeum, 2005, 7–37; Pálffy Géza, *Pozsony megyéből a magyar királyság élére: Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján,* Századok, 2009, 853–882.; Berényi László, *i. m.*

[18] Tekintélyes példája ennek a 2013-ban megrendezett, Esterházy Pált középpontba állító Rebakucs konferencia és konferenciakötete (*Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén,* szerk. Ács Pál, Bp., MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, reciti, 2015), a konferencián bemutatott forrásválogatás (*Az Esterházy család és a magyarországi művelődés: Képek és szövegek a XVII-XIX. századból,* vál., szerk. Knapp Éva, Tüskés Gábor, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013.) Lásd továbbá: Viskolcz Noémi a család történetét érintő dolgozatait, legutóbb: Viskolcz Noémi, *Esterházy Anna Júlia (1630–1669),* Századok, 2015, 873–903. A család temetési reprezentációjával kapcsolatban: Szabó Péter, *A végtisztesség: A főúri gyászszertartás mint látvány,* Bp., Magvető, Bp., 1989; Viskolcz Noémi, *Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században,* Művészettörténeti Értesítő, 2009, 245–268. A családhoz kapcsolódó halotti beszédek kapcsán: Maczák Ibolya, *Rózsák tövis nélkül: Családreprezentáció az Esterházy-apácákhoz (is) kapcsolható temetési beszédekben = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás, i. m.,* 571–578; Maczák Ibolya, *A herceglány léptei: Család- és nőreprezentáció az Esterházy Krisztina Jozefa felett mondott gyászbeszédben = „Fényes palotákban, ékes kőfalakban": Tanulmányok az Esterházy családról,* szerk. Maczák Ibolya, Bp., WZ könyvek, 2009, 125–141.

oldalakon e vizsgálat a családi múlt bemutatásának különböző módjaira, illetve a családi emlékezet feltételezett nyomaira irányul.

A prédikációs gyakorlatban a származás leírása az elhunyt laudációjához kapcsolódik. Bár a szakirodalom hajlamos a prédikációk legállandóbb részeként említeni a családok honfoglalás kori történetére való hivatkozást, a 18. századi katolikus halotti beszédeket áttekintve nem sok példát találunk az Esterházy család körén kívül.

Az elhunyt dicső őseiről való századokra visszatekintő megemlékezés felekezettől függetlenül vitás kérdésnek számított.[19] Árulkodóak e tekintetben például Baranyi Pál jezsuita szerzetes helytelenítő szavai:

> …mi nem szóllúnk egyik beszédünkben-is a Halottaknak Elejükröl; hanem tsak magánossan az elöttünk fekvö Halotról […] Tudgyuk ugyan, hogy más Országokban, sok bölcs, és nevezetes Prédikátorok mind az Atyai, s-mind az Anyai ágról […] *száz esztendöktöl fogva* elé hozzák a Halottoknál való Prédikácziókban, a Halottaknak mind két ágon lévö Elejüket.[20]

Ezért találkozunk a főúri temetések régebbi családtörténetet is érintő prédikációiban a túlzás látszatát kerülő mentegetőzés formuláival. Stehenics János például „hallgatott volna" Viczay Jób temetése alkalmával, ha „ezen Méltóságos Gróffi szomorú Háznak sok száz esztendöktül fogvást Országunkban, Hazánkban, söt külsö országokban is kiterjedett Dücsössége, Fényessége, a szóllásra nem kisztene [!], nem ösztönözne".[21] Sőt, találunk példát arra az indokra is, amely szerint a család méltósága azért kerül említésre, mert ez már önmagában záloga az elhunyt örök mennyei boldogságának:

> Mit mondhatunk hát már az elöttünk fekvö, gyászos koporsóba bé-zárattatott […] Gróf Haller Gábor Ur felöl? […] Én ez iránt azt mondom, hogy ha mi e Méltóságos Urat soha nem esmértük vólna, soha véle nem társalkodtunk, s nyájaskodtunk vólna is, és soha semmit róla nem hallottunk vólna is, tsak azt értvén róla, hogy ez a Mélt. Uri Haller Házból s Familiából származott, s ottan neveltetett; tsak egyedül ebböl is mindjárt ítéletet tehetnénk, hogy bizony tehát ez ember vólt, ollyan, a minémüt a Sz: Lélek mond embernek lenni.[22]

A prédikáló papok még az Esterházyak méltatásakor is szükségesnek érezhették a méltatás indoklását. A szövegek e részleteinek összehasonlításakor azt

[19] Protestáns példákhoz lásd: V. László Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében,* doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK, 2011, 47–48.

[20] Baranyi Pál, *A Kegyes Olvasóhoz* = B. P., *Imago vitae et mortis,* I, Nagyszombat, 1712, **2v. (Kiemelés tőlem – D. E.)

[21] Stehenics János, *Lessus Hedervarianus az az: Hedervari siralom,* Győr, 1735, 11.

[22] Szabó Mihály, *Homo inexterminabilis factus esca vermium,* Kolozsvár, [1723], B3v.

találjuk, hogy nem egyszer hasonló motívumon alapulnak. Az egyik ilyen a *fortes creantur fortibus* mottó, míg a másik a család és Ábrahám nemzetsége között hasonlóságot teremtő biblikus mitizáció.[23] Bár a korszak számára sem az utóbbi, a választott nép–magyar nép közötti sorspárhuzamból ismerős analógia,[24] sem Horatius mottószerűen használt idézete nem ismeretlen,[25] az azonos családhoz kapcsolódó szövegekben való többszöri előfordulásuk megkérdőjelezi használatuk véletlenszerűségét.

Előbbi idézet a halotti beszédeket tekintve azért is figyelemre méltó, mert Horatiusnak abból az ódájából származik, amelynek eszméje rokon a 18. század legvégéig minden, Esterházyakhoz kapcsolódó halotti beszéd gondolatával, illetve általánosan a kor minden főúri temetési beszédében fellelhető családreprezentáció elképzelésével is. Az óda következő sorai[26] szerint nem elég, ha valaki nemes ősöktől származik, tetteivel meg is kell szolgálnia származásából adódó, születésétől legitimnek tekintett dicsőségét. Ez az elképzelés független a prédikációk célkitűzéseitől, a prédikációs stílus a század utolsó negyedében megfigyelhető változásaitól: Eszterházy Károly 1799-es, egri temetéséig a legtöbb beszédben megjelenik.[27]

23 „…az Isten meg sokasitotta az ö magvokat, mint az égi csillagokat; bé-tellyesétvén rajtok azt az igéretet, mellyet az ö kedves szolgájának Ábrahámnak tett vala." (Vida István, *Vae, vae vae habitantibus in Terra,* Győr, 1747, 12.)

24 Az ezzel a gondolattal rokon zsidó-magyar sorspárhuzam és az ószövetségi gyökerű történelemszemlélet kérdéséről: Győri L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori hagyományban = Egyház és művelődés: Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből,* szerk. G. Szabó Botond, Fekete Csaba, Bereczki Lajos, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000, 29–52; további irodalom: Restás Attila, *Két bölöni unitárius kéziratos prédikációskötet tanulságai: Zsidó-magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikatörténet = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára,* szerk. Jankovics József, Jankovits László, Szilágyi Emőke Rita, Zászkaliczky Márton, Bp., reciti, 2015, 175–180. A biblikus mitizációról: Hargittay Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben,* Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10), 24.

25 A 18. századi prédikációkban leggyakrabban idézett Filippo Picinelli emblémáskönyvében a kígyókat ölő gyermek Herculest ábrázoló embléma mottója a *Fortes creantur fortibus* annak bemutatására, milyen fontos a hősi tulajdonságokkal megáldott ősöktől való származás. („…che dimostra quanto rilievi il nascere da progenitori, dotati di qualità eroiche, e segnalate." Filippo Picinelli, *Mondo simbolico,* Venezia, 1670, 97.)

26 „Hős nemzedék csak hős ivadékot ád; / ősvirtus éled újra a jófajú / ménben, tinóban; bérci sas nem költ soha gyáva galambfiókát. // De műveléssel zsendül a jellem is, / hű gyámolítás edzi a szíveket, / hol vész az erkölcs, korcsra válik / és elenyész örökölt erényünk." Horatius, *Carminum lib. Quart.,* IV, 29–36. skk. (Quintus Horatius Flaccus *Összes versei,* szerk., Borzsák István, Devecseri Gábor, jegyz. Szepessy Tibor, Bp., Corvina, 1961, 273.)

27 Még e dolgozat korszakhatárát követően is – csupán egy 1804-ben kiadott prédikációt példaként említve: „méltó tsemetéi légyenek a ditsö Törsöknek. A ki el-fajul attól, […] Ámbár jobb Atyától született légyen mint Jupiter, nemtelen az: mert […] igaz Nemesség az, a melly tulajdon erköltseivel tündöklik." Cserey József, *Halotti beszéd, mellyel méltóságos gróff Hallerköi Haller Sigmond urnak […] szomoru vég pompáját tisztelte…,* Kolozsvár, 1804.

A mottó első alkalommal a vezekényi hősök temetésének (1652) magyar nyelvű beszédében olvasható, amely családtörténeti utalásaiban is első az Esterházyak halotti prédikációi között. Hoffman Pál magyarázatában Esterházy László ősei miatt választotta magának „bélyegül, jelül, *Symbolum*-ul" a *fortes creantur fortibus* mottót, de többes száma ellenére – azt a látszatot keltve, hogy a szűkös időkeret miatt – mégsem mutatja be e megszámlálhatatlan ősöket, „nagy *Familia*-iának sok számos, réghi ösiröl hogy ne szóllyak", végül csak László édesapját említi: „az Attya Néhai […] Esterházy Miklós […] vólt, a ki mind elméiével, mind kardgyával, mind pedigh méltóságos feiedelmi maga-viselésével, mely düchösségessen, szélessen teriesztette Nemzetségünknek dichéretes hirét, nevét; mely szerenchéssen, szivessen, szorgalmatosson óltalmazta szabadságát, minnyáian tudgyuk."[28] (A genealógiák hagyományos funkciójának ellentmondva több szóra érdemesíti az elhunyt édesanyjának családját, és precízen felsorolja családfája virágzó ágait: „[Nyáry Krisztina] Annya, Várdai Katha Aszszony: amely Várdai Katha Aszszonynak az Annya, Losonczy Dorotthya Aszszony: amely Losonczy Dorotthya Aszszonynak az Annya, Báthori Klára Aszszony: amely Báthori Klára Aszszonynak az Attya Echedi Báthori György, és az Annya Somlyó Báthori Anna Aszszony vólt."[29] (A női ág e hangsúlyos szerepével egy 1762-ban megjelent beszédben találkozunk majd újra.)

Esterházy Pál nádor haláláig az ezen a temetésen elhangzott két beszéden kívül még hármat ismerünk,[30] azonban ezek közül csupán egy alkalommal hallhattak a jelenlévő gyászolók családtörténetet, a zólyomi ághoz tartozó Esterházy Sándor halotti pompája alkalmával (1681).[31] A távolabbi múltra vonatkozóan ez a szöveg sem beszédes, de érdemes megjegyezni, hogy itt találkozunk először „Esztorás Pál" alakjával, aki fiktív személy, de a temetés idején már meglévő *Genealogicá*n is szerepel.

Kiss Imre beszédében emellett figyelemreméltó részlet a nemesség 17. századi nemzetszemléletének nyoma:[32] a család a nemzettel azonosul történetében, amikor Esterházy Sándor végtisztességén a prédikációban elhangzó „micsoda nép közzül vagy te?" kérdésre az elhunyt nevében mindenekelőtt a „nagy Magyar Nemzet, és Nép közzül vagyok én"[33] válasz hangzik el, és ezt követően – a

[28] Hoffman Pál, *A tekentetes es nagysagos Hoffmany Pal, péczi püspök […] predikatzioia…,* Bécs, 1653, 13.

[29] *Uo.*

[30] Sennyey István, *Keserves dichérete az néhai méltoságos groff Esterhas Anna Julia aszonnak,* Bécs, 1669; [Ismeretlen szerző], *Égröl le-esett nagy csillag,* 1697.

[31] Kiss Imre, *Midőn a tekintetes és nagyságos […] Esterházy Sándor ur eltemettetnék,* Nagyszombat, 1681.

[32] A halotti beszédek nemzetszemléletéről: Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században,* Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 227–233.

[33] Kiss, Cv.

családtörténetet megelőzve – a jezsuita szerzetes elsőként a magyarokat méltatja. E módon a szerző a család történetét olvasztja eggyé a „magyar nemzet" történetével, emellett végül a haza nagyjait és tetteit azok közé az értékek köré rendezi, amelyek a 18. századi prédikációk családreprezentációiban már a legfőbb Esterházy érdemekként jelentek meg (vitézség,[34] bölcs hadvezérlés,[35] hit,[36] szent élet,[37] Mária tisztelete,[38] hűség a katolikus egyházhoz).[39] Még ha nem is lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy a magyar nép történetének részletes elbeszélése a beszéd valószínűsíthető kinyomtattatójának szándéka volt, ebben a részben már-már a genealógiák őskultuszát epikusan őrző 18. századi katolikus főúri halotti prédikációk előszavát ismerhetjük fel, amely őskultusz alapja a nemesség országgal való azonosulása.[40] Ez a beszéd mindenesetre határt jelent a 17. század családtörténetet alig-alig említő prédikációi és a 18. század évszázadokat magasztaló, a „hivatalos" forrást használó beszédei között.

Bizonyos értelemben e képzeletbeli határunk sávján áll Esterházy Pál nádor, hiszen csak az ő életét követő évtizedekből olvashatjuk a genealógia részeit konkrét évszámokkal, személyekkel és helyszínekkel a végtisztességeket kísérő prédikációkban.

Bár az utókor megítélése szerint egyetlen Esterházynak sem lehetett olyan kardinális az Örstől való származás tudata és a genealógia legitimáló szerepe, mint Esterházy Pálnak, a halotti pompája (1713) után megjelent három beszéd közül csupán a magyar nyelvű[41] említi a családot, és ez sem részletesebben, mint amit a 17. századi laudatiókban tapasztaltunk: „Nap módgyára sokan tündöklöttek, […] de most egyebeket félre hagyván, csak ama bóldog emlékezetü Galántai Gróff Esterhas Miklóst […] emlitem…"[42]

[34] „Csak az egy Corvinus János annyira rontotta az hatalmas Török eröt, hogy Corvinus halálát meg értvén a Török Császár, könyvezet boszszuságába, és mérgébe, hogy meg nem boszszúlhatta a Török Nemzetségen el-követet sok gyözedelmes hatalmasságit." *Uo.*

[35] „Ha az hadak bölcs vezérlését nézzük, melly-is nem utolsó dicsiret a Világi Monarchákban, dicsirtetik Atila…" *Uo.,* C2r.

[36] „Ha az igaz Istennek tiszteletit, és ösmeretit visgállyuk, mennyi sok millio lelkeket vezetet arra Geyza a Magyarok hadnagya…" *Uo.,* C2r.

[37] „Ha Szent emberekkel köl dicsekednünk. Azokkal is tündöklöt Országunk Nemzetségünk […]" *Uo.,* C2v.

[38] „Ha Bóldogságos Szüz Mariának Tiszteletit nézzük. Oh möly nagy völt az Nemzetségünk közöt!" *Uo.*

[39] „Ha az igaz Hitnek egygyessége tündököltet Nemzetségeket Mind egy igaz Catholica Vallású vólt a Magyarság." *Uo.*

[40] Galavics, *Barokk családfák és genealógiák, i. m.,* 22.

[41] A beszéd emblematikus elemeit tárgyalja: Knapp Éva, *Emblematikus eszközök a 17–18. századi magyarországi prédikációirodalomban,* ItK, 2000, 10; továbbá: Knapp Éva, *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás = „Judit képit én viseltem": Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok,* Bp., Argumentum, 2007, 13–15.

[42] Vargyasi András, *Sol mysticus,* Nagyszombat, 1713.

Az egyik lehetséges magyarázatot a végrendelet erre vonatkozó utasítása adná, ebben azonban nem találunk ilyen jellegű instrukciót. Feltételezhető az is, hogy az elhunyt még életében rendelkezett a család e szöveges megjelenítéséről, de erre vonatkozóan egyelőre nincsenek ismert források. Egy harmadik megoldást sugall, ha visszatérünk Nora emlékezethely-definíciójához – de ez alkalommal annak megfordításához. Modelljét megfordítva ha az emlékezet még élő, nincs szükség az emlékezethelyre, és ebben az esetben tovább megyünk ennél, hiszen e családtörténet itt fiktív események láncolata. Ha a *Trophaeum*ot egy családi emlékezethelynek tekintjük, érthető, hogy nem tölthette be funkcióját teljesen mindaddig, amíg a kortársak emlékezete a közelmúltra vonatkozóan nem merült feledésbe, márpedig Esterházy Pál halálakor a temetésen jelenlévők egy része ismerhette még a botrányt és vádakat, amelyek édesapja hirtelen felemelkedését és házasságát követte.[43] A *Trophaeum* mindenesetre láthatóan csak a második generációt követően vált a család szűkebb körében is elhangzó szövegek forrásává.

Az első példa a cseszneki ági leszármazott, gróf Esterházy György temetéséhez kapcsolódik (1734). A genealógia részlete itt a család egyházban betöltött szerepét igyekszik hangsúlyozni. Ebben a szövegben találkozunk először a forrás megjelölésével: „Hazánknak Historiájában melly Trophaeumnak neveztetik olvastam".[44] A szerző innen „tudja", hogy a família 969-ben plántáltatott az Anyaszentegyházban,[45] amikor „ezen Méltóságos Ház eleinek Urs Herczegnek Fia Estorás […] körösztöltetet-meg, Szent István Király Attyával Geiza Herczeggel edgyütt, Szent Pál Apostol nevére", tehát az első keresztény „tagja vala ezen Méltóságos nagy Hírü Nevü Familiának, Estorás Pál",[46] akinek névválasztása nyilvánvalóan nem ok nélkül volt, hiszen leszármazottai is olyan oszlopai az egyháznak, amilyen Szent Pál volt az Egyház számára.

A beszéd nyilvánvalóan a család egyházhoz való hűségét és lojalitását kívánta hangsúlyozni, minthogy a genealógia részletei kizárólag az egyházi méltóságokra, illetve az Esterházyak egyházi adományaira hivatkoznak, külön kiemelve Esterházy Imre érseket (1663–1745), az elhunyt nagybátyját. A család addigi történetében legmagasabb egyházi rangot elért rokon méltatása arra utal, hogy a beszéd kinyomtatásának finanszírozása az ő nevéhez kapcsolódik. A halotti

43 Esterházy Miklós nádor házasságkötésének legendájáról: Lukácsy Sándor, *Újévi ajándékok: Egy magyar prédikációtípus* = L. S., *Isten gyertyácskái,* Pécs, Jelenkor, 1994 (Élő irodalom), 181; Toldy Ferenc, *Esterházy Miklós élete = Galantai gróf Esterházy Miklós munkái,* szerk. T. F., Pest, 1852 (Újabb nemzeti könyvtár, 1), XII; és annak fogadtatásáról: Eszterházy, *i. m.,* 91–94.

44 Stehenics János, *Threnus inclyti Comitatus Albensis,* Györ, [1734], 20.

45 A honfoglalás kori egyenesági leszármazás gondolata köztudottan nem pusztán az Esterházyaké, korabeli jelenség. (Vö. Buzási, *i. m.,* 412.) Nem Stehenics költői védjegye tehát, ha egy évvel később, 1735-ben, Viczay Jób származásának leírását is Szent István korától kezdi: „Atya ágon származik amaz híres és nevezetes nagy értekü Losi Méltóságos Gróff Belud Jánostól, ki még Szent István Király üdejében egyéb jószágok közzül Loosnak birássában vala." Stehenics, *Lessus Hedervarianus…, i. m.,* 15.

46 Stehenics, *Threnus inclyti…, i. m.,* 21.

beszédek genealógiájának vizsgálatában ez azt a feltételezést erősíti, amely szerint a családtörténetek által priorizált ősök nem annyira az elhunyt életútjának, vagy betöltött hivatalának,[47] sem a szerző invenciójának, mint inkább – az elhunyt a halotti beszédekre tett végrendelkezése híján – a családtagok reprezentációs szándékának függvénye.

Padányi Biró Márton 1746-ban megjelent prédikációjában Stehenicsnél nagyvonalúbb volt forráshivatkozását tekintve: „Historiákban, a mi Eleink, a mi Atyáink beszélleték nékünk, hogy […] a Méltóságos Esterházi Tárházban ez az el reitetett el titkoltatot kincs, mikor, holl, és miképen találtatott meg"[48] – a kincs tudniillik Krisztus, ami a kereszteléssel „találtatott meg", felfedezője pedig Esterházy Pál volt, aki Szent Istvánnal azonos esztendőben, 969-ben tartatott a keresztvízre, „a mennyire kinyomozhatta" ezt a szerző. Padányi Biró Márton családtörténete emellett utal a keresztség előtti első Esterházy ősökre, akik 744-ben „jöttek ki" Pannóniába „Szittyiábul", a „pogánságnak setét éjébül" 300.857 emberből álló sereggel,[49] és hogy a család első atyja „Eurs" volt, akinek egyedül több fia lett, mint a másik hat fő vezérnek összesen, azzal, hogy Isten az Ábrahámnak tett ígéretét beteljesítette. „…az Istennek malasztyát magában foganatossá tette [t. i. Esterházy Pál], és testi kincseket, hogy mind világi mód szerént az ö Fiai maradéki, a mint az Isten Abrahámnak igérte volt, mint az égnek Csillagi meg sokasodnának: mind pedig az ö benne kezdödöt Romai közönséges egyedül üdvözétö Hitnek igasságában…"[50]

Az „eörsi" származás, illetve Estoras Pál alakja már a családfákon és a *Trophaeum*ban is megjelenik,[51] ahogyan az 1766. évvel bezáróan minden prédikációban, azonban a további ősök felsorolása egyáltalán nem egységes. A csatolt táblázat a beszédben megjelenő személyek, események, helyszínek és évszámok első, 1526-ig felsorakoztatott részét mutatja, illetve mellette azoknak a prédikációknak a részleteit, amelyek a Padányiéhoz hasonlóan felsorolásszerűen és részletesen tartalmaznak a család történetére vonatkozó fiktív információkat. A táblázatban szereplő ősök, a megadott évszámok, események, vagy oklevelek itt feltüntetett sorrendje megegyezik a beszédek elbeszélési sorrendjével, amely minden szöveg esetében kronologikus.

47 Esterházy György nem egyházi pályára indult. Főajtónállómester és a helytartótanács tanácsosa volt, élete végén pedig Fejér vármegye főispánjának nevezték ki. (Eszterházy János, *Az Eszterházy család és oldalágainak leirása,* kiad. Esterházy Miklós, Bp., Athenaeum, 1901, 195; Farkas Gábor, *Fejér vármegyei történeti archontológia,* Alba Regia: a Szent István Király Múzeum évkönyve, 2000, 38–139.)

48 Padányi Biró Márton, *Esther id est: Occulta absondita,* Pozsony, 1746, Cv.

49 *Uo.,* C2v.

50 *Uo.*

51 Személyük nyilvánvalóan fiktív. A galánthai Esterházyak 1527 előtti történetéhez lásd: Berényi László, *Domini de Salamon-Watha dicti Zyrház…, i. m.,* 163–183.

Az 1747-ben megjelent, Vida István által írt beszéd[52] pontról pontra azokat az adatokat sorolja, azonos sorrendben, amelyek Padányinál olvashatók, azonban évszámokat nem közöl. Ennek alapján feltételezhető lenne, hogy mindkét esetben a *Trophaeum* első és második része volt a forrás, ugyanakkor a táblázatban félkövér betűkkel szedett részletek nem szerepelnek az Esterházy nemzetségkönyvben, így sokkal valószínűbb, hogy Vida beszédében Padányi szövegének kompilálására gondolhatunk. Vida István nem tünteti fel az évszámokat, amiket Padányi a marginálián jelez, és a történetek azon elemei is, amelyek csupán Vidánál szerepelnek (a táblázatban kurzívval kiemeltek) megtalálhatók Bonfininél vagy Istvánffy művében is, leírójuknak nem volt szüksége a családtörténetre vonatkozó forrásra.

A harmadik oszlopban található prédikációt 1748-ban adták ki.[53] Az elődöket ebben az esetben nem leíró történeteken keresztül, hanem az uralkodók által a család egyes tagjainak adományozott oklevelek citátumain keresztül sorolja fel a szerző. Például „Dicsérni kezdették ezeket már hajdanánt a mi Felséges Koronás Királyink, de azok dicséretinek végit soha nem tutták érni. Dicsérte elsöben-is ezen Méltóságos Uri Nemzetséget Szent László Király, mikor 1095-dik Esztendöben Estoras, vagy-is Eszterházi Mihálynak, mint vitéz Tábori hadi Vezérjének, és Eszterházi Albertnek Kalócsai Érseknek kérésére, ezen M. Uri Ház Nemzetségének Lajstromát Királyi pecsétes levelével meg erösétvén azt mondotta: Maiores sui iam inde ab initio ingressus Hunnorum strenui sempre Magnique Heroes extiterunt."[54] László „oklevelének" e részlete a *Trophaeum* harmadik könyvének első „*Privilegium*ában" olvasható: „Nobis repraesentarunt, quomodo Majores [!] sui jam [!] inde ab initio ingressus Hunnorum."[55] A halotti beszéd további oklevél másolatai kivétel nélkül a *Trophaeum* 3. részéből származnak.

E két típus, az Esterházy hőstörténeteket színező, illetve a hitelesség látszatát még inkább fenntartó, oklevélmásolatokat felsorakoztató beszédek találkoznak az Esterházy Pál Antal temetése (1762) után megjelent német nyelvű prédikációban.[56] Bár előfordul, hogy a szakirodalom 1750 környékén húzza meg a határt, amely után a *Trophaeum*ot a korban már nem tekintették hiteles munkának, Primes is azt a Szent Lászlónak tulajdonított fiktív oklevelet idézi beszédében, amely a *Trophaeum*ból származik.

52 Vida, *i. m.*

53 [Nagy Dániel], *Vég nélkül való nagyság,* Posony, 1748.

54 A szerző a „forrását" is megjelölte, de nem a *Trophaeum*ban, hanem: „S. Ladislaus Anno 1095." [Nagy], *i. m.,* B2r.

55 *Trophaei Domus Estorasianae: Part Tertia = Trophaeum Nobilissimae ac Antiquissimae Domus Estorasianae,* Wien, 1700, R2r.

56 Georg Primes, *Trauer- und Trost-Rede,* Oedenburg, [1762].

Említésre méltó ezen kívül, hogy Primes a családba házasság útján bekerült nőket is megemlíti,[57] amellyel ez és az Esterházy László felett (1652) elmondott beszéd mindenképp egyedülállónak tekinthető a kor halotti prédikációi között. A gondolat gyökerét újra a *Trophaeum*ban találjuk meg: a monumentális családtörténetben a hagyománnyal ellentétben több női őst ábrázoltak, mint férfit. A cél ezzel az lehetett, hogy bemutassák és hangsúlyozzák az Esterházyak régi uralkodókkal, fejedelmek családjaival való összefonódását.[58]

Annak ellenére, hogy a család nőtagjai feletti katolikus prédikációkban általában nem találkoztunk genealógiával, az 1766-ban, éppen a Koháry Éva (Esterházy Antal felesége) temetését követően megjelent mű az utolsó, amely még a *Trophaeum* címlapját idézi, és a család eredetét még mindig Örshöz vezeti vissza.

> Mert eleven példában szemei-elejbe függesztette a czimeres Griff madarat, melly *Fidelitate et fortitudine,* Hivséggel és erösséggel bir. Szemei-elejbe függesztette az Eszterház Hajdani Familiának, melly az urunk születése-után *744. esztendöben*; szittyiábúl ki-jött hat Kapitányoknak egyikére, tudni-illik Ellrusra igazgattya eredetét, annyi sok virtusokkal és Istenes jókkal tündöklö bajnokit, úgymint *Pálokat, Sigmondokat, Lajosokat, Mihályokat*…[59]

A században az ezt követő prédikációk genealógiái már csak a szülőkre vagy a valóban létező, a közelebbi múltban élt ősökre hivatkoznak.

Az Esterházyakhoz kapcsolódóan vizsgált huszonhét halotti beszédből összesen tíz tartalmaz utalást a család távolabbi vagy közelebbi múltjára. Ezekről összességében megállapítható, hogy szerzőik a családtörténet ábrázolásában változatos megoldásokkal éltek, amennyiben az ősök sora, kiválasztásuk szempontjai az elhunyt hercegi vagy grófi származásától függetlenek, ahogyan az elhunyt hivatala, egyházi vagy világi pályája sem a családtörténet elbeszélésének alakítója. Az Esterházy Pál 1713-as temetését követő beszédek csoportjánál hangsúlyos a *Trophaeum* forráshasználata, ugyanakkor a szerzők helyenként kiegészítik ezt Bonfinitől és Istvánffytól ismert részletekkel, így a prédikációs műfaj kötött formulái ellenére a szövegekben nem egymást fedő családtörténetekkel találkozunk. Annak ellenére tehát, hogy ezeket a műveket gyakran csak a családi reprezentációs szándéknak alávetett műfajként vizsgáljuk, és benne elsősorban a megrendelők reprezentációs szándékait keressük, a családtörténet e megjelenítési formái

[57] „So unvergleichliche Großtaten und nutzlichte Dienste Estorasischer Helden nach Würde zu belohnen, wurden ihnen Kaiserlich und Königliche Prinzessinnen, wie vor Zeiten Michal, König Saulis Tochter einen beglückten David, zur Ehe übergeben. Dergleichen war Honorii des Römischen Kaisers, Justiniani, Constantini, Caroli Magni etc. großer Kaiser und Königen Cronenmäßige Töchter und Heldinnen, durch welche sich höchst bemeldte Welt-Monarchen mit dem getreuen Estorasischen Haus in eine Verwandtschaft einzulassen gewürdiget haben." Primes, *i. m.,* 8.

[58] Buzási, *i. m.,* 415.

[59] Telek József, *Örökké való házat építő bölts aszszony,* Kalocsa, 1766, Cr. (A szerző kiemelése.)

sokrétűek, és mögöttük felfedezhetők az egyes szerzők is, akik olvashatták és az e dolgozatban látott példa szerint használták is az elődeik vagy kortársuk tollából megjelent családtörténeteket. A címerelemek szimbólumokként való megjelenítésének összevetése feltehetően további szövegek közötti összefüggésekhez fog vezetni.

Padányi Biró Márton: *Esther* (1746) **(Esterházy Imre esztergomi érsek; cseszneki ág)**		**Vida István: *Vae, vae habitantibus in Terra* (1747)** **(Esterházy Ferenc, Fejér megyei főispán; cseszneki ág)**		**[Nagy Dániel]: *Vég nélkül való nagyság* (1748)** **(Esterházy József országbíró; fraknói ág)**	
Ős neve	Kapcsolódó esemény, dátum, helyszín	Ős neve	Kapcsolódó esemény, dátum, helyszín	Ős neve	Oklevele kelte
„Eurs”, 744. Esterházy Pál, 969.		„Eurs” Esterházy Pál, 969. *Toxis, magyarok királya*; Géza		–	
Estherházy Lajos „tömösvári bánn”	I. Béla és Salamon idején; 1070-ben törökök ellen elesett; Belgrád.	Esterházy Lajos	Elesett Belgrádnál.	–	–
Esterházy Mihály	Szent László idején; megmentette a király életét a kunoktól; 1090-ben Nándorfehérvárnál elesett; a címer griffje kardot kapott.	Esterházy Mihály	Szent Lászlót megmentette a kunoktól; Nándorfehérvárnál elesett; a címer griffje kardot kapott.	Esterházy Mihály (és Albert)	Szent László idején, 1095.
Esterházy Zsigmond	**II. László idején; 1112-ben meghalt.**	**Esterházy Zsigmond**	**–**	–	–
Esterházy György	**II. Béla idején; 1129-ben meghalt.**	**Esterházy György**	**–**	–	–
Esterházy Imre	**végszendrői kapitány**	**Esterházy Imre**	**–**	–	–
Esterházy Péter (A név nem egyezik. A *Trophaeum*ban Imre.)	**II. András idején; 1218-ban „vére kiontásával végezte életét” Damiata városnál; a címer griffje arany koronát és rózsát kapott**	**Esterházy Péter**	**II. András idején „életét a királyért letette” Damiata városnál; a címer griffje arany koronát és rózsát kapott**	–	–
–	–	–	–	Esterházy Mátyás	II. András idején, 1225.
–	–	–	–	Esterházy Antal	Lajos király idején, 1343.
Esterházy II. György	Zsigmond király idején; megmentette a király életét; 1396-ban törököktől elesett; Nicopolis alatt	Esterházy György	Zsigmond király idején; megmentette a király életét; Nicopolis alatt elesett	–	–
–	–	–	–	Esterházy Miklós	Zsigmond király alatt, 1421.
–	–	–	–	Esterházy Ferenc	Mátyás király királyi kamara „praesesévé” tette, 1460.
–	–	–	–	Esterházy István	Ulászló király idején, 1500.
Esterházy István	Lajos király idején 1526-ban esett el Mohács	Esterházy István	II. Lajos idején 1526-ban esett el *két érsekkel, öt püspökkel, és több főúri rendbéliekkel* Mohács	–	–

Genealogia e libro di famiglia nei sermoni funebri dei membri della famiglia Esterházy

Questo studio prende in esame la costruzione e rielaborazione della propria storia compiuta dalla famiglia Esterhazy. Questa storia immaginata viene trasmessa attraverso opere d'arte di vario genere: ad esempio nel libro di famiglia chiamato *Trophaeum,* nell'*Arbor Genealogica* riconosciuta da Leopoldo d'Asburgo, nei libri di storia, nei drammi e negli elogi funebri dei membri della famiglia. Questi discorsi funebri sono fonti importanti per indagare l'identità di una famiglia e di una nazione. Sebbene le diverse forme di autorappresentazione nobiliare nel XVII e XVIII secolo siano state oggetto di diverse ricerche negli ultimi anni, in nessuna di queste ricerche la percezione che hanno di sé queste famiglie viene studiata attraverso l'analisi degli elogi funebri né viene compiuta una ricerca sugli elementi delle loro identità osservabili in tali testi. Nel mio saggio cerco dunque di ricostruire l'immagine delle virtù nobiliari, della genealogia e dell'interpretazione storica proposta negli elogi funebri, soprattutto ungheresi e tedeschi, tra 1646 e 1799.

Balogh Zsuzsánna

Bánffy Dénes alakja Cserei Mihály *Erdély históriájá*ban

„Apaffy vörösen ivott-evett,
robogott Bánfiért szemfedős követ,
börtönben zsoltárzott Béldi Pál
s apjáért könyörgött Cserei Mihály […]"
(Babits Mihály: *Levél Tomiból*)

Bánffy Dénes (1630?–1674) életpályája egybeesett az Erdélyi Fejedelemség egyik legzavarosabb periódusával. A tanulmány Bánffy Dénesnek Cserei Mihály *Erdély históriájá*ban megjelenő alakjára fókuszál. Cserei Bánffy életének utolsó évére, 1674-re helyezte a hangsúlyt, vagyis halálára. A szerző Bánffyt egy tudatosan megkonstruált mártír szereppel ruházta fel, így helyezve őt el az Erdélyi Fejedelemség politikai elitjében. A kivégzést előidéző események bemutatásával azonban Bánffy életpályájának meghatározó eseményei is kibontakozni látszanak. Cserei Mihály ugyanis főként a Bánffy ellen felhozott vádakból kiindulva retrospektív módon igyekezett ezeket reprezentálni. Ezt a visszatekintő metódust követi a tanulmány is, egyúttal kísérletet téve a Cserei-narratíva alapján egy „reálisabb" Bánffy-kép megalkotására.

Cserei Mihálynak valószínűsíthetően nem voltak közvetlen emlékei Bánffy Dénesről, hiszen alig 6–7 éves volt annak halálakor.[1] Az 1709–1712 között írt Erdély históriájában mégis kiemelt helyet kapott Bánffy alakja és tragédiája. Cserei Mihály művében megjelölte annak forrásait.[2] Lehetséges, hogy az apja emlékeit, a környezetében elhangzott szóbeszédet, pletykákat is beépítette művébe, és nem utolsó sorban ismerte a Bánffy Dénes ellen felhozott vádpontokat.[3] Az 1661–1711

[1] Cserei Mihály *Erdély históriája, [1661–1711],* s. a. r., bev., jegyz. Bánkúti Imre, Bp., Európa, 1983, 7; Szigethy Lajos, *Cserei Mihály és története* = Erdélyi Múzeum, 1894/6, 431.

[2] Cserei, *i. m.,* 48–50. Vö. Kovács Mária, *Egy erdélyi magánkönyvtár története: Cserei Mihály könyvgyűjtési és olvasási szokásai* = Areopolisz, Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XIII, szerk. Kolumbán Zsuzsánna, Róth András Lajos, Székelyudvarhely, Areopolisz, 2014, 9–44.

[3] Szilágyi Sándor, *Bánffi Dénes kora és megöletése,* Pest, Emich Gusztáv nyomtatása, 1859, 55–74; *Bánffi Dienes elárultatása, Levelek, okiratok, korabeli vallomások,* vál., az előszót írta és jegyz. Sebestyén Mihály, Marosvásárhely, Mentor, 2012, (Erdélyi ritkaságok, 7) 99–119. Szilá-

közötti eseményeket bemutató mű népszerűségét jelzi, hogy nyomtatott műveket megszégyenítően széles nyilvánossághoz jutott el már kéziratos formában is.[4]

Cserei Erdély Históriájában Bánffy Dénest és Béldi Pált pozitív szerepben tüntette fel, míg Teleki Mihályt negatív szereplőként vetíti elénk. Ennek a gyűlöletnek a forrásai a Teleki Mihály udvaránál eltöltött apródi évek emlékében,[5] valamint Béldi Pál és apja, Cserei János bukásának következményeiben keresendőek. Apja, Cserei János egyike volt Béldi Pál familiárisainak, így részesült annak 1678-as bukásának következményeiben is.[6] Bánffy Dénes eltávolítása, valamint Béldi Pál bukása egyben Teleki Mihály hatalmi pozíciójának megerősödését is jelentette, amely tükröződik a Bánffy Dénessel kapcsolatos narratívában is.

Bánffy Dénes: egy erdélyi főúr

A losonci Bánffy-család évszázadok óta jelen volt az erdélyi politikai elitben.[7] A család a 16. század végén eltűnni látszott az erdélyi elit „élvonalából", azonban a 17. század közepétől fokozatosan visszaszerezte pozícióját, amelyet Bánffy Dénes 1674-es kivégeztetése sem tudott megtörni.[8] Bánffy Dénes származásával, vagyonával, kapcsolatrendszerével és jellemével kitűnt az Apafi-kori erdélyi elitből. Politikai pályájának felfelé ívelése már 1659-ben kimutatható, hiszen ekkor már Bánffy, mint a fejedelmi tábla ülnöke jelenik meg, és csupán feltételezhetjük, hogy ugyancsak ettől az évtől Doboka vármegye főispáni tisztségét is viselte. 1666-ban megszerezte a kolozsvári főkapitányi tisztséget. A következő évben valószínűsíthetően elnyerte a szamosújvári főkapitányságot is, valamint még ebben az évben

---

gyi Sándor 31 vádpontot ismertetett, míg Sebestyén Mihály 32 vádpontot közölt, megjegyezve, hogy az általa közölt 32. vádpont kimaradt az okiratból. Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 55–74; Sebestyén, *i. m.,* 99–119. Bethlen Miklós pedig 30 vádpontról írt. *Bethlen Miklós élete leírása magától, i. m.,* 657. Zsinka Ferenc 31 vádpontról írt, s szerinte Cserei említette tévesen a 32 vádpontot. Zsinka Ferenc, *Losonczi Bánffy Dénes és kora (Életrajzi vázlat),* Bp., Havas és Lehner, 1914, (Történeti értekezések, 4.) 71.

4 Tóth Zsombor, *Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság, Módszertani megfontolások,* ItK, 2015/5, 634.

5 Bánkúti, *i. m.,* 17–18.; Tóth Zsombor, T*ango, -ere: a secretarius érintése, Mentalitástörténeti megjegyzések a kora újkori familiáris viszony értelmezéséhez, Előtanulmány* = Uő, *A történelmem terhe, Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez,* Kolozsvár, KOMP-PRESS, Korunk Baráti Társaság, 2006, 276–330.

6 Cserei, *i. m.,* 197; Bánkúti, *i. m.,* 14. Vö. Szigethy, *i. m.,* 432–434. Cserei János szabadulásához ld. Cserei Farkas kérelmét Bornemissza Annához, Gyulafehérvár, 1685. október 29. = Arhivele Naţionale ale României (a továbbiakban: ANR), Direcţia Judeţeană Sibiu a Arhivelor Naţionale, Colecţia Joseph Heinrich Benigni von Mildenberg, 4. cs. No. 16. fol. 129. Ezúton is hálásan köszönöm Szabó András Péternek, hogy az iratokról készült másolatait rendelkezésemre bocsájtotta.

7 Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata, 1540–1690,* Bp., Akadémiai, 1980 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai, 3; Hatóság és hivataltörténet, 6), 37, 40, 42.

8 Trócsányi, *Erdély központi kormányzata, i. m.,* 42.

Kolozs vármegye főispáni tisztségét is megkapta. Kolozs és Doboka vármegye főispáni tisztségét, valamint a kolozsvári és szamosújvári főkapitányságot egészen 1674-ben bekövetkező haláláig viselte.[9] Bánffy esetében a tisztségek halmozásáról beszélhetünk, amely azonban nem volt egyedülálló a korszakban. Az ő esetében, ugyanakkor a tisztségeivel járó birtokok összefüggőek voltak, és azok végvárainak kapitányi tisztségét is maga töltötte be. Így bizonyos tekintetben Bánffy egyfajta tartományúri hatalommal rendelkezett.[10] Ebben az igen figyelemreméltó pályafutásban bizonyára nem kis szerepe volt Bánffy házasodási stratégiájának, hiszen nem mást vett nőül, mint a későbbi fejedelem sógornőjét, Bornemisza Pál leányát, özvegy Bethlen Mihálynét, Bornemisza Katát, ezáltal rokoni kapcsolatba kerülve Apafi Mihállyal, valamint Teleki Mihállyal is.[11] Rátermettsége és politikai befolyása a diplomácia terén is megmutatkozott, hiszen ő volt az egyik kulcsfigurája a fejedelmi udvar és a bécsi udvar közötti kapcsolattartásnak, még a Fejedelemség bécsi követeként is feltűnt.[12]

9 Trócsányi, *Erdély központi kormányzata, i. m.,* 23. Vö. Gróf Lázár Miklós, *Erdély főispánjai, (1540–1711),* Bp., Athenaeum, 1889, 56–57.

10 Trócsányi, *Erdély központi kormányzata, i. m.,* 44.

11 Gergely Sámuel, *Adatok Bánffy Dénes tragédiájához,* Erdélyi Múzeum, 1912/4, 281; Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 7; Zsinka, *i. m.,* 9.

12 Bánffy Dénes bécsi kapcsolataihoz a teljesség igénye nélkül ld. Bánffy Dénes leveleit Rottal Jánoshoz: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Nádasdy család nádasdladányi levéltára (P 507), Levelezések, Series A. V. No. 536. A bécsi kapcsolatainál meg kell említenem Bánffy Dénes levelezését Rottal Jánossal, Kászony Mártonnal, valamint Csáky Istvánnal. Bánffy Dénes és Csáky István levelezését (1667–1669) Barta M. Jánossal előkészítettük kiadásra, amely várhatóan 2016-ban meg fog jelenni. MNL OL Nádasdy család nádasdladányi levéltára (P 507), Levelezések, Series A. V. No. 510. E levelezések ismerete rávilágít Bánffy Dénes kulcsszerepére a bécsi és az erdélyi fejedelmi udvar közötti kapcsolat fenntartásában. Bécsi követi utasítását 1661-ből ld. Kemény János követi utasítása Bánffy Dénes számára, s. l., 1661. április [?]. = *Kemény János és Bethlen Miklós művei,* szöveggond., jegyz. V. Windisch Éva, Bp. Szépirodalmi, 1980, 342–347; Apafi Mihály 1665. évi követi utasítása Bánffynak ld. Szilágyi Sándor, *Vértanuk a magyar történetben,* Pest, Heckenast Gusztáv, 1867, 289–296; Bánffy 1661-es követségéről Bethlen Miklós is megemlékezett önéletírásában ld. *Bethlen Miklós élete leírása magától,* szöveggond., jegyz. V. Windisch Éva, Bp., Szépirodalmi, 1980. 566–570; Bánffy követségeihez ld. még: Bethlen János, *Erdély története (1629–1673),* ford. P. Vásárhelyi Judit, utószó és jegyz. Jankovics József, Nyerges Judit, Bp., Balassi, 1993 (Bibliotheca Historica), 90, 95, 252, 257, 264–265, 279–282; *Szalárdi János siralmas magyar krónikája,* s. a. r., bev., jegyz. Szakály Ferenc, s. l. [Bp.], Magyar Helikon, 1980, 648. Georg Kraus, *Erdélyi Krónika (1608–1665),* ford., bev, jegyz. Vogel Sándor, Csíkszereda, Pro-Print, 2008,[2] 555; R. Várkonyi Ágnes, *Erdélyi változások,* Bp., Magvető, 1984, 22, passim.; Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 5–6; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1658–1661),* XII, szerk. Szilágyi Sándor, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1887 (Monumenta Hungariae Historica), 54–55 (a továbbiakban: EOE); Bánffy Dénes 1665. március 25-i követi utasítását ld. Szilágyi, *Vértanuk, i. m.,* 289–296. Bánffy Dénes 1665. évi bécsi követségéről maga Apafi Mihály is megemlékezik ld. *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694. évekről (Első közlemény),* közl. Tóth Ernő, Erdélyi Múzeum, 1900/2, 90.

A Bánffy-ellenes liga

Cserei Mihály véleménye szerint minden negatívan értékelhető eseménynek, amely Bánffy Dénessel történt, nem annyira maga Bánffy Dénes az okozója, hanem Teleki Mihály.[13] Bánffy Dénes tragédiájával kapcsolatban ezt a Teleki-képet kissé árnyaltabban, de megtaláljuk Bethlen Miklós önéletírásában is. Bethlen Miklós Csereivel egyetemben próbálja meg Telekinek tulajdonítani a Bánffy-ellenes liga létrejöttét.[14] Teleki Mihály azonban csupán egy volt a Bánffy ellen fellépők közül. A Bánffy-ellenes fellépés fő irányítója a Bethlen–Béldi párt, és köztük nem utolsó sorban maga Bethlen Miklós volt, aki a Bánffyra kimondott halálos ítélet után saját bevallása szerint ő maga kezdeményezte annak gyors végrehajtását, valamint ő volt az, aki az ítélet végrehajtóját, Csáky Lászlót külön is siettette.[15] Bethlen Miklós tevékenyen részt vett Bánffy Dénes tragédiájának előmozdításában, még a vádpontok írásával is megvádolták, de ő ezt a főszerepet Telekire hárította.[16] Bánffy Dénes halálát azonban nem csupán egy ember mozdította elő, hiába is próbálta Cserei ezt hangsúlyozni, és azt is, hogy Béldi Pált nagyon kellett volna győzködni egy Bánffy ellenes fellépésre: „[…] Teleki Mihály, lecsalá lábáról a nagy okos embert [Béldi Pált] és subscribáltatá vele a ligát, oly condítióval mindazáltal: hogy nem ellenzi, ha Bánffy Dénest megfogják, de meg ne öljék, hanem törvény szerint procedáljanak ellene."[17] Bethlen Miklós is megerősítette Csereinek azt az állítását, hogy Teleki „concipiálta" a Bánffy Dénes elleni ligát, és vette rá Béldi Pált, hogy csatlakozzon ahhoz, hiszen tudomása szerint Bánffy és Béldi között Szinyefalu[18] miatt feszült volt amúgy is a hangulat. Bethlen magát, és édesapját, Bethlen Jánost igyekszik kevésbé fontos szerepben feltüntetni a Bánffy-ellenes szervezkedés előkészítésében.[19] Cserei ezzel szemben Bánffy és a Bethlenek közötti gyűlöletet hangsúlyozta. Ezt a konfliktusokkal teli viszonyt látszanak

[13] „Mert különben soha Teleki Mihály nem boldogult volna, ha Bánffy Dénest elsőben, azután Béldi Pált hamis úton-módon el ne veszesse és az egész Erdélyországát ebben a veszedelemben ne ejtse, melyben ma torkig úszunk s talám soha ítéletnapig a posteritásunk is ki nem feselhetik belőle." Cserei, *i. m.,* 60–61.

[14] *Bethlen Miklós élete leírása magától, i. m.,* 644–645.

[15] Uo., 659–660.

[16] Uo., 657–658. Szilágyi Sándor is Telekinek tulajdonította a vádpontok megalkotását, de Trócsányi Zsolt ezt megcáfolta. Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 55. Vö. Trócsányi Zsolt, *Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig),* Bp., Akadémiai, 1972, 160.

[17] Cserei, *i. m.,* 116.

[18] Szinyefalut Bánffy halála után Béldi Pál kapta meg. Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 82. Zsinka Ferenc Bánffy és Béldi birtokviszályát Kajántó nevű település miatt mutatta be. Zsinka, *i. m.,* 55–56.

[19] *Bethlen Miklós élete leírása magától, i. m.,* 644–645. Bethlen tanulságképpen meg is fogalmazta utódai számára az ügyben játszott szerepét, és egyben figyelmeztetett is a hasonló dolgok elkerülésére. *Bethlen Miklós élete leírása magától, i. m.,* 660.

igazolni Teleki Mihály Bánffy Dénessel és Bethlen Miklóssal váltott levelei is.[20] Azt is megtudhatjuk Bethlen Miklóstól, hogy nem a haszon reményében csatlakozott a Bánffy-ellenes szervezkedéshez, hiszen a későbbiekben sem kapott a Bánffy-javakból, csupán öt kopót, amit maga kért és kapott meg Bánffy Dénestől.[21] Cserei históriájában Teleki személyére élezte ki a szervezkedést, és csupán másodlagos szerepet szánt Béldi Pálnak és Bethlen Miklósnak.[22]

A Bánffy-ellenes liga létrejöttéről valójában keveset tudunk. Az, amit Cserei, illetve Bethlen Miklós írt Teleki Mihály főszerepéről a Bánffy Dénes elleni liga létrejöttében, csupán önigazolásként és bosszúként értelmezhető. Hogy Teleki kezdeményezte volna a liga megszületését teljesen irreálisnak tűnik, hiszen a közte és Bánffy Dénes közötti kapcsolat még 1673–1674-ben években is jónak mondható, legalábbis ezt sugallja a kettejük közti levélváltás.[23]

Cserei művében kiemelte Bánffy Dénes és Béldi Pál közti hatalmi ellentétet,[24] amelyet egy kis pletykával megfűszerezve tálalja elénk, és mindezt Teleki szájába adva:

> Azért, uram, vigyázz magadra, ha életedet szereted. Kegyelmed régi ős hazafia, nagy nemzetből álló úr, s miért engedi meg, hogy egy olyan ember, mint Bánffy Dénes, aki csak a fejedelemmel való sógorságért promoveáltatott, kegyelmed előtt járjon? Ha én úgy volnék, mint kegyelmed, így s így cselekedném vele. Sőt azt kegyelmed elhitesse magával, amint engemet lát: azon igyekezik, hogy a kegyelmed feleségit is kegyelmedtől elidegenítse, melyben is micsoda politiája legyen, kegyelmed bölcsen általértheti.[25]

Természetesen a Cserei által közölt párbeszédek soha nem hangzottak el, vagy legalábbis nem így. Deák Farkas uzoni Béldi Pálról szóló monográfiájában jelezte, hogy Bánffy és Béldi Pál felesége, Vitéz Zsuzsánna esetleges viszonyára semmilyen információt nem talált a levelezésekben, és kételkedne is abban, hogy Vitéz Zsuzsánna kacérkodott volna vele, vagy szerelmes lett volna Bánffy Dénesbe, így

[20] Bethlen Miklós levele Teleki Mihályhoz, Torda, 1672. január 27. = *Teleki Mihály Levelezése, A Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki Család Oklevéltára,* I–VIII, szerk. Gergely Sámuel, Bp., 1905–1925., 36–37. (a továbbiakban: TML); Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, Gyalu, 1671. január 31. = *TML V.,* 444–447.; *Bethlen Miklós levelei (1657–1698) I–II.,* összegyűjtötte, s. a. r., bev. és tárgyi jegyz. Jankovics József, Akadémiai, Bp., 1987, I. 649–650, 653–654 (a továbbiakban: BML).

[21] *Bethlen Miklós élete leírása magától, i. m.,* 660. Ugyancsak itt jelzi, hogy valójában neki Örményest ígérték a Bánffy-javakból, de ezt a későbbiek során sem kapta meg.

[22] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 153. Huszt birtoklásával kapcsolatban vö. Bethlen János, *Erdély története, i. m.,* 387.

[23] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 153.

[24] Cserei, *i. m.,* 109–112.

[25] *Uo.,* 109–110.

Csereinek a Teleki Mihály szájába adott Béldinéről és Bánffyról szóló története teljességgel valótlannak mondható.[26] A Béldi Pál és Bánffy Dénes közötti ellentétről Bethlen János is beszámolt.[27] Találunk nyomot a fennálló Béldi–Bánffy konfliktusra Bánffy Dénes és Teleki Mihály levelezésében is. Bár a levélből tudomást szerzünk a köztük lévő viszály lecsendesedésére, a konfliktus okát nem tudjuk meg.[28] Cserei kicsit túlzóan és valószínűleg fiktív történetekkel megfűszerezve,[29] de jól érzékeltette munkájában a két nagyúr közti ellentét meglétét.

A vádpontok már a Bánffy-ellenes liga megalakulásánál megjelentek, és amint már fentebb jeleztem, kizárt, hogy azokat utóbb Teleki Mihály fogalmazta volna. Az országgyűlés ezekhez képest újabb érdemi vádat nem hozott Bánffy Dénes ellen.[30] Teleki Mihály Bánffy Dénes elítélésében és halálában csupán háttérszereplő volt.[31] A Bethlen–Béldi párt szükségszerűen szervezte be Teleki Mihályt is a Bánffy Dénes-elleni ligába, aki ekkor Apafi Mihály és Bánffy Dénes körének egyik fő embere volt. Telekinek az eseményekben való szerepét bizonyítja, hogy Bánffy Koppándon való megtámadásakor az algyógyi fürdőben tartózkodott Kővár helyett, ahol pedig kapitányként mozgósíthatta volna annak haderejét, ha Bánffy szökni próbált volna az országból. Teleki Mihály csak később, a fejedelem

[26] Deák Farkas, *Uzoni Béldi Pál, (1621–1679),* Bp., Franklin, 1887, http://mek.oszk.hu/05600/05699/html/ 2016. február 01.; Béldi Pállal kapcsolatban legújabban ld. Balogh Judit, *Apor István felemelkedésének állomásai = Művészet és mesterség I, Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére,* szerk. Horn Ildikó [et al.], Bp., L' Harmattan, 2016, 387–416. „Bánffy Dénes nyájas ember lévén, s a szép asszonyokot nem is gyűlölvén, kivált ittas korában minden szemérem nélkül az asszonyokhoz kapdosott, s Béldi Pálnét is egykor tánc közben meg találta volt csókolni, kit az inasa Béldi Pálnak meglátván, az urának megmondott, azólta mint neheztelt érette. Már a Teleki Mihály practicája mind a Bánffy Dénes szíviben Béldi Pál ellen, mind ennek a másik ellen alkalmas gyűlöltséget szerzett vala, mégis a két nagy okos, tanácsos, bölcs emberek eszekben nem vevék magokot, hogy mit akar Teleki Mihály, mert amaz mindeniknek amit monda vala, hit alatt mondja vala, hogy a feleségeknek sem mondanák ki […]" Cserei, *i. m.,* 111–112.

[27] Bethlen János, *Erdély története, i. m.,* 492–493.

[28] „Kapi, Rédei, Nagy Thamás uramék békességet járván, Pál úrral megbékéltettek, kit én az ő kegyelme részérűl alig hiszem, reális legyen. Én mindazáltal okot bizony semmire nem adok s Isten s emberek előtt is, ha ő kegyelme meg nem szünik, mi rossz jű belőle, oka semminek nem leszek." Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, Gyalu, 1672. október 23. = *TML VI.,* 380. 1674. augusztus 20-án, Örményesről keltezett levelében is utal Bánffy a közte és Béldi Pál között fennálló konfliktusokkal teli kapcsolatra. = *TML VI.,* 618–619.

[29] „Mikor a dolgok így folynának, és látná Teleki Mihály, hogy a magyar dolgokot nem promoveálhatja úgy, amint ő akarná, s amire a fejedelmet rávenné is, Bánffy s Béldi kirontják a keziből: elvégezé, hogy mind a kettőt leejtse lábokról, azután ő ülvén az első lóra, nem kérd tanácsot senkitől, hanem azt fogja cselekedni, amit akar. De mivel az a két úr egymást akkor igen értik vala, lehetetlen vala mind a kettőt egyszersmind elveszteni. Azért szokott practicájához foga, és gyűlölséget kezde hinteni közikbe, tudván azt, ha azokot egybenvesztheti és egyiket a másikkal lenyomhatja, könnyebb leszen a másikot is utána ugratni." Cserei, *i. m.,* 109–110.

[30] Az országgyűlés megerősíti és aláírja a Bánffi Dénes ellen szervezett Ligát, Gyulafehérvár, 1674. december 4. Sebestyén, *i. m.,* 93–99.

[31] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 160.

utasítására ment Gyulafehérvárra Apafihoz.[32] Teleki Bánffy Dénes eltávolításában az aktív semlegességet választotta, konkrétan nem lépett fel Bánffy ellen és nem is támogatta nyíltan Béldi Pált és körét.[33]

A vádak

A Cserei által közölt Bánffy-ellenes vádak, vagy Bánffynak tulajdonított vétkek egytől-egyig megtalálhatóak a Bánffy Dénes elleni vádpontok között. Erről a következőképpen számol be Cserei:

> Bánffy Dénes azalatt naponként nagyobb-nagyobb splendorral kezdé a maga udvarát nevelni, úgyhogy a fejedelem udvarát adaequálja vala, nem számmal, mint pompával, maga is mindennap fejedelmi köntösökben mutogatja vala magát, kivált minekutánna a baronátusi titulust publicáltatá. A többi urakot, főrendeket pedig contemnálni kezdé, amely szegény nemes emberek közel laktanak jószágihoz, azoknak jobbágyokot, jószágokot erőszakkal is el kezdi foglalni; mikor utazott, nagy készülettel és sok hintókkal, társzekerekkel járna, akarmely nemesemberek lovait, ökreit vectura alá elvitette, sőt afféliért panaszlókot erősen meg is verette.[34]

A 17. vádpontban jelenik meg, hogy Bánffy napról-napra növelte szolgáinak számát az ország költségére, valamint a 31. pontban olvashatjuk, hogy „Maga számára feles gyalogokat kezdett fogadni", akiket más jószágán kvártélyoztatott.[35] Számos Bánffy ellen fogalmazott vádpont tért ki Bánffy törvénytelen jószágszerzéseire és erőszakoskodásaira.[36] Cserei hangsúlyozza, hogy ezek a vádak:

> …többire affélékből állottak, amelyeket feljebb megírtam: hogy nagy fastussal viselte magát, privátus emberhez nem illendő splendorral járt, a fejedelmet, országot nem becsülte, sőt szidta, mocskolta, a nemesembereken sok potentiákot cselekedett. Ezekben ugyan volt is vétke szegénynek, de fejedelemségkeresést nem bizonyíthatván rája, nem is tették a punctumok köziben.[37]

A 12. és 20. vádpontok kiemelték Bánffy Dénes és Zólyomi Miklós konfliktusát, amit Bánffy a kajmakám felszólítására sem próbált meg rendezni, valamint

[32] *Uo.,* 158.

[33] *Bornemisza Anna megbűvöltetése, Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688,* a tanulmányt írta és a dokumentumokat közread. Herner János, Bp.–Szeged, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1988 (Adattár, 21), 9.

[34] Cserei, *i. m.,* 112–113.

[35] Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 65, 71.

[36] *Uo.,* 65–66, 70–71.

[37] Cserei, *i. m.,* 121.

Szentpáli Ignác házának Bánffy általi „elrontatását".[38] Cserei Mihály is kiemelte ezeket a pontokat, mint Bánffy vesztének egy-egy állomását.[39] Zólyomi Miklós birtokainak elkobzása után Gyalut Bánffy Dénes kapta meg, amelyet később a Porta felszólítására Apafi visszakövetelt.[40] Ez szerepelt az ellene hozott vádpontok közt is, hogy azzal, hogy nem adta vissza Gyalut, veszélybe is sodorhatta volna az országot. Zólyomi Miklóst a török időnként zsarolás eszközeként használta fel Apafi ellen.[41] Gyalu 1663-tól volt Bánffy birtokában. A fejedelem felszólításakor, Bánffy megfelelő kártérítés fejében volt csupán hajlandó lemondani Gyaluról.[42] A fejedelem Gyaluért cserébe a szentmártoni birtoktestet ajánlotta fel, de Bánffy nem egyezett bele a cserébe, mivel a gyalui birtok jóval többet ért. Később Apafi Szamosújvárt ígérte Gyaluért cserébe,[43] de a rendek nem hagyták jóvá, hogy Szamosújvár magánkézbe kerüljön.[44] Apafi később a Porta nyomására Zólyomi Hunyad vármegyei birtokait Zólyomi erdélyi követe rendelkezésére bocsájtotta. Bánffy pedig végül megtarthatta Gyalut.[45] Csáky István és Rottal János levelei arra is információval szolgálnak, hogy időközben Bánffy valószínűsíthetően

38 Sebestyén, *i. m.,* 106–107, 110–111.

39 Cserei, *i. m.,* 113.

40 „Ha lehetne, ma szállanék koporsómban. Az én igaz szívem s hűségem ezt érdemlette, hogy nyolczház jobbágygyal kináljon ő nagysága engemet Gyaluért? Harminczötezer forint jussom van nekem országtúl s urunktúl adva Gyaluban (négy faluját penig azután reacquiráltam). Isten úgy áldjon meg, ős jószágommal építtettem nagyobbára, s Szent-Mártonért adjam én oda? Nem adom, Isten úgy segéljen, nem adom, valamíg lábbal ki nem vonszanak belőle; bele megyek ezen holnap feleségestűl, gyermekestűl s ha erővel elveszik, ám lássák, legyek példa ez világ előtt, de soha nem adom szép szerint!" Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, Bonczhida, 1667. október 24. = *TML IV.,* 207; Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, 1667. október 26. = *TML IV.,* 207–208.

41 Ehhez ld. Bánffy Dénes levele Csáky Istvánnak, Gyalu 1667. március 28.; Bánffy Dénes levele Csáky Istvánnak, Bonchida, 1667. április 15.; Bánffy Dénes levele Csáky Istvánnak, Gyalu, 1667. június 18.; Bánffy Dénes levele Csáky Istvánnak, Kolozsvár, 1667. július 7.; Bánffy Dénes levele Csáky Istvánnak, Kolozsvár, 1667. július 27.; valamint Csáky István levele Bánffy Dénesnek, Szatmár, 1667. augusztus 1., MNL OL Nádasdy család nádasdladányi levéltára (P 507), Levelezések, Series A. V. 13. d. No. 510; Csáky István levele Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. december 25. MNL OL, P 507, Levelezések, Ser. A. V. 12. d. No. 498.; Csáky István levele Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. november 26. MNL OL, P 507, Levelezések, Ser. A. V. 12. d. No. 498. fol.; Csáky István levele Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. december 24. MNL OL, P 507, Levelezések, Ser. A. V. 12. d. No. 498; Itt tartozom köszönettel Barta M. Jánosnak, hogy Csáky István és Rottal János levelezésének kiadásra előkészített kéziratát rendelkezésemre bocsájtotta. Ehhez ld. még Zólyomi Miklós utasítása Apafi Mihályhoz küldött követe számára, 1667. június 18. = *EOE XIV.,* 276–278.

42 Gyalu kapcsán bővebben ld. Zsinka, *i. m.,* 52–54.

43 Az beszterczei országgyűlés törvényei s irományai, A fejedelmi propositiók, 1668. január 10.–február 3. = *EOE XIV.,* 296.

44 Csáky István levele Rottal Jánosnak, Aranyosmeggyes, 1668. január 18. MNL OL, P 507, Levelezések, Ser. A. V. 12. d. No. 498.

45 Zsinka, *i. m.,* 54; Gergely, *Adatok Bánffy Dénes tragédiájához, i. m.,* 282.

átköltözött Szamosújvárra Gyaluból, majd az események lecsendesedése után visszaköltözött Gyaluba.[46]

Szentpáli Ignác házának „elrontását" Cserei a Bánffy-ellenes vádak egyik fontos elemének tartotta. Bánffy ezt a vádpontot igyekezett megcáfolni. Cserei téves információval szolgál itt olvasójának.[47] A Cserei által leírtaktól eltérően ez a ház Szentpáli János özvegyének, Bornemisza Zsuzsannának, Bánffy Dénes sógorasszonyának háza volt, és nem Szentpáli Ignác özvegyének háza. Az özvegy halála után Bornemisza Anna és Bánffy Dénes, felesége Bornemisza Kata révén igényt tartott az örökségre. Ezt azzal indokolták, hogy Szentpáli János jelentős összeget kölcsönzött feleségétől, Zsuzsannától, amit nem fizetett vissza, így a birtok kizárólagos örököse csak akkor lehetett volna Szentpáli Ignác, az özvegy férjének fivére, ha az adósságot kiegyenlíti Bornemisza Kata és Anna számára. Bethlen János tudósít arról, hogy Szentpáli Ignác mivel kifizetni ezt nem tudta, így Bornemisza Kata és Anna igényt tarthattak a báldi kúriára, amivel szabadon rendelkezhettek, valamint a vitatott összeg fejében még néhány jobbágyot is kértek, az örökség többi részét Ignác szabadon birtokolhatta, azonban az ügy lezárta előtt Bánffy leromboltatta a házat.[48]

A vádak közül Cserei jó érzékkel emelte ki Bánffy Dénes és a végek dolgát:

> És mivel a kolosvári kapitányság authoritása keziben vala mind a somlyai kapitánysággal együtt, feles vitéz emberek lévén directiója alatt, a váradi basával is keveset gondol vala, ki pogány módra a hódoltságot naponkint kilyebb akarván terjeszteni, Bánffy Dénes penig nem engedvén: abból közöttök sok veszekedések támadtanak, és a basa mind a budai vezér előtt, mind a portán vádaskodván Bánffy Dénes ellen, a fejedelemnek s az országnak gyakran sok búsulása s költsége esett amiatt, hogy a török udvar elméjit megcsendesítse. Noha sokszor megintették Bánffy Dénest, hogy annak a nagy keménységnek hagyjon békit, mert a hatalmas nemzetet irritálván, az országot igen könnyen veszedelemben ejtheti, de ő sem a fejedelem, sem az ország intésivel nem gondolván, minden dolgokot maga fejitől egyedül akar vala igazgatni.[49]

46 „Huniad és Gialu várait már kezéhez adták Zoliomi uram emberinek, Banfi uram Szamos Ui Várban költözött." Csáky István levele Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. december 31., MNL OL, P 507, Levelezések, Ser. A. V. 12. d. No. 498; Csáky István levele Rottal Jánosnak, Szepes, 1668. március 4. MNL OL, P 507, Levelezések, Ser. A. V. 12. d. No. 498.

47 Cserei, *i. m.,*113; Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 66.

48 Bethlen János, *Erdély története, i. m.,* 566–567. Bethlen János igen drámaian írta le, hogy Szentpáli Ignác az országgyűlés elé vitte az ügyet, de ennek nem lett számára pozitív következménye. Ld. még Lázár, *i. m.,* 61. Vö. Kővári László, *Erdély történelme,* V, Pest–Kolozsvár, Ráth Mór–Stein János, 1863, 144.

49 Cserei, *i. m.,* 112–113.

Bánffynak az oszmánokkal való kapcsolatára több vádpont is utal, hiszen velük való kapcsolata meglehetősen problematikus volt.[50] A Bánffy, mint Kolozsvár és Szamosújvár főkapitánya, valamint Doboka vármegye főispánja által birtokolt és felügyelt területeinek nagy része, határos volt a Váradhoz tartozó hódoltági területekkel. Bánffynak tisztségei révén is kötelessége volt, nem mellesleg az ország iránti felelőssége és saját anyagi érdekeltsége miatt, e területeken a békét fenntartani, valamint a váradi oszmánok betörései elleni védekezni.[51] A Bánffy-birtokok nagy része ezen a területen feküdt: a bonchidai, a gyalui, valamint a somlyói uradalom is. A fejedelemség északnyugati végeinek főkapitányaként Bánffy Dénes az általa felügyelt területeken egyben magánbirtokait is védte.[52] Az egyik ok, amiért Bánffyt el kellett távolítani, az az 1674 októberében a váradi török és Bánffy közötti sikeres megállapodás következményeitől való félelem volt. Ki kell emelni, hogy a váradi török az oda hódoló öt[53] erdélyi vármegyében dézsmát szedett. Ez a hódoltsági peremterület amúgy is folyamatos konfliktust generált a két fél között.[54] Bánffy ezzel kapcsolatban a következőképpen számolt be a váradi törökkel való egyezményéről:

> Micsoda contractusra vo(n)hattam az váradiakat, ím Kegyelmednek elküldtem. Tudja csak az Isten, ezt mint vihettem véghez, noha erre is Isten vitte, nem én, mert annyi esztendők forgása alatt sem portán sem ott Váradon csak legkissebbikét is ennek nem obtineálhattuk és ha semmi egyéb jó benne nem volna is, de nekem úgy tetszik, az vármegyéket már talán

50 „Illik az, hogy Bánfi Déneshez hasonló egy ember az ki az maga dolgát nyem tudja […]" Hamza váradi pasa levele Bethlen János és Béldi Pálnak, Várad, 1662. április 13. = *TMÁO IV.,* 47.

51 Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 156. Ehhez ld. még: Bánffy Dénes utasítását a váradi pasához küldött követ számára, Kolozsvár, 1668. november 20. = *TMÁO IV.,* 433–437. Az instructio 12. pontjában kitér Bánffy a Várad elestével török kézre került területekre: „Ez mostani alkuváshoz penig nem kell az régi hódoltságot érteni; azok adózzanak ugy mint az boldog üdőben adóztak, ezután is, hanem csak azokat értem ide, melyek Várad megvételivel estek török kézben." Ehhez ld. még a váradi pasa válaszát Bánffy Dénesnek, Várad, 1668. december 4. = *TMÁO IV.,* 438–439.

52 Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 156.

53 Kraszna, Közép- és Belső-Szolnok, Doboka és Kolozs vármegye.

54 A váradi török 1674-es dézsmálásához ld. Mehmed váradi pasa levele I. Apafi Mihálynak, Várad, 1674. augusztus 19. = *TMÁO V.,* 254–255.; A váradi pasa levele Apafi Mihálynak, Várad, 1674. augusztus 26. = *TMÁO V.,* 259–260.; Apafi Mihály levele a váradi pasának, s. l., s. d. [1674. augusztus] = *TMÁO V.,* 260–261. Ehhez ld. még Bánffy Dénes levelét Apafi Mihálynak, Gyalu, 1670. április 2. = *TMÁO IV.,* 473–477. Bánffy írja Apafi Mihálynak 1670. május 7-én Bonczidán kelt levelében: „[…] kegyelmes uram minden dolgokrúl s az végbeli állapotokrúl is elégséges instructiókat kellene ő kegyelmének adni, mert látjuk, hogy naponként nem szűnnek ellenünk hamis vádakkal az portát búsítani, azonban épen az hódoltságot Erdélytűl elszakasztani, s bizony ha az mi igaz panaszink is megszűnnek, az ő hamis informátiójok annál inkább elharapózik." = *TMÁO IV.,* 484. Vö. Bánffy Dénes levele Apafi Mihálynak, Tóhát, 1670. július 22. = *TMÁO IV.,* 491–492. Ebben a levélben Bánffy arra panaszkodik Apafinak, hogy a váradi pasa csupán azon mesterkedik, hogy „az holdoltságot az erdélyi hódlástúl felszabadithhatnák".

nem piszkálhatják s piszkálják is annyira, hogy elvegyék tűlünk, mivel birodalmak módjáúl csináltak velünk contractust. Istenen áll mind ennek s mind többinek boldogítása.[55]

1674 augusztusában Bánffy tudomást szerzett arról, hogy a váradi török hamarosan indulni fog a védelme alá tartozó erdélyi vármegyékbe dézsmálni. Figyelmeztette a fejedelmet, és engedélyt kért a vármegyék fegyveres védelmére. Bánffy az irányítása alatt lévő hadaknak csak fegyveres demonstrációt rendelt el, és nem támadást, mivel a fejedelem és a rendek rendelkezéseihez akarta igazítani magát. Hangsúlyozni kell, hogy Bánffy a hadak mozgósításával semmiféle törvényszegést nem követett el. A Bánffy vezette demonstráció eredményes volt, így 1674. október 19-én sikerült is egy előnyös megállapodást kötnie a váradi törökkel. A ligának lépnie kellett, mielőtt még a sikeres megegyezés híre elterjedhetett volna, így megakadályozta azt, hogy Bánffynak legyen ideje kiaknázni a megegyezés miatt nagyra növekvő népszerűségét.[56]

A vádpontok között azonban nem csupán a törökkel, hanem Bánffynak Béccsel való kapcsolata is megjelent.[57] Bánffy az ellene felhozott vádpontokat megcáfolta. Szilágyi Sándor hangsúlyozta, hogy az az ok, amiért Bánffy Dénesnek igazából meg kellett halnia, nem szerepelt az ellene koholt vádak között. Ez pedig nem más volt, minthogy Bánffy német támogatással igyekezett a bujdosók helyzetét rendezni.[58] 1674 nyarán a bujdosók tudomására jutott, hogy az 1670–1672 közötti időszakhoz hasonlóan 1674-ben Bánffy a bujdosók ügyében ismét a bécsi udvarral való egyezkedés irányzatát képviselte, amely szerint a bujdosóknak az a legjobb, ha kegyelemmel hazatérhetnek.[59] A bujdosók, élükön ekkor már Wesselényi Pál-

[55] Bánffy Dénes Levele Teleki Mihályhoz, Gyalu, 1674. október 27. = *TML VI.,* 643. Bánffy és a váradi pasa egyezségére ld. még A váradi küldötteknek az adó és dézsma ügyében, kiegyezése Bánfi Dienessel, Kolozsvár, 1674. november 19. = *TMÁO V.,* 276–278.

[56] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 156–157; Gergely Sámuel, *Teleki Mihály levelezése* = Erdélyi Múzeum, 1913/2, 122–123. „Ezek így véghezmenvén, a fejedelem a tanácsurakot udvarhoz hívatja, Bánffy Dénes akkor odaki Somlyón lévén a váradi törökkel való controversia eligazítására. Mindnyájoknak az tetszék, hogy mivel Bánffy hatalmas ember volna és sok fegyver volna kezinél, ha erdélyi törvény rendi szerint evocáltatják, nem compareál, sőt ex desperatione fegyverhez nyúlván és vagy a török, vagy a német udvarhoz folyamodván, rossz dolgot fogna elkövetni, annakokáért a székelységnek parancsoljanak alattomban és fegyveresen rámenvén, valahol találják, fogják meg, azután revideálják dolgait." Cserei, *i. m.,* 117. Cserei Mihály nem érzékelteti, hogy Bánffy tárgyalása ekkor a törökkel a Fejedelemség szempontjából mekkora horderővel bírt, és milyen pozitív következményei lettek volna ennek az egyezménynek Bánffyra nézve is, amit a liga tagjai azonban ekkor már nem engedhettek meg neki.

[57] Vigesimum tertium gravamen = Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 67–68. Ehhez ld. még Zsinka, *i. m.,* 40–45; *Erdély története 1606-tól 1830-ig, II,* szerk. Makkai László, Szász Zoltán, Bp., Akadémiai, 1988³, 855.

[58] Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 83.

[59] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 156. Bánffy elfogott leveleiről ld. Keczer és Szalai Pál levelének párja, valamint Keczer Menyhért levele Teleki Mihálynak, Szalonta, 1674, július 12. = *EOE*

lal,[60] akit Bánffy nem egyszer sértett meg azzal, hogy „tacskó"-nak, „ebkölyök"-nek nevezett, ellenségüknek tekintették Bánffyt.[61] A bujdosók a Fejedelemség támogatásában és a Portában reménykedtek helyzetük rendezése ügyében, de 1674-ben feltűnt a francia támogatás iránya, amelyet Teleki Mihály azonnal felismert, Bánffy azonban nem, amellyel saját sorsát is megpecsételte. Teleki ezt az új, sikerrel kecsegtető lehetőséget november 18-án kelt kiáltványában a bujdosók elé is tárta.[62] A Fejedelemség eddig Béccsel és a Portával is egyaránt közeledő politikája vádpontként jelenik meg Bánffy Dénes ellen, és talán valóban ez a legfontosabb mindközül. Ugyanis joggal veti fel R. Várkonyi Ágnes a kérdést, hogy ugyan melyik erdélyi főurat nem lehetett volna elítélni a többi Bánffy ellen hozott vád alapján, hogy tudniillik hatalmaskodott, fényűző életet élt, büszke volt, vagy éppen erőszakoskodott.[63] Ez a probléma Cserei Mihályban is felmerült, aki maga is bevallotta, ezekért a vétkekért Bánffyt megfenyíthették volna, de halált nem érdemelt.[64]

Cserei Mihály istentelen hazugságnak tartja, hogy Bánffy Dénes bécsi kapcsolatai révén igyekezett volna előkészíteni magának a fejedelemség átvételét. Apafi gyenge jellemét láttatja ugyanakkor abban, hogy nem állt Bánffy mellé:

> Már a fejedelem elméje is teljessíggel Bánffy Dénestől elidegenült vala, midőn a feljebb említett személyek remonstrálnák, hogy Bánffy Dénes mind a német császár udvarában nagy tekintetben lévén, mind az országnak nagyobb s fegyveresebb népe s erősségei a véghelyekkel együtt keziben lévén, és mind fényes udvara népivel, mind egyéb készületivel arra mutatván, hogy mostani úri állapotával meg nem elégednék. Minden intentiója az volna, hogy magának fejedelemséget szerezzen, és ha a török portán véghez nem viheti, a német császár erejivel obtineálja, nem is egyéb okért tart szüntelen való levélbeli correspondentiát a német udvarral (mely tilalmas

XV., 402–404. Bánffy Keczert „rossz tót ember"-nek nevezi, és hangsúlyozza, hogy inkább a töröknek hisz, mint Keczernek. Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, Gyalu, 1674. július 24. = *EOE XV.,* 398–399.

60 TML VI., XXII–XXIII. Ehhez ld. Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, Örményes, 1674. október 2. = *TML VI.,* 634–635.

61 Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 156; TML VI., XXVII.

62 R. Várkonyi, *Erdélyi változások, i. m.,* 147; R. Várkonyi Ágnes, *Pelikán a fiaival,* Liget, s. a., 229. XIV. Lajos ekkor háborúban állt I. Lipóttal, s remélte, hogy támogatásával Erdély a bujdosókkal együtt szembefordul a bécsi udvarral.

63 R. Várkonyi, *Erdélyi változások, i. m.,* 147.

64 „Így lőn vége Bánffy Dénesnek Teleki Mihály factiója miatt, aki noha sok excessusokot cselekedett, amelyekért méltó lett volna ugyan megrántani a zabolát szájában, s egy kevéssig leültetni, s megismertetni magával magát, melyet is egy ország könnyen véghezvihet vala, de megöletni, mégpedig hóhér keze által, kereszténység ellen való dolog lőn." Cserei, *i. m.,* 122–123.

az erdélyi uraknak), hanem hogy utat készítsen magának a fejedelem ellen való rebellióra.[65]

Csáky István Rottal Jánosnak szóló egyik levelében azonban arról ír, hogy Bánffy fél nyilvánosságra hozni pozsonyi útját, hiszen már így is azzal gyanúsítják, hogy magának akarja a fejedelmi trónt.[66] Bánffynak a fejedelmi trón utáni sóvárgása tehát nem új keletű vádként jelenik meg 1674-ben, hiszen a levél halála előtt 7 évvel íródott.

Az ítélet

Cserei azzal magyarázza, hogy Bánffy nem szerzett előbb tudomást az ellene szerveződő liga megalakulásáról, hogy általános közutálat kísérte személyét, így Cserei szerint senkinek nem állt érdekében a liga létét tudatni Bánffy Dénessel.[67] Véleménye szerint a fejedelemasszony, Bornemissza Anna, ha időben megtudja, megakadályozta volna. A fejedelem részvételét a tragédiában pedig azzal indokolja, hogy igen jámbor és együgyű, aki a fejedelemségét jobban féltette saját életénél. Cserei naiv, egyben a fejedelmi párt felmentő állítása ellenére tudjuk, hogy a fejedelem és a fejedelemasszony mikor megtudta a Bánffy ellen alakult liga akcióját, kezdetben Bánffyt biztosították támogatásuk felől, és csupán Teleki Gyulafehérvárra jövetele után, valamint a liga hűségesküjének letétele után fordultak el Bánffytól, ráébredve arra, hogy saját fejedelmi székük is kockán forog. A ligával szemben Bánffynak és a fejedelemnek valószínűsíthetően nem is lett volna esélye egy esetleges győzelemre.[68] Novemberben a liga tagjai mozgósították hadaikat, Apafinak hűséget esküdtek, és közölték a fejedelmi párral, hogy az irántuk való kötelezettségük, lelkiismeretük, a haza és a törvény szeretete nem engedte tovább elviselniük Bánffy Dénes „közönséges veszedelemre czélzó dolgait", amelyek a haza kárára és gyalázatára vannak.[69]

Apafi Mihály októberben országgyűlést rendelt el november 17-re. A liga tagjainak ez jelentette a megfelelő alkalmat arra, hogy eltávolítsák Bánffy Dénest. Az akciót akkor kellett végrehajtani, amikor Bánffy elindult az országgyűlésre, tehát nem zárkózhatott be váraiba, és nem állhatott mellette egész hadereje,

[65] Cserei, *i. m.*, 114–115.

[66] „Olyat is mondott Banfi uram, hogy valamint életét szereti, nem merné mégis említeni az urának pozsonyi útját, mert anélkül is az fejedelemség kívánás iránt régen suspecta persona." Csáky István levele Rottal Jánosnak, Szatmár, 1667. november 26., MNL OL, P 507, Levelezések, Ser. A. V. 12. d. No. 498.

[67] Cserei, *i. m.*, 114–115.

[68] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.*, 154–155.

[69] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.*, 158. Vö. Az országgyűlés által kiküldött rendkívüli bizottság határozata, 1674. november 15–16. = *EOE XV.*, 439–440; A rendkívüli bizottság előterjesztése a fejedelem asszonyhoz, 1674. november 16. = *EOE XV.*, 441–442.

ugyanakkor még nem érkezett meg a fejedelem udvarába. Bánffy november 14-én Koppándra volt hivatalos keresztelőre, amely a liga számára jó alkalmat jelentett egy Ajtonban — Béldi Pál levele tanúskodik arról, hogy Bánffy itt tervezett megszállni —, vagy Koppándon történő rajtaütésre.[70] November 15-én sikerül Kornis Gáspárnak, Csáky Lászlónak, Macskási Boldizsárnak, Vér Györgynek, Keresztessi Sámuelnek és Gyulaffy Lászlónak a rajtaütési terve. Bethlen Miklós az udvarhelyi székelységgel a rajtaütés után érkezett. Itt kell kihangsúlyozni, hogy amint eddig is láthattuk, Bánffy ellen nem csupán a Bethlen–Béldi párt lépett fel, hanem a hozzá csatlakozott volt Kemény-párti urak (pl. Macskási Boldizsár, vagy maga Teleki Mihály) és a bujdosók egyik képviselője, Gyulaffy László is.[71] Hihetünk tehát Bethlen Miklósnak, aki Bánffynak írta, hogy „[…] az egesz orszag feö feö rendeiben alig tanalnek kettöt vagj harmat […]", aki nem csatlakozott ekkor már a ligához.[72] Ugyancsak ebben a levélben kérte Bethlen Miklós Bánffyt, hogy az egész Fejedelemség fegyverben van ellene, és jobb lenne, ha „az dolgot köniörgesre foghnj, edes Ania Erdelj magat meg alazo engedelmes Fianak meg tud kegielmeznj."[73] Bánffynak ekkor sikerült elmenekülnie, de feleségét hátra kellett hagynia.[74]

Bánffy Bethlen Miklós figyelmeztetése ellenére sem látta világosan a helyzetét. November 19–20. körül indult meg hadaival Kolozsvárra, és tovább Ajtonhoz. A liga csapatait ekkor Bánffy még egyenként legyőzhette volna, mert a liga nem

[70] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 157. Vö. Béldi Pál levele Bethlen Jánoshoz, 1674. november 15. = *EOE XV.,* 438–439. A levélben Béldi Pál beszámol Teleki Mihálynak a Bánffy elleni Ajtonban vagy Koppándon végrehajtandó akcióról.

[71] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 158. Vö. Baló László levele Teleki Mihályhoz, Gyulafehérvár, november 17. = *TML VI.,* 650–652. Kornis Gáspárhoz ld. még Gábor Csilla, *Emlékezés és felejtés, devóció és konfesszió (Kornis Gáspár emlékirata és környezete) = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban,* szerk. Balázs Mihály, Gábor Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007, 240.

[72] Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek, Aranyoslóna, 1674. november 16. = *BML I.,* 269–270. Bethlen Miklós, ahogy R. Várkonyi is megállapította mindent megtett, hogy az ország elkerülje a belviszályt. Bethlen 1664–1665 közötti tárgyalásai is bizonyítják, hogy kiemelkedő egyénisége volt a francia diplomáciai kapcsolatok fenntartásában. Bánffy nem ismerte fel, amit Bethlen ekkor már látott. R. Várkonyi Ágnes, *Bethlen Miklós gróf, a politikus,* Erdélyi Múzeum, 1993/1–2, 9–10.

[73] Bethlen Miklós levele Bánffy Dénesnek, Aranyoslóna, 1674. november 16. = BML I. 270. Vö. Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 158. Bethlen november 17-én Kornis Gáspárral és Csáky Lászlóval közösen kelt levelében a máramarosi alispánnak és az egész nemességnek címezve kéri, hogy akadályozzák meg Bánffy esetleges menekülését, holott előző nap Bethlen Bánffynak írt levelében javasolja annak a Magyar Királyságba szökését. = *TML VI.,* XXVIII– XXIX.

[74] „Hiszem, édes Bátyám uram, ha sógor uram vétett, volna törvény s igazság, ne szenvedjen az ártatlan asszony szegény." Bornemisza Anna levele Teleki Mihályhoz, Gyulafehérvár, 1674. november 17. = *TML VI.,* 648–649. Ebben a levélben Bornemisza Anna Teleki Mihály segítségét kéri Bornemissza Kata ügyében. Vö. Naláczy István levelét Teleki Mihályhoz, Rhédei Ferenchez és Kapi Györgyhöz, Gyulafehérvár, 1674. november 17. = *TML VI.,* 649–650.

hangolta össze hadműveleteit.[75] Bánffy kész volt tárgyalni az ellene szerveződött ligával, amennyiben orvosolják sérelmeit és megtérítik az okozott kárát.[76] Bánffy kérte levélben Teleki Mihályt, hogy küldjön neki „[…] ő nagysága is keresztyéni hit alatt assecuratoriát arrúl, hogy ő nagyságát ellenem törvéntelen gonoszra nem vötték és nincs s nem is leszen semmi gonoszom, periculumom ő nagyságátúl. Én valamint eddig, úgy ezután is ő nagyságának és hazámnak, megmutatom, igaz szolgájok vagyok."[77] Ugyancsak ebben a levélben említette meg, hogy a Portára hírnököt kellene küldeni, de egyből el is veti az ötletet: „Azonban csak azon legyenek, hogy magunk olthassuk meg az tüzet, ne elegyedjék idegen nemzet belé, mert elvész az haza."[78] Teleki, a fejedelem és a fejedelemasszony is leveleikben kérik Bánffy Dénest a fegyver letételére.[79] Bánffy hadseregét és várait átadja Apafinak. Bánffy ekkor még elmenekülhetett volna akár az Oszmán Birodalom[80] vagy a Magyar Királyság területére is, de nem tette. Bánffy még ekkor is tárgyalni akart a már egybegyűlt rendekkel, és több alkalommal küldött követeket ez ügyben.[81] Bánffyt végül saját kolozsvári őrsége fogta el, akiket sikerült csatlakozásra bírni a ligához. A liga előtt ekkor már csak két út állt: Bánffy Dénest vagy elítélik hűtlenség vádjával és akkor fej- és jószágvesztés a büntetése, vagy felmentik és akkor Bánffy kegyetlenül megbosszulhatja rajtuk sérelmeit.[82] Nem meglepő ezért, hogy a Bánffy elleni ítélet halálbüntetés volt.

Bánffy ítéletének végrehajtását, kivégzését Cserei nagyon elevenen igyekszik elénk vetíteni:

> És mivel hóhér nem vala, egy hitván vak cigányt hívata fel s azt megrészegítvén s megajándékozván, rávevé, hogy elüsse a fejit az úrnak. […] A cigány, kinek azelőtt aféle actiója nem volt, elijedvén olyan nagy úri

[75] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 159. Vö. Haller János levelét Béldi Pálhoz, Szentpál, 1674. november 23. = *TMÁO V.,* 288.

[76] Bánffy Dénes levele a liga tagjaihoz, Kolozsvár, 1674. november 20. = *TMÁO V.,* 286–287.

[77] Bánffy Dénes levele Teleki Mihályhoz, Szamosújvár, 1674. november 18. = *TML VI.,* 652–654.

[78] Bánffy Dénes levele Teleki Mihályhoz, Szamosújvár, 1674. november 18. = *TML VI.,* 654.

[79] Bornemisza Anna levele Bánffy Déneshez, Gyulafehérvár, 1674. november 20.; Gergely, *Adatok Bánffy Dénes tragédiájához, i. m.,* 288; Apafi Mihály levele Bánffy Dénesnek, Gyulafehérvár, 1674. november 20. = Gergely, *Adatok Bánffy Dénes tragédiájához, i. m.,* 287; Teleki Mihály levele Bánffy Dénesnek, Gyulafehérvár, 1674. november 20. = *TML VI.,* 654.

[80] Bethlen Miklós írja levelében Béldi Pálnak, hogy félnek, ha hadak indulnak Bánffy ellen, kiszökik az országból és a Portára menekülve több kárt és búsulást okozhat az országnak „száz Zólyominál". Ennek érdekében közli, hogy írnak Wesselényi Pálnak és Katona Mihálynak, megparancsolva, hogy minden utat szigorúan ellenőriztessenek, nehogy Bánffy kiszökhessen az országból. – Bethlen Miklós levelét Béldi Pálhoz, Nagyenyed, 1674. november 23. = *BML I.,* 270–271. Vö. A fejedelem rendeletei egyes személyekhez s hatóságokhoz Bánffy Dénes ügyében, s. l., 1674. november 28. = *EOE XV.,* 449–451.

[81] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 159–160. Vö. Bethlen Miklós levelét Béldi Pálhoz, Nagyenyed, 1674. november 23. = *BML I.,* 270–271.

[82] Trócsányi, *Teleki Mihály, i. m.,* 160.

> embertől, reszketvén a keze, nem tudá elütni a fejit, hanem mikor kétháromszori vágás után a földre ledőlt volna is a szegény úr, ott is marcongolta. Mondják azt is, hogy Csáky László kiköszörűltette volna a kardnak élit, hogy kínosabban haljon meg az úr, de az nem bizonyos.[83]

Cserei Mihálynak ezt az igen részletgazdag beszámolóját Bánffy Dénes halála pillanatáról erősíti meg Kollátovit György Teleki Mihálynak írott levelében:

> Megölése is szegény úrnak igen mocskosan lett. Rossz hitván czigánynyal vesztegettették, kinek soha többé aféle dolga nem volt. Kilenczszer, vagy tizszer marczongotta, mégis el nem esett szegénnek a feje. Az asszony házaira az mint felmennek egy pitvarba, ott exequálták. Szegény úrnak hogy megjelentette Pataki uram, hogy eljött az órája, csak azon könyörgött, hogy másnap délig, vagy legalább ebédig halaszszák dolgát; de csak az is meg nem engedtetett. Többet két óránál neki nem hadtak.[84]

Bánffy temetéséről is megtudhatjuk Kollátovit György leveleiből, hogy azon rajta és Szikszai Györgyön kívül hat-hét egyházi és nemes ember vett részt, valamint megtudta, hogy Bornemissza Kata szabadulása után engedéllyel szeretné Bonchidára átvitetni férje testét a bethleni templomból.[85] Bánffy Dénes haláláról Hídvégi Nemes János is megemlékezett naplójában, Apafi Mihályhoz és Teleki Mihályhoz hasonlóan, 1674. december 14-ét jegyzett fel.[86] Kollátovit György december 17-én keltezett levele tudósít, hogy ekkora már Bánffyt el is temették a bethleni templomban, és a szertartáson Kollátovit maga is jelen volt.[87]

Az ítélet utórezgései

Bánffy megbüntetése azonban nem ért véget fejének vételével, hanem egyetlen fiát, Györgyöt is sújtotta, hiszen megtagadták a rangja révén őt megillető udvari nevelést.[88] Bornemissza Kata, Kollátovit György és Teleki Mihály, valamint Bor-

83 Cserei, *i. m.*, 121–122.

84 Kollátovit György levele Teleki Mihályhoz, s. l., 1674. december 17. = *TML VI.*, 659–660.

85 Kollátovit György levele Teleki Mihályhoz, s. l., 1674. december 17. = *TML VI.*, 659–660.

86 *Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről,* közl. Tóth Ernő = Történelmi Tár, 1902, 543; *Teleki Mihály udvartartási naplója (1673–1681),* bev., jegyz., közzétesz. Fehér János, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár, 2007, 161; *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694. évekről, (Második közlemény),* közl. Tóth Ernő = Erdélyi Múzeum, 1900/3, 155.

87 Kollátovit György levele Teleki Mihályhoz, s. l., 1674. december 17. = *TML VI.*, 659–660.

88 Az országgyűlés nem csak Bánffy fiának neveltetéséről rendelkezik rájuk vonatkozóan, hanem Bánffy Dénes jószágairól is, amely szerint az özvegy és fia azokat a javakat birtokolhatják Bánffy vagyonából, amelyek „az ország mostani végezése szerént és vérség szerént illetik" őket. Art. XXIX. Bánfi Dienes fiának, Bánfi Györgynek circumscribálásáról, 1674. november

nemisza Anna levelei tanúskodnak a Bánffy Dénes halála után kialakult Teleki-képről, miszerint ő Bánffy Dénes halálának a fő okozója. A Bánffy Dénessel történt események alatt felesége, Bornemisza Kata Béldi Pál embereinek őrizete alatt állt, és az eseményekről csupán azt tudhatta meg, és úgy ahogy azt neki továbbították.[89] Valószínűleg Béldi Pál emberei indíthatták már ekkor el Teleki Mihály szerepének felnagyítását Bánffy Dénes halálával kapcsolatban.[90] Hogy mennyire komolytalannak tekintette Bornemisza Anna a Teleki Mihály körül keringő szóbeszédet a következő levélrészlet mutatja is: „Édes Bátyám uram, az Collatovit uram levelét. Kegyelmednek vissza köldtem. Bizony édes Bátyám uram, azt nem kell nézni, mivel az megké(n)szeredett ember olyan; azonban az gonosz emberek öszve hordják az embert, de meg nem békéltetik. Istentől veszi Kegyelmed érdemit, ha szolgál. Azt ne tekintse Kegyelmed."[91] Cserei is feltehetőleg ehhez hasonló szóbeszédből szerezte információit a Bánffy halálát övező eseménysorozatról, és nála különösen fontos megjegyezni, hogy apja, Cserei János is Béldi Pál köréhez tartozott ekkor,[92] akár kényszerből, akár nem.[93]

Bánffy halála után özvegye, Bornemissza Kata[94] és a közvélemény nyomására a fejedelem és a rendek enyhítették az őt sújtó ítélet egyes következményeit, s végül azt meg is semmisítették.[95] Ezekben törölték az 1674. november 17-i országgyűlésen Bánffy Dénes fia és örököse ellen hozott határozatot, elrendelve egyúttal az összes példány megsemmisítését, valamint törvényellenesnek minősítették a Bánffy ellen megalakult ligát, megtiltva a jövőben ilyenek szerveződését.[96] Erről így számolt be Cserei, kiemelve saját édesapját is:

> Amely jovait a székelyek el nem praedálták vala, Fogarasban hozák a fejedelem tárházában, és mivel az atyám vala fogarasi kapitány, megparancsolá a fejedelem, a komornyikkal együtt bemenjen a tárházban, mikor a Bánffy Dénes pénzit betészik. A pénz volt mintegy nyolcvanezer forint, melyet is azután a feleséginek visszaadtanak, minekutána az ura halála után elbocsátották volna, circumscribálván articulariter, a fiát, Bánffy Györgyöt,

17. = *EOE XV.,* 471.; Art. XXXI., 1674. november 17. = *EOE XV.,* 472–473. Vö. R. Várkonyi, *Erdélyi változások, i. m.,* 148.

89 Kollátovit György levele Teleki Mihálynak, s. l., 1674. december 17. = *TML VI.,* 659–660; Kollátovit György levele Teleki Mihálynak, s. l., 1674. december 24. = *TML VI.,* 660–661.

90 Gergely, *Teleki Mihály levelezése, i. m.,* 124.

91 Bornemisza Anna levele Teleki Mihályhoz, Gyulafehérvár, 1674. december 30. = *TML VI.,* 662.

92 Balogh, *i. m.,* 401.

93 Bánkúti, *i. m.,* 14.

94 Bornemisza Kata levele Apafi Mihálynak, Bonchida, 1674. december 22. = ANR, Direcția Județeană Sibiu a Arhivelor Naționale, Colecția Joseph Heinrich Benigni von Mildenberg, 1. cs. No. 2. fol. 9.

95 1678. október 1-jei gyulafehérvári országgyűlés, az 1682. augusztus 1-jei szamosújvári országgyűlés és az 1684. március 8-i országgyűlés.

96 Szilágyi, *Bánffi Dénes kora, i. m.,* 83–85.

ki annakutána erdélyi gubernátor lőn, de akkor kicsiny gyermek vala, az ország, hogy mi formában educáltassék.[97]

Cserei politikai értékelése gyakran elfogult. Igaz ez Bánffy Dénessel, vagy Teleki Mihállyal kapcsolatban is. Bánffy Dénest egyértelmű okokból az események sodrában egyfajta mártírnak állította be, pozitívabbnak, mint Teleki Mihályt, és véleménye szerint Bánffy és Béldi eltávolítása csak romlást hozott a Fejedelemségre.[98] Cserei Bánffyról alkotott képe mögött mindvégig ott lebegett saját családja, apja és az Erdélyi Fejedelemség sorsa. Bánffy halálát nem csupán egy újabb és bizonyos tekintetben jogsértő „nótázásnak", felségsértési pernek fogta fel, hanem egyúttal a Fejedelemség története egyik fordulópontjának is, amikor az visszafordíthatatlanul elindult a romlás útján. Cserei Bánffy életének azokat a mozzanatait igyekezett megvilágítani, amelyek véleménye szerint és valószínűsíthetően kortársai szerint is eljuttatták Bánffy Dénest egy „részeg, vak, cigány" hóhér pallosáig. A szerző nem mentette fel Bánffyt minden hallott vagy olvasott vétke alól, ennek ellenére az általa megalkotott narratíva egyoldalú. A Cserei Mihály által megelevenített Bánffy egy olyan arisztokrata, akinek jelleme, vagyona és kapcsolatrendszere lehetővé tette, hogy mindent elérjen, amit akar. Csupán kevélységét, túlzott nagyravágyását és erőszakosságát rótta fel neki, de még ezeket is megbocsátható vétkeknek találta.

Dénes Bánffy in the History of Mihály Cserei

The life of Dénes Bánffy (1630?-1674) coincides with one of the most troublous period of the Principality of Transylvania. The appearance of Dénes Bánffy's portray in the history of Mihály Cserei is in the focus of the study. The paper anticipates that it is hardly possible to reconstruct Dénes Bánffy's real image from the work of Mihály Cserei. In the relating part of Mihály Cserei's work, he puts the emphasis on the last year of Dénes Bánffy's life, 1674, as well as on the circumstances of his death. However, the introduction of events that leads to his death contributes to the better understating of certain major episodes of Dénes Bánffy's life. Mihály Cserei deliberately builds up a martyr image for Dénes Bánffy and places him within the political elite of the most chaotic period of the Principality's history.

[97] Cserei, *i. m.*, 123.

[98] Bánkúti, *i. m.*, 37; Cserei, *i. m.*, 122–123.

Csapó Fanni

Oratio Francisci Frangepani, 1541

Egy törökellenes beszéd értelmezési lehetőségei

Az 1541-es regensburgi birodalmi gyűlésen jelen volt Frangepán Ferenc kalocsai érsek, mint Habsburg Ferdinánd követe. Június 9-én buzdító beszédet (adhortatio) intézett a rendekhez, mellyel egy törökellenes hadjárathoz akart pénzbeli és/vagy katonai segítséget szerezni. Frangepán beszéde 1541 végén nyomtatásban is megjelent latin, német és olasz nyelven. Majd a beszéd az 1590-es években ismét az érdeklődés középpontjába került és újra kiadták latin nyelven.

A dolgozat három fő kérdésre keresi a választ. Vajon kizárólag a török elleni harc érdekében hangzott el a beszéd? Az időközben lezajló események hogyan befolyásolták a nyomtatott változat recepcióját? Hogyan képesek kortárs események aktuálissá tenni akár több évtizedes szövegeket is? Mielőtt azonban a kérdések megválaszolására rátérnék, szükségesnek tartom röviden ismertetni Frangepán Ferenc életét és a beszéd tartalmát.

Frangepán Ferenc fiatal korában II. Ulászló magyar király (1490–1516) szolgálatában állt, majd 1515-ben Rómába ment, ahol ferences–rendi szerzetes lett. 1526-ban visszatért Magyarországra, és Szapolyai János magyar királynak (1526–1540) ajánlotta fel szolgálatait. Az uralkodó számára különböző diplomáciai feladatokat teljesített, követként jelent volt a Szapolyai és Ferdinánd között zajló béketárgyalásokon, illetve Brodarics Istvánnal együtt részt vett az 1528-as lengyelországi követjárásban[1] Továbbá 1528-ban Szapolyai őt küldte V. Károly német-római császárhoz (1530–1556) a váradi béke megerősítése végett. Szapolyai halála (1540) után Habsburg Ferdinánd magyar király (1526–1564) szolgálatában állt. 1541-ben az ő megbízottjaként vett részt Regensburgban a birodalmi gyűlésen, ahol elmondta törökellenes beszédét. Részben sikerrel járt, hiszen a gyorssegélyt

[1] A követség célja, hogy katonai támogatást szerezzenek Szapolyai számára a német csapatokkal szemben. Logschau Habsburg követ jelentése szerint Frangepán annyira hatásos beszédet tartott a lengyel országgyűlésen, hogy „*még a követeket is megindította*". Ugyanakkor a követség nem érte el eredeti célját, I. Zsigmond lengyel király (1506–1548) semleges maradt a Ferdinánd és Szapolyai között zajló háborúban. (Kasza Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja. Brodarics István pályaképe,* Bp.–Pécs, Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, 2015, 82–87.) Bár az 1528-as beszéd sajnos nem maradt fenn írásban, de nyilvánvalóan jó szónoki készségekkel rendelkezett Frangepán, ami szerepet játszhatott abban, hogy Ferdinánd őt delegálta 1541 tavaszán Regensburgba.

megszavazták a rendek, de katonát már vonakodtak küldeni. Frangepán végül 1543-ban Pozsonyban hunyt el és ott is helyezték örök nyugalomra.[2]

Az oratio a következő címet viseli: *Oratio Reverendissimi in Christo patris D. Francisci comitis de Frangepanibus archiepiscopi Colocensis, et episcopi Agriensis, oratoris regni Hungarie ad Caesarem Electores et Principes Germaniae.* Műfaját tekintve adhortatio (buzdító beszéd), hiszen a német rendeket igyekezett megnyerni egy törökök elleni hadjáratnak.[3] Három nagyobb szerkezeti egységre, exordium (bevezetés), narratio (tárgyalás), peroratio (befejezés) tagolhatjuk.

Mint minden szónok, Frangepán is igyekezett megnyerni ügyének a hallgatóságot, ezért beszédét azzal indította, hogy bármennyire is távol áll természetétől a fegyverek zaja, mégis ez a vészterhes idő arra kényszeríti, hogy háborúra ösztönözze a rendíthetetlen és kegyelmes császárt és a tiszteletre méltó választófejedelmeket.[4] A birodalmi gyűlésen jelenlevők figyelmét azzal igyekezett megragadni, hogy hangsúlyozta nem csupán a Magyar Királyság sorsa, hanem egész Európa és a kereszténység védelme a tét. Ugyanis „Szulejmán egész Európára akar zablát tenni",[5] az ő feladatuk, hogy a Krisztus-hívő világot a legfőbb veszedelemtől, azaz a törököktől megszabadítsák.[6] A bevezetést azzal zárta, hogy az elkövetkezőkben a Magyar Királyság állapotáról[7] fog röviden beszélni és a veszélyeket ismerteti, hogy tisztábban láthassák a helyzetet és így helyes döntést hozhassanak.

A narratio elején Frangepán Szlavónia helyzetét és Budát emeli ki. A törökök kezére került Szlavónia déli része, ahonnan mindennaposak a portyák mind a magyar, mind a stájer területekre, tehát már a németeket is közvetlen érinti a török

[2] Budai Ferenc, *Magyarország polgári históriájára való lexicon, a' XVI .századvégéig.* Nagyvárad, 1805, 66–77, Sörös Pongrác, *Frangepán Ferencz, kalocsai érsek, egri püspök.* Századok 51(1917), 429–471; 545–576.

[3] Az ilyen műfajú beszédek nem ritkák a korszakban, például Cuspinianus 1526 és 1527 fordulóján nyomtatásban megjelent beszédével igyekezett a rendeket háborúra ösztönözni a törökök ellen. A mű magyarul is olvasható Kulcsár Péter fordításában. (*Mohács emlékezete: A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források: A csatahely régészeti feltárásának eredményei,* szerk. Katona Tamás, Bp., Európa, 1979.)

[4] „Quamvis natura mea semper abhorruit a turbidis consilii et strepitu armorum, voluptate honesti ocii perpetuo quodam instituo meo a ratione suscepti. Tamen haec temporum calamitosa conditio cogit me una cum his dominis Collegis meis Invictissime, et clementissime Caesar, et domini Illustrissimi princeps electores, Caeterique sacri Romani imperii utriusque ordinis clarissimi Princeps et status, vestros animos in maximis Reipubl. Christianae periculis nimium rebus quietis deditos, ad bellum commovere necessarium certantibus Barbaris nobiscum de possesione Hungariae. Immo verius universae Christianitatis."

[5] „universae Europae vult Solimanus frenum imponere"

[6] „…vindicemusque orbem Christianum a summo discrimine" azaz: szabadítsuk meg a keresztény világot a legfőbb veszedelemtől.

[7] Frangepán az ország földrajzi adottságaival kezdi az elbeszélését, majd megemlíti, hogy kevés vár található az ország területén, Eszéket és Nándorfehérvárt pedig már a törökök birtokolják, azaz megvetették a lábukat a Szerémségben.

fenyegetés. Budát már kétszer elfoglalták[8] a törökök, de akkor még visszaadták a magyaroknak. De vajon most is így lesz? Nem valószínű, hiszen Szulejmán látja már az ország stratégiai jelentőségét. Ha az ő kezében lenne Buda, akkor egyrészt ütköző-zónát alakíthatna ki birodalma védelmére, másrészt szabad út nyílna számára nyugat felé, nem lenne olyan erősség, amely ellent tudna állni a török hadaknak. Továbbá azt is hangsúlyozta Frangepán, hogy egyedül Magyarország már nem képes betölteni a korábbi szerepét *(Propugnaculum Christianitatis et Germaniae),*[9] mert az országot a pártharcok ketté szakították, gyenge, romokban hever.

A magyarországi állapotok elbeszélése után különféle érveket sorakoztat fel a törökellenes harc mellett. Félő volt, hogy a magyar katonák (akik mind a török, mind más nemzetek előtt oly félelmetesek voltak hadi erények tekintetében) a haza védelmében inkább átpártolnak a törökökhöz, minthogy hagyják, hogy az országuk elpusztuljon,[10] és ha a birodalmi rendek számára most oly félelmetesnek tűnik a törökök hadereje, gondoljanak bele, mi lesz, ha a magyar katonaság is csatlakozik hozzájuk.[11] Továbbá érvként hozta fel a török nép jellemét. Ugyanis

[8] Először 1526-ban foglalták el Buda várát a török hadak, majd miután feldúlták és kifosztották a várost és a várat, elvonultak. Ezt követően Szulejmán szultán (1520–1566) hadai az 1529-es török hadjárat idején foglalták el ismét az akkor még Ferdinánd kezén levő várat és adták át Szapolyai Jánosnak. (Bárdossy László, *Magyar politika a mohácsi vész után,* Bp., Holnap, 1992, 84; Szakály Ferenc, *Virágkor és hanyatlás 1440–1711,* Bp., Holnap, 1990, 114; Sugár István, *A budai vár és ostromai,* Bp., Zrínyi, 1980, 36–46; 52–58.)

[9] A témáról bővebben lásd: Terbe Lajos, *Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája),* Egyetemes Philologiai Közlöny 60 (1936), 297–351; Horváth Magda, *Török veszedelem a német közvéleményben,* Bp., Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1937.

[10] Itt gondolhatunk Szapolyai János magyar királyra is, aki trónra kerülése után követeket indított számos európai hatalmasághoz (például I. Zsigmond lengyel királyhoz, VII. Kelemen pápához, I. Ferenc francia királyhoz, VIII. Henrik angol királyhoz), hogy a Magyar Királyság és a kereszténység védelme érdekében szövetségeseket szerezzen egy újabb török támadás esetén. De országunk nem számíthatott sem a lengyel, sem az angol király, se a velencei signoria, se a pápa segítségére. Eközben a Szapolyai uralma alatt álló királyság két tűz közé került, Ferdinánd és a törökök közé. Szapolyainak ilyen helyzetben kellett felvenni a harcot az ország, fennmaradása és megmentése érdekében, és mivel nem remélhette a keresztény Európa támogatását, az ország megmentésének egyetlen megoldását a török orientációban látta. (Bárdossy, *i. m.,* 34, 38–42.)

[11] „Quod si nunc Thurcarum vires vobis formidande videntur, cavete ne Hungarica milicia illis adiungatur, que se sola temporibus patrum nostrum, et Thurcae, et aliis nationibus formidabilis." – Tranquillus Andronicus 1541-es beszédében *(Oratio ad Germanos de bello suscipiendo contra Thurcos)* hasonlóan érvel, mint Frangepán: „[…] illi Hungari […] quorum armis Italia Germaniaque olim quassata est, si barbarorum imperio adiicientur, nescio quo pacto utrosque sustinebimus, cum solos Hungaros non sustinueremus". Valószínűleg Frangepán meríthetett Tranquillus Andronicus szövegéből, ugyanis bár a dalmát humanista műve 1541 decemberében jelent meg nyomtatásban, 1541 januárjában már elkészülhetett, mert Frangepán 1541. január 16-án kelt levelében Ferdinánd figyelmébe ajánlotta a beszédet. (Kasza Péter, *Megjegyzések Tranquillus Andronicus 1541-es törökellenes beszédéről,* kézirat.)

a török egy olyan nép, amely öl, fosztogat, nem tiszteli a törvényeket, szolgaságba dönt szegényt és gazdagot egyaránt, a keresztényeket megölik vagy az iszlám hitre csábítják. Már kiskoruk óta rablásra és fosztogatásra nevelik őket. Végezetül Frangepán cáfolta azok álláspontját is, akik úgy vélték, hogy nincs szükség hadjáratra, hanem lehet a békéről tárgyalni a törökökkel. Szerinte ez nem járható út, egyrészt a törökök jelleméből fakadóan, másrészt a mohamedán vallás tanítása[12] miatt, de legfőképpen azért, mert a béke amúgy sem jelenti a pusztítások, prédálások megszűnését.[13]

A peroratio végén Frangepán még a következőkkel igyekezett buzdítani a birodalmi gyűlésen részt vevőket. Hangsúlyozta, hogy V. Károly német-római császár és I. Ferdinánd cseh–magyar király vagyonukat és önmagukat nem kímélve készülnek a háborúra. Továbbá, ha a rendek részt vesznek a hadjáratban és megoltalmazzák Magyarországot, örök dicsőség és hála lesz a jutalmuk.

A beszéd több német városban nyomtatásban is megjelent 1541-ben[14] latin[15] nyelven, sőt akkora népszerűségre tett szert, hogy német[16] és olasz[17] nyelvre is lefordították és ki is adták. A nyomtatott szövegek 6 és 10 lap közötti terjedelműek, a lapok mérete 4°, illetve 8°. Tehát Frangepán beszéde viszonylag rövidnek tekinthető, ennek az az oka, hogy a beszéd valóban el is hangzott, és nem pusztán csak írásban jelent meg.[18] A latin nyelvű szövegeket az 1590-es években újból

12 „Habent autem in preceptis ab eorum legum latore uti suam fidem armis tueantur." (Azok törvényhozója általi szabályokban benne foglalták, hogy saját hitüket fegyverrel védelmezzék.)

13 Mivel Frangepán a „török oldalról" (Szapolyai-párt) jött, pontosan látta, hogy a törökökkel kötött béke nem jelent igazi megoldást. Ismerte Szapolyaiék érveit a török szövetségre, és azt is látta, hogy nem működik. Attól, hogy a török szövetségese lett Szapolyai a portyázások nem szűntek meg: amikor Szapolyai török segítségért folyamodott a Habsburgok ellen, 1530-ban ugyan Mehmed szendrői bég vezetésével 30000 fős török csapat érkezett Magyarországra, de ahelyett hogy Ausztria és Morvaország keleti részét pusztították volna, inkább a Szapolyaihoz tartozó, Vág és Buda között fekvő területen raboltak és ejtettek foglyokat.

14 Feltételezhető, hogy a beszéd nem rögtön az elhangzása (június 9.) után, hanem csak Buda eleste (augusztus 29.) után lett kinyomtatva.

15 Apponyi 276, RMK III 330, 336, 337; VD16 F2259, F2260, F2261.

16 Apponyi 277, 278; RMK III 333, 335; VD16 F2264, F2265.

17 Apponyi 279; RMK III 340.

18 Számos törökellenes beszédet adtak ki nyomtatásban a korszakban. Például Cuspinianus 1526 és 1527 fordulóján megjelent törökellenes adhortatiója (*Oratio protreptica ad S.Ro. Imperii principes et proceres ut bellum suscipiant contra Turcum*) vagy Camerarius 1542-es beszéde (*Oratio senatoria de bello Turcico*). Ezek hosszabb terjedelmű művek. Camerarius beszéde olyan 35 oldalt tesz ki nyomtatásban, Cuspinianus beszéde 16 lapot. Valószínűleg eleve olvasásra szánták őket.

kiadták.[19] De míg 1541-ben önálló műként nyomtatták ki az oratiót, addig az 1590-es években már gyűjteményes kötetek darabjaként jelentették meg.

Mégis mi lehetett az oka, hogy Frangepán beszéde szinte robbant 1541-ben? A beszéd terjedelme is közrejátszhatott ebben, de ez még nem elegendő ok. Hiszen például Macedóniai Lászlónak 1522-ben a nürnbergi birodalmi gyűlésen elhangzott beszéde is megjelent nyomtatásban még az elhangzás évében, de csupán csak két kiadásban.[20] A beszéd rövidsége önmagában nem szavatolja, hogy felkapottá is válik a nyomtatott szöveg. Vajon mi az a másik tényező, amely hozzájárult a Frangepán-szöveg „berobbanásához"? A választ alighanem a történelmi eseményekben kell keresnünk, amelyek befolyásolták a szöveg sorsát, népszerűségét. Mint fentebb írtam, az oratio 1541. június 9-én hangzott el. Eközben már május óta zajlott Buda német ostroma,[21] amely végül Ferdinánd számára sikertelenül zárult olyannyira, hogy augusztus 29-én a törökök kezére került Buda vára. Valószínűleg ez utóbbi esemény adhatott óriási löketet a beszéd népszerűségének. Hiszen Frangepán „megjósolta", hogyha a rendek nem cselekszenek, ez fog történni.

Az oratio gyűjteményes kötetekbe való beválogatását az 1590-es években szintén a történelmi események magyarázhatják. 1591 és 1606 között zajlott a tizenöt éves háború. 1593-ban és 1594-ben Szinán nagyvezír sikert sikerre halmozott (1594-ben például bevette a Bécs kapujának számító győri várat). 1596-ban pedig III. Mehmed szultán személyesen vezetett hadjáratot, végül a célpont nem Bécs, hanem Eger lett.[22]

A beszéd felkapottságához hozzájárult a török veszély közelsége és az ezzel járó közhangulat. A német közvélemény Bizánc eleste (1453) óta foglalkozott török veszéllyel, azonban ez a félelem a mohácsi vész, majd az 1529-es bécsi ostrom után sokszorosára nőtt, és vált földrajzilag is indokolttá. A németek ér-

[19] 1593-ban Johann Hoffmann Nürnbergben adott ki egy gyűjteményes kötet (Apponyi 535, Göllner 1899, VD 16 F2262), amelyben Frangepán oratiója mellé Bessariontól két beszédet, Camerarius 1542-es beszédét, illetve Uberto Fogliettától egy beszédet válogatott be. 1595-ben Lipcsében is megjelent egy gyűjteményes kötet (VD16 F2263, Göllner 2033) Foglietta, Bessarion, Camerarius, Ogier Ghiselin de Busbecq és Frangepán beszédével. A 1595-ös gyűjteményt 1599-ben ismét kinyomtatták. 1596-ban pedig Nicolaus Reusner gyűjteményes kötetében jelent meg is megjelent Frangepán beszéde. Ha már a beszéd gyűjteményes kötetekben való megjelenését tárgyaljuk, érdemes megemlíteni, hogy 1616-ban Szenci Molnár Albert által kiadott *Idea Christianorum*-ban Thury Pál levele mellé Frangepán beszédét is beválogatta. (Dézsi Lajos, *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1898, 76–77; Imre Mihály, *Szenci Molnár Albert „Idea christianorum"-a = Irodalom és ideológia a 16–17. században,* szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1987, 243.)

[20] Latin nyelvű kiadás: Göllner 149, német nyelvű: Göllner 150, 151. A beszédek 10 és 12 lapnyi terjedelműek, szinte a Frangepán beszéddel azonos hosszúságúak.

[21] Wilhelm von Roggendorf vezetésével 1541. május 4. és augusztus 21. között zajlott az ostrom. Fontos azt látni, hogy az 1541-es német hadjárat nem egyszeri alkalom volt, hanem egy folyamat része. Az előző évben, illetve majd 1542-ben is megkísérelték a német hadak bevenni Budát. (Bárdossy, *i. m.,* 47–150; Szakály, *i. m.,* 113–121; Sugár, *i. m.,* 59–109.)

[22] Szakály, *i. m.,* 167–181.

deklődésének előterébe került a török nép (származásuk, életmódjuk, vallásuk stb.). Az ellenséget igyekeztek megismerni, a haditudósítások, szépirodalmi és publicisztikai művek mellett követek és hadifoglyok beszámolóit jelentették meg, továbbá „kalandos merészséggel és csellel török diplomáciai iratokat is tartalmazó bizalmas évkönyvek anyagát szerezik meg és nyomtatják ki."[23]

1541-ben sok kiadásban jelent meg a beszéd latin nyelven, illetve mint fentebb említettem még német és olasz nyelvre is lefordították. A szokatlanul nagy érdeklődést részben a Buda eleste miatti sokk, illetve a török veszély közelsége magyarázhatja, részben pedig az, hogy a szövegeket jól ki lehetett használni mint propaganda anyagot (valószínűleg ezért is fordíthatták le) a következő évi hadi vállalkozás ügyének támogatására. Ugyanis V. Károly német-római császár és I. Ferdinánd magyar és cseh király 1542-ben hadjáratot szándékozott indítani, hogy az előző évben török kézre került területeket visszahódítsák.[24] Azt már láthattuk, hogy a nyomtatott szövegek az 1542-es hadjárat céljait szolgálták. Most vessünk egy pillantást a birodalmi gyűlésen elhangzott beszéd funkciójára. Mint fentebb már írtam, Habsburg Ferdinánd azzal a feladattal bízta meg Frangepánt, hogy a regensburgi birodalmi gyűlésen a rendeket nyerje meg egy törökellenes hadjáratnak. De ha belegondolunk, hogy a beszéd elhangzásakor már javában zajlott Buda német ostroma, akkor valószínű, hogy Frangepán konkrét feladata az lehetett, hogy az ostromhoz szerezzen pénzbeli és/vagy katonai támogatást. A vár csak augusztus 29-én került Szulejmán kezére, tehát nem a törököktől akarták visszahódítani.

De akkor kiket akartak kiűzni Budáról? Kik ellen szólt a Regensburgban mondott beszéd? Kik ellen a nyomtatott szövegek? Az oratióban expliciten csak a törökök szerepelnek mint ellenség. De az előbb már láttuk, hogy a „kimondott" cél mellett volt egy burkoltabb célja is Frangepán követségének. Az expliciten megnevezett ellenség, azaz a törökök, mellett mást is odaérthetünk. Ugyanis mint fentebb tisztáztuk, a birodalmi gyűlésen Frangepán Buda német ostromához akart segítséget kapni., amely egy eseménysorozat részét képezte. Hiszen Ferdinánd már az előző évben is próbálta és majd próbálja a következőben is bevenni a várat, 1540 októbere és novembere, 1541 májusa és augusztusa között zajló ostromokkal csupán csak a jogait próbálta érvényre juttatni. Ugyanis a váradi békeszerződés értelmében Szapolyai halála után (1540 júliusa) őt illette volna a korona és az egész ország, de Szapolyai hívei nem tettek eleget a szerződésnek. A vár 1529 óta Szapolyai kezén volt és hívei az ő halála után sem engedték át Ferdinándnak, tehát a birodalmi gyűlésen elmondott oratio török ellenség képébe burkoltan a

[23] Imre Mihály, *Magyarország panasza: A Querela Hungariae toposza XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth, 1995, 103–105.

[24] Bár 1542-es évet megelőző két évben is voltak arra próbálkozások, hogy Budát bevegyék. De az 1542-es hadjárat túl tett a korábbi vállalkozásokon, hiszen ez évben nemcsak a német fejedelemségek, hanem Velence, Milánó és a pápa is küldött csapatokat. (Sugár, *i. m.*, 59–109.)

Szapolyai-párt is beleértendő.[25] De az 1541-es és a 1590-es évekbeli nyomtatott szövegek már csak a törökök ellen szóltak.

Összegzésként elmondható, hogy a beszéd aktualitását a történelmi eseményeknek (Buda eleste, majd a tizenöt éves háború időszaka) köszönheti, és ezek az időközben lezajló események mind a szöveg recepciójára, mind a beszéd funkciójára hatással voltak. Hiszen az eredeti beszéd ellenségképébe a törökök mellett a Szapolyai-pártot is minden bizonnyal beleérthetjük, míg a nyomtatott példányok ellenség-képe alatt már egyértelműen csak a törököket kell, lehet érteni. Láttuk, hogy Buda török kézre kerülése nem csak arra volt hatással, hogy kik ellen mondta el Frangepán a beszédet, hanem arra is, hogy milyen szerepet töltött be a szöveg. Az eredetileg elhangzó oratio Buda 1541-es német ostromához kért pénzbeli és/vagy katonai támogatást, míg a nyomtatásban megjelent beszéd már inkább az 1542-es hadjárat megalapozását célozta.

Oratio Francisci Frangepani, 1541
Possibilities of Interpretation of a Speech Against the Turks

Ferenc Frangepán, the archbishop of Kalocsa attended on the imperial assembly in Regensburg in 1541 as a delegate of King Ferdinand I. He delivered an exhortation speech against Turks *(Oratio Reverendissimi in Christo patris...)* on 9 June 1541 aiming to gain monetary and/or military aid for siege of Buda. The actual speech of Frangepán encouraged the orders to support the German siege, but by the time the Latin, German and Italian translations of the printed version of the speech were published at the end of 1541, Buda had been occupied by the Turks. Therefore, the purpose of the printed text was to support the preparation of the planned military campaign for retaking Buda in 1542. The speech became popular again in the 1590s and it was published as part of different anti-Turkish compilations.

This paper is going to answer three questions. Did Frangepán deliver his speech exclusively in the interest of supporting the fight against the Turks? How did events influence the reception of the printed editions? How can contemporary events make decades-old texts current?

[25] Egyéb áthallás Szapolyaiékra a beszédben: „Quod si nunc Thurcarum vires vobis formidande videntur, cavete ne Hungarica milicia illis adiungatur, que se sola temporibus patrum nostrum, et Thurcae, et aliis nationibus formidabilis. *Que omnem fortunam in patrio solo potius experiri, quam extorris per orbem vagari statuit.*" (Ha most a törökök ereje rémisztőnek tűnik, óvakodjatok, nehogy azokhoz csatlakozzon a magyar katonaság, akik atyáink idejében önmagukban mind a törökök, mind más népek előtt félelmetesek voltak. *Akik elhatározták, egyetlen hazájukban inkább minden szerencsét megpróbálnak, mint hontalanokként a világban kóboroljanak.* – Kiemelés tőlem Cs. F.) Lásd a 9. lábjegyzetben leírtakat.

KÖZÖSSÉG

M. Horváth Mária

A *Posonban löt praedikatio* létrejöttének körülményei*

Pázmány Péter *Posonban löt praedikatio*[1] kezdetű művének első részletes ismertetését 2006-ban készítettem el.[2] A tanulmány tartalmazza Torday János életrajzát (mely egy azóta megjelent tanulmányban újabb adattal bővült),[3] nevének írásmódját, a két prédikáció[4] irodalmát, rövid összevetését, illetve a szakirodalom addigi álláspontjával szemben az „egy keresztyén halgatótúl" való kiadatás helyett Pázmány saját kiadása mellett érvelek.

„Az eleven nyelv után" való lejegyzése korántsem bizonyítható, de már nem látom oly lehetetlennek – Fazakas Gergely szóbeli közlése után – mint 2006-os tanulmányomban,[5] s ha tényleg a templomban ülve jegyezte le valaki, akkor könnyen lehet, hogy az a valaki épp Némethi Jakab, Pázmány társa, *socius*a volt.[6]

Pázmány saját kiadása mellett korábban már több érvet is hoztam, egy újabb bizonyíték lehet, hogy ha a *Posonban löt praedikatio* nem a magyar Ciceró tudtával és akaratával jelent volna meg, nem hagyta volna szó nélkül.

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázata támogatási időszakában készült.

1 *Posonban löt Praedikatio Pázmány Péter által. Azon a napon, mellyen amaz tündér módra változandó álhatatlanságnak tüköre, Thordai János barát, harmadszor kiöltözött az csuklyából. Pünkösd után XII. vasárnap: kisasszony havának 22. napján. M. DC. X. esztendőben. Egy kersztyén halgatótúl az eleven nyelv után, irásban foglaltatott, és az hívek éppűletire szem eleiben kibocsáttatott. Musiponiba Nyomtattatot, Anno M. DC. X.,* RMNy 1004.

2 M. Horváth Mária, *Pázmány Péter* Posonban löt praedikatió*ja és Torday János = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban,* szerk. Hargittay Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 85–111.

3 Rácz Emese, Balázs Mihály, *A Pozsonyban kiprédikált Torday János ismeretlen versei = Bibliotheca et Universitas: Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére,* szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011, 23–30.

4 Pázmány *Posonban löt praedikátióját*, illetve annak egy átdolgozott változatát beillesztette *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokrúl, predikácziók, melyeket élő nyelvének tanítása után irásban foglalt Cardinal Pázmány Péter* című 1636-ban megjelent kötetébe Pünkösd utáni X. vasárnap első prédikációjaként *(Hogy a tudós nagy emberek esetiben nem kel megbotránkoznunk).*

5 M. Horváth, 108.

6 Holl Béla, *Ferencffy Lőrinc: Egy magyar könyvkiadó a XVII. században,* Bp., M. Helikon, 1980, 174.

Korábbi tanulmányom további kutatási feladatként jelölte meg a két prédikáció részletes összehasonlítását, a prédikáció megjelenésének és terjesztésének körülményeit.

A korabeli Pozsony

A XVII. század elején Pozsony lakossága 9000 fő volt, mely fele részben német, egy harmad részben szlovák és kisebb részben, mintegy 1500 fő magyar.[7] Az itt élő népek viszonyát szemléletesen ismerteti az 1605-ös korponai gyűlés jegyzőkönyvéből vett alábbi idézet:

> ...a szabad városokban is a német birodalomhoz bízván (a német lakosság), magyarnak házat venni bíróságot vagy tanácsosságot viselni nem engednek. Melly dolog gyalázatos a Magyar nemzetnek és nem méltó, hogy hazájából kirekesztessék. Hozhatnánk sok exemplumokat, de az többi közt im egyet hozunk rövidség okáért. A pozsonyi város olly igen gyűlölte az magyar nemzetet, most is úgy gyülöli, hogy házokat elfoglalták, magokat személyekben is megtartóztatták. Ferenczfy Miklós, nemes személy – mennyi bosszúságot, kergetést, számkivetést szenvedett az német magistratustól, tudja az ország – s hogy nagyobb gonosz akaratjukat az Magyar nemzet ellen declarálják, Magyar törvénnyel sem igen akartak élni. Több városokban is így vagyon az.[8]

Ennek a hányatott sorsú magyar közösségnek szól a prédikáció.

Pázmány prédikációja a korabeli Magyarország eseményeinek tükrében[9]

Illésházy István halála miatt 1609. május 25-én kezdődő országgyűlésen elsöprő többséggel a szintén protestáns Thurzó Györgyöt választják nádorrá. Ebben az évben jelent meg *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene*[10] című Pázmánymű, mely valószínűleg nem sokkal az országgyűlés megnyitása előtt látott napvilágot, s melyet az országgyűlésen Forgách Ferenc esztergomi prímás tüntetőleg

[7] Lehotská, Darina, *Sociálny a národnostný vývin: In Dejiny Bratislavy,* Bratislava, Obzor, 1978, 113–116. Az adat szíves közlését köszönöm Mészáros Klárának.

[8] Nyitra – Pozsony közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék, szerk. K. Thúry György, Bp., Felv. Egy. Szöv., 1940 (A felvidéki útmutató gyűjteménye, 2), 47.

[9] Fraknói Vilmos, *Pázmány Péter: 1570–1637,* Bp., Franklin, 1886 (Magyar történeti életrajzok). Ez alapján készült elektronikus kiadás: Arcanum, 2003, http://mek.oszk.hu/05700/05742/html/01.htm 2015. 12. 15.

[10] RMNy 984.

terjesztett a rendek között. A protestáns követek enélkül is a jezsuiták száműzését követelték. A pamflet erősen támadó stílusa az addigi nyugodt hitviták polemikus hangját messze túlszárnyalva igen nagy felháborodást keltett. Ahogy azt Fraknóitól tudjuk, a protestánsok súlyos sérelemnek élték meg, hogy „egy istentelen jezsuita, Pázmány Péter, istenkáromló könyvet szerkesztett a kálvinisták ellen." Pázmány felelősségre vonását követelték. Mentve a menthetetlent, Pázmány barátai mint tudta nélkül kiadott könyvet emlegették a nyomtatványt. A káptalani követek, akik Pázmány védelmére keltek, el is hallgattak, mivel a protestánsok a teremből való kidobással fenyegették meg őket. Ezek után fordultak a nádorhoz, hogy büntesse meg Pázmányt. Erre Thurzó válasza az volt, hogy „kihallgatás nélkül tetten ért gonosztevőt sem lehet elítélni." A frissen megválasztott nádor, aki a katolikus udvarral sem akart szembeszállni, csak többszöri unszolásra a december 13-ai ülésre idéztette be Pázmányt, aki nem ment el. Pázmány válaszát Takács Tamástól idézem: „Ő azonban kijelentette, hogy magát az ellene felhozott vád tekintetében bűntelennek érzi, mert könyveiben mindig bizonyítékait is előadja, és semmi esetre sem hajlandó világi bíró előtt felelni hitvitázó tevékenységéről, hanem csak püspöke, vagy a pápai nuntius előtt."[11] Fraknói szerint Thurzó, attól való félelmében, hogy a protestánsok még mérgesebbek lesznek, bizalmasan közölte velük, hogy Pázmány késznek nyilatkozott Kálvin irataiból vett idézetekkel bebizonyítani állításai alaposságát, „a miért is legjobban cselekszenek, ha a vitatkozást vele kikerűlik." Pázmány ügye az országgyűlés elé többet nem került.

Mindehhez szorosan kapcsolódott a jezsuita generális, Claudio Aquaviva is, hiszen a magyarországi helyzet súlyosbodása Pázmánynak a jezsuita rendből való kizáratását vonhatta volna magával. Ezért Aquaviva nagyobb óvatosságra intette Pázmányt, a protestáns tanok támadása helyett a katolikus tanok népszerűsítését ajánlotta. 1610. március 28-án a protestánsok Zsolnán zsinatot tartottak. Az itt hozott határozatok ellen az érsek, Forgách Ferenc alig 3 hét múlva ünnepélyes nyilatkozatot tett közzé Pozsonyban, mely érvénytelennek és törvénytelennek mondja az ott hozott határozatokat. A protestánsok erre rövidesen latin nyelvű *Apológiát*[12] adtak ki, hogy megvédjék álláspontjukat. Erre a válasz az ugyanebben az évben megjelenő *Peniculus papporum Apologiae Solnensis Conciliabuli.*[13] Szerzője Pázmány, habár ugyanazzal a monogrammal adta közre, titkolta el, mint az

[11] Takács Tamás, *A* Calvinus Hiszekegy*e és egy kiadatlan Kálvin-ellenes pasquillus = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban,* szerk. Hargittay Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 79.

[12] *Apologia pro synodo Solnensi eivsqve constitvtionibvs, opposita tvrgidae contradictioni et inhibitioni illustrissimi d. Francisci Forgach de Ghimes, archiepiscopi Strigonien. et Rom. ecclesiae cardinalis,* Cassoviae, Fischer, 1610, RMNy 996.

[13] RMNy 1002.

1609-es *Öt szép levél*[14] c. művet. S. T. D. P. P. az az Sacrae Theologiae Doctor Petrus Pasmanus. Majd Joannes Jemicius álnéven ír. A *Calvinus Hiszekegyének* botránya, illetve Aquaviva generális levelei is közrejátszottak abban, hogy látszólag egy keresztyén hallgató adja ki a *Posonban löt prédikáció*t.

A negyedrét alakú négyívnyi prédikáció könnyen osztogatható és befogadható. Jelenleg két példányt ismerünk.[15] Meggyőző ereje az egy keresztyén hallgatóban és a közösségi tudásban van (a sokszor elmondott tudjuk, láttuk, illetve a bárkitől megkérdezik, az elmondja Torday feslettségét, illetve a klastromban lehet látni az ördöggel való cimborálásának jeleit). Habár pontos adatot nem tudunk mondani a példányszámról, az akkori 1500 fős magyar lakosságot és a prédikáció személyes, csak a pozsonyiaknak, illetve a pozsonyi ferencesekhez járó hívek figyelmébe ajánlott tartalmából lehet következtetni. A nyomtatványt Pázmány megbízottja ugyanúgy osztogathatta a pozsonyi híveknek, ahogy korábban Forgách Ferenc terjesztette a *Calvinus Hiszekegyé*t az országgyűlésen.

Péter Pázmány's *Posonban löt praedikatio*

Péter Pázmány's Posonban löt praedikatio (Sermon from Poson [Bratislava]) is a frequently referred print because its publisher is unknown ("from a Christian hearer"). On the other hand, this is Pázmány's only sermon which he rewrote and edited in his collection of sermons (A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokrúl, predikácziók) 26 years later. In 2006 I wrote about Posonban löt praedikato, János Torday's biography and comparison of first and edited sermons. My study's title was Pázmány Péter Posonban löt praedikatiója és Torday János. Torday was a priest in Bratislava, later he left the Christian religion and became Protestant in 1610. The *Posonban löt praedikatio* was written against him, therefore believers didn't want to become Protestant. In the earlier study I found it impossible that while Pázmány was speaking in the church somebody wrote his speech down. Now it shows it is not impossible at all. It is likely that Némethy Jakab, Pázmány's socius noted his sermons down.

In this study I wanted to answer, how many Hungarian people were in Bratislava, how they received this sermon and what influence it made on them.

After protestant Illésházy's death the Diet of Hungary elected a new Palatine in 1609, who was also protestant György Thurzó. In this year Pázmány's pamphlet was printed, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene.* The bishop's man handed it out the members of the Diet. It caused a great outrage. The protestant

[14] *Egy kereztien predikatortul S.T.D.P.P. az cassai nevezetes tanitohoz, Alvinczi Peter uramhoz iratot eot szep level,* RMNy 980.

[15] OSZK, ELTE Egyetemi Könyvtár, RMK I. 425.

people demanded that Pázmány to stand in front of the court. But he rejected, he said it belongs to the Church.

The Superior General of the Society of Jesus, Claudio Aquaviva wrote a letter to Pázmány, and warned instead of the Protestant doctrines attack, prefer of promoting the Catholic doctrines. Maybe Pázmány wanted to hide his printed sermon, therefore you can read on the front page ”from a Christian hearer”.

Nagy Andor

Adalékok a brassói szász polgárok 17. századi kapcsolattörténetéhez az alkalmi nyomtatványok alapján*

A brassói szász polgárok kapcsolattörténetét a korabeli alkalmi nyomtatványok[1] alapján is megpróbálhatjuk rekonstruálni. Jó alapot adhat erre Joseph Trausch (1795–1871) kéziratgyűjteménye,[2] amely Erdély egyik legnagyobb helytörténeti gyűjteményeként is nevezetes. Trausch, korának kiváló irodalomtörténészeként pontosan látta, hogy az elmúlt századok jelentéktelennek tűnő alkalmi írásait összegyűjtve számos összefüggést figyelhetünk meg a kora újkor időszakából. Jelen írásomban a kapcsolattörténet szempontjából vizsgálom meg a gyűjtemény alkalmi nyomtatványainak számuk szerinti két legtekintélyesebb csoportját: a lakodalmi köszöntőket és a halotti búcsúztatókat. Annak ellenére azonban, hogy a gyűjteményről készült már egy háromkötetes katalógus,[3] ezt a munkát nem lehet még ma sem az autopszia módszerét mellőzve elvégezni.[4] Éppen ezért az állomány e részéről időszerű volna, hogy a kutatók rendelkezésére álljon egy teljes körű

* Jelen munkámat az Eszterházy Károly Főiskola „TÁMOP - 4.2.2. B-15/KONV- 2015–0016" számú pályázata támogatta.

1 Az alkalmi nyomtatványokat két fő csoportra oszthatjuk. A ciklikusan visszatérő akcidens nyomtatványok (kalendáriumok, naptárak, prognosztikonok) csoportjára, amelyek a gyakori használatukból adódóan a leggyorsabban pusztuló kiadványtípusnak tekinthetőek. A másik csoportba tartozó nyomtatványok többsége az emberi élet fontosabb eseményeihez kapcsolódik. Ezek gyakran készültek születés, házasságkötés, születésnap, keresztelő, beiktatás, kinevezés, újévi köszöntés vagy haláleset alkalmából. A színházi és egyéb programajánlók, illetve a báli, estélyi meghívók is a műfajba tartoznak, de ezek csupán a 18–19. században jelentek meg és váltak általánossá. Akcidens nyomtatványnak minősülnek a különböző kiadványok előszavai végén, illetve a főszöveget megelőzően található olyan prózai szövegek vagy versek is, amelyeket maguk a szerzők, illetőleg a hozzátartozó barátok vagy a nyomdászok készítettek.

2 Átfogó bemutatására Rainer Kramer írásában már sor került. Lásd: Rainer Kramer, *Die Handschriften-Sammlung Trausch.* Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. Vereinigt mit Siebenbürgische Semesterblätter, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 29(2006), I, 1–19.

3 Oskar Netoliczka, *J. F. Trauschs Handschriften-Katalog,* Teil 1–3, Kronstadt, Honterusdruckerei Johann Gött's Sohn, 1898–1903. A gyűjteményről való tájékozódásban a mai napig ez a legfontosabb segítség.

4 Az alkalmi nyomtatványok leírása szempontjából Netoliczka katalógusa erősen hiányosnak bizonyult.

bibliográfiai leírás, amely alapján széles körben is vizsgálhatóvá válna Trausch alkalmi nyomtatványainak gyűjteménye.[5]

A Trausch-gyűjteményt ma a brassói Honterus Levéltárban[6] őrzik, amelyről elmondható, hogy alapvetően az erdélyi (különösen a brassói) szászok társadalmi és politikai eseményekkel összefüggésben álló törvénygyűjtemények, oklevélmásolatok, évkönyvek, rendeletek, naplók és személyes feljegyzések, valamint a különféle alkalmakra készült kéziratok és nyomtatványok alkotják. A kollekció átvizsgálása során valamivel több mint ezer alkalmi mű került regisztrálásra a 16–19. század időszakából.[7] Többségében a brassói nyomdában készültek, de előfordulnak más városok nyomdatermékei is. Csak a 17. századból Brassó és Nagyszeben mellett megtalálhatóak Kolozsvár, Gyulafehérvár, Wittenberg, Lipcse, Utrecht, Torgau, Güstrow és Harderwijk városainak alkalmi nyomdatermékei is. A 18. századtól – az előbbiek mellett – pedig Nagyvárad, Medgyes, Buda, Pest, Bécs, illetve Magdeburg, Jena, Halle, Helmstädt, Erlangen, Erfurt és Toruń városainak tipográfiái is képviseltetik magukat.[8] Az eltérő nyomdahelyek ellenére is közös bennük, hogy kötődnek az erdélyi szászok művelődéstörténetéhez, különösen a brassói polgárok életéhez.

Lakodalmi köszöntők és halotti búcsúztatók Joseph Trausch gyűjteményében

A gyűjtemény teljes körű áttekintése során – a jelen tanulmány számára, nyomdahelytől függetlenül – azt kívántam megvizsgálni, hogy a 17. századig elkészült lakodalmi köszöntőkben és halotti búcsúztatókban személy szerint kinek állítottak emléket, továbbá igyekeztem érzékeltetni, hogy miként köthetőek a nyomtatványokon található adatok a kapcsolattörténeti kutatásokhoz. Habár a

5 A kapcsolattörténeti kutatásokon túl Jospeh Trausch alkalmi nyomtatvány-gyűjteményének számos művelődéstörténeti, irodalom-, könyv- és nyomdászattörténeti vonatkozása miatt is időszerű volna.

6 Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses (A. B.) Kronstadt-Archiv der Honterusgemeinde [a továbbiakban AHK]. A gyűjtemény a IV F 1 jelzet alatt található.

7 A legrégebbi (és egyetlen 16. századi) nyomtatvány egy lakodalmi köszöntő 1581-ből. Ismertetésére már korábban sor került. Lásd: RMNy 481 (RMK II. 162.) Lelőhely: AHK IV F1 Tq 135. Nr. 1. Megjelenési idejét tekintve a gyűjtemény legújabb nyomtatványa egy színházi meghívó, amely 1870 novemberében készült, és a *Wer ist der Herr Pfarrer?* című komédiára, majd az azt követő *Verwechselte Annoncen* c. darabra, illetve a *Martha* című opera előadásra hívja fel a figyelmet. Mindhárom előadás a brassói városi színházban került megrendezésre 1870. november 23-án. A dokumentum mindössze egy fólió ív terjedelmű, amely az előadások címei mellett a szereplők neveit is tartalmazza. A kiadás helyének megjelölése hiányzik, de azonosíthatóak a brassói nyomdászok nevei: „Druckerei von J[ohann] Gött & Sohn H[einrich]". Lelőhely: AHK IV F1 Tf 51/II. Nr. 73.

8 Összesen 33 különféle nyomdahelyet regisztráltam Trausch gyűjteményében.

szövegekben említett személyek jelentősen gazdagítják még a kutatást, terjedelmi okok miatt ezekre most nem térek ki.

A kora újkori akcidens szövegek kutatói előtt ismeretes, hogy az egyszeri, különleges alkalmakra készült művek címeiben rendszeresen megnevezték azokat a személyeket, akiknek a tiszteletére a művek készültek – esetünkben a házasulandókat, illetve a megboldogultakat. Ezt követően azok a szerzők említhetőek meg, akik a korabeli szokásoknak megfelelően versekkel is megemlékeztek a címben megnevezett személy(ek)ről. A szerzők mellett a tanárok, illetve az ajánlást adók névsorát fontos megemlíteni, de ez utóbbiak inkább csak a peregrináció során készült alkalmi nyomtatványok esetében gyakoriak. A forráscsoport – a jelen írás szempontjából – igazán nagy értékét az adja, hogy a személyek nevei mellett rendszerint az életrajzi adatok, az említett személyek egymáshoz fűződő kapcsolatainak megnevezése (rokon, barát, kolléga) és foglalkozásbeli titulusa (tisztségviselő, egyházi méltóság, gimnáziumi tanár) is szerepel, ezek pedig tovább segíthetik a kapcsolattörténeti kutatásokat.

Végigtekintve a lakodalmi köszöntők és a halotti búcsúztatók sorain, hamar észrevehetjük, hogy ugyanazon városi pozíciókat betöltő személyekről emlékeztek meg – éppen ezért több esetben ugyanazokról is szólnak. Másfelől pedig az írások szereplői szinte kivétel nélkül a barcasági értelmiségi réteghez, illetve a régió politikai elitjének tagjaihoz kötődnek, de körükben is inkább csak a legfőbb méltóságok viselőit találjuk meg.

Az értelmiségi pályát (tanárok, lelkészek) választó férfiak kivétel nélkül külföldi tanulmányaik után nősültek meg. A nyomtatványok címeiből az is kiderül, hogy azonos életutat jártak be. Előbb a brassói gimnázium tanárai voltak, majd a város kisebb templomaiban szolgáltak, majd onnan választották őket a Fekete–templom diakónusává és/vagy valamelyik barcasági város lelkészévé. Általában egy-egy település lelkészeként fejezték be az életüket, amely egyúttal pályájuk csúcsát is jelentette.

A lelkipásztorok esetében a város kisebb templomaiban szolgálatot teljesítő prédikátorokról *(Prediger)* egyszer sem emlékeztek meg a vizsgált alkalmi nyomtatványokban.[9] Rangban fölötte állhatott a Fekete–templom szolgálati helye, hiszen ha végigtekintjük a lelkipásztorok életútját, akkor azt vesszük észre, hogy Brassó kisebb templomaiból helyezték az evangélikus nagytemplomba őket és nem fordítva. Arra is akad példa, hogy nem mindegyiküknek kellett szolgálatot teljesíteniük a kisebb templomokban ahhoz, hogy a főplébániára kerülhessenek.[10]

[9] Brassóban öt evangélikus szász templom működött ekkoriban: a Szt. Bertalan-templom, a Szt. Márton-templom, az Ispotály-templom, a Szt. János-templom és a Fekete templom. Az utóbbi templom prédikátorai közül is csupán egy személyhez, Petrus Wolffhoz (?–1693) található halotti búcsúztató.

[10] Jó példa erre a lelkészi családból érkező Markus (II.) Draudt (1665–1724), aki wittenbergi és lipcsei tanulmányai után, 1693-ban a brassói gimnázium tanára lett, alig két évvel később

A városnegyedek prédikátorai között is előfordult azonban, hogy onnan nevezték ki lelkésszé őket a Barcaság valamely településére[11] – a források tanúságai alapján azonban rendszerint a főplébánia diakónusai számíthattak erre.

Ahogy feljebb haladunk az egyházi ranglétrán, úgy találunk egyre több alkalmi nyomtatványt is a barcasági szász lelkipásztorokról. A közigazgatási tisztviselők esetében is ez a tendencia érvényesül. Akik a városi hivatalok betöltésére aspiráltak, jellemzően nem vettek részt külföldi tanulmányutakon. Házasságkötésük után a város különféle feladatait látták el (pl. malombiztosok *Mühlherr,* a városi sörügyek intézői *Bierherr,* az ispotály felelősei *Spitalherr,* stb. voltak), majd bekerültek a századok tanácsába, később pedig a városi belső tanácsba. A Trauschgyűjteményben fennmaradt alkalmi nyomtatványokból azt látjuk, hogy a patrícius családokból érkező fiatalok házasodása alkalmáról inkább megemlékeztek, mint a halálukról. Amennyiben nem a források hiánya téveszt meg bennünket, akkor vélhetőleg a két fél családjának, illetve a családfőknek a tekintélyével magyarázható mindez, valamint azzal, hogy élete végére nem kerültek olyan hivatali pozícióba, amiért halotti búcsúztató is készült volna számukra. Az világosan körvonalazódik, hogy a nyomtatványok elkészítése elsősorban a család megbecsültségétől függött. Ezért találunk például gyermekek halálára készült nyomtatványokat is. A város vezető hivatalnokairól azonban gyakran nem is csak egy, hanem két-három halotti búcsúztatót is készítettek egyidejűleg. Ez nyilvánvalóan az adott személy társadalmi megbecsültségét jelzi. Annak ellenére azonban, hogy sokakhoz nem köthetőek alkalmi nyomtatványok, nem gondolhatjuk automatikusan azt, hogy hozzájuk nem is készítettek.[12]

A nyomtatványokat vizsgálva jól látszik, hogy a brassói patrícius polgárok elsősorban maguk között, (feltehetően) az azonos vagyonnal rendelkezőekkel kötöttek házasságot. Pontosan végigkövethető, ahogy egy szenátor egy másik szenátornak a lányát, vagy egy lelkész szintén egy értelmiségi (lelkész, orvos vagy közigazgatási tisztviselő) lányát vette feleségül. Így vélhetőleg egy zárt közösséget alkotva egészen közelről ismerhették egymást.

A művek szerzői körét vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a versek szerzői (szinte) minden esetben férfiak voltak, közöttük pedig előfordulnak a városi gim-

---

pedig a Fekete templom diakónusává szentelték. 1706-tól barcaföldvári lelkész volt haláláig. 1723-ban barcasági esperes is volt. Lásd: AHK IV F1 Tq 157/I. (33).

11 Vö. Johann Greissing (1631–1685); Andreas Bogner (1640–1719); Peter Sturm alias Athenari (1645?–1707). Lásd: AHK IV F1 Tq 157/I. (33).

12 Sokkal valószínűbb, hogy nem kerültek még elő, vagy talán végleg elvesztek. A meglévő nyomtatványok alapján egyértelműen következtethetünk erre. Petrus Mederus (1602/1606–1678) koszorús költő és brassói lelkész hiányzó búcsúztatója eklatáns példa erre. Ő már a külföldi utazásai után nagy tekintélynek örvendett a szászok körében. Az esküvőjére (1656-ban) meglepően sokan (harmincketten) köszöntötték egy-egy verssel, és gyermekeiről is számos alkalmi nyomtatványban emlékeztek meg. Ilyen és ehhez hasonló példák pedig bőven akadnak még.

názium tanárain kívül a diákok, hozzátartozók és barátok, illetve a nyomdászok. Ekképpen pedig azt mondhatjuk, hogy a kéziratos alkalmi írásokat csupán a város legrangosabb körének tagjai készítették egymásról, egymásnak.[13] A szerzők előfordulási gyakorisága azonban azt mutatja, hogy legtöbbször a Honterus Gimnázium tanárai jegyzik ezeket a verseket.[14]

A Trausch–gyűjtemény rendszerezése során a legtöbb kéziratot és nyomtatványt kolligátumokká alakították, így védték az egyes (gyakran egyleveles) dokumentumokat az elkallódástól. Az áttekintést azonban nehezíti, hogy (műfaj és gyakran évek szerint is) keveredve találhatóak meg bennük a dokumentumok. Éppen ezért az alábbiakban megjelenési idejük sorrendjében közlöm a nyomtatványokat. A személyek azonosítására csak a nyomtatványokon található információk mértékéig térek ki. Ugyanígy járok el az egyes művek szerzőivel és azok titulusaival is. Végezetül azon művek esetében, amelyek már korábban bemutatásra kerültek a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) eddig megjelent köteteiben, ott az RMNy-beli sorszámot adom meg.

Összességében úgy gondolom, hogy a szerzők azonosítása és a művekben szereplő személyekhez fűződő kapcsolataiknak az elemzése tovább mélyítheti az erdélyi szászok közösségéről kialakult képünket. Egy, a kapcsolati háló feltérképezésére irányuló vizsgálat, véleményem szerint egészen biztosan a brassói szász patrícius polgárok közötti szoros, rokoni összetartozást bizonyítaná be. Mindehhez pedig jelentős segítséget nyújthatnak a következőkben ismertetett alkalmi nyomtatványok, megismerésük, feltárásuk mindenképpen indokolt.[15]

Lakodalmi köszöntők

Év	Házasulandók	Jelzetek
1581	Simon Massa *(barcarozsnyói lelkész)* és Anna Kemmel *(Andreas Kemmel lánya)*	Tq 135 Nr. 1. RMNy 481.
1652	Georg Draudt *(brassói diakónus)* és Catharina Hermann *(Georg Herrmann feketehalmi lelkész lánya)*	Tq 135 Nr. 5. RMNy 2413.
1654	Georg Clos *(Peter Clos brassói szenátor fia)* és Catharina Schneeweiss *(Martin Schneeweiss városgazda lánya)*	Tf 51/I. Nr. 1. RMNy 2515.

[13] Női szerzők rendkívül ritkán, de előfordulnak. Példaként lásd Anna Catharina Fronia búcsúztató versét 1706-ból (Tf 51 / I. Nr. 70 a).

[14] Elképzelhető, hogy megrendelésre (is) készíthették a költeményeket, habár erről pontos információ nem maradt fenn.

[15] Erich Jekelius, *Genealogie Kronstädter Familien* c. gépiratos munkája szintén gazdagon ismerteti az életrajzi és házassági adatokat, azonban számos esetben tapasztaltam hibát vagy hiányosságot. Ezért is tartom fontosnak, hogy kiegészítsük a már ismert (vagy eddig ismeretlen) információkat az alkalmi nyomtatványok adataival is.

1655	Petrus Wolff *(brassói gimnáziumi lektor)* és Martha Schankebank *(Georg Schankebank brassói szenátor lánya)*	Tf 51/I. Nr. 2. RMNy 2570.
1656	Petrus Mederus *(brassói lelkész)* és Margaretha Forgatsch *(Chistoph Greissing brassói szenátor özvegye)*	Tf 51/I. Nr. 3. RMNy 2634.
1657	Michael Herrmann *(brassói projudex*[16]*)* és Martha Dominicin *(Johann Chrestels városgazda*[17] *özvegye),* valamint ifj. Michael Herrmann és Catharina Goldschmiedin *(ifj. Johann Chrestels százatya*[18]*özvegye)*	Tq 135 Nr. 8. RMNy 2706.
1658	Johann Herrmann *(Georg Herrmann feketehalmi lelkész fia)* és Martha Bergerin *(Laurentius Berger brassói magisztrátusi jegyző lánya)*	Tq 135 Nr. 7. RMNy 2755.
1658	Andreas Mai *(Michael Mai keresztényfalvi lelkész fia)* és Martha Seuler *(szászhermányi lelkipásztor lánya)*	Tq 135 Nr. 9. RMNy 2757.
1659	Martin Albrich *(brassói gimnáziumi rektor)* és Sara Chrestelsin *(Johann Chrestels brassói patrícius polgár özvegye)*	Tq 135 Nr. 10a. RMNy 2823.
1659	Martin Albrich *(brassói gimnáziumi rektor)* és Sara Chrestelsin *(Johann Chrestels brassói patríciusi polgár özvegye)*	Tq 135 Nr. 10b RMNy 2824.
1660	Georg Spöckel *(Georg Spöckel százatya fia)* és Anna Schildmacherin *(Thomas Schildmacher lánya)*	Tq 135 Nr. 11. RMNy 2897.
1660	Valentin Plecker *(Peter Plecker brassói városgazda fia)* és Agneta Hirscher *(Lucas Hirscher bírósági ülnök lánya)*	Tq 135 Nr. 12. RMNy 2894.
1660	Marcus Draud *(Michael Draudt százatya fia)* és Sara Plecker *(Johann Plecker barcarozsnyói lelkész lánya)*	Tq 135 Nr. 13. RMNy 2895.
1661	Paul Greissing *(brassói szenátor fia)* és Anna Chrestels *(Georg Chrestels szenátor lánya)*	Tq 135 Nr. 14. RMNy 2964.

16 Szenior városbíró *(projudex / Altrichter),* aki tapasztalataival segíti a városbírót *(judex / Stadtichter).*

17 A városgazda *(villicus / Stadthann)* rangban a városbíró mellett állt. Ő felelt a város és a vidék gazdasági ügyeiért és az adók beszedéséért.

18 Százatya *(communitas centum virorum / Hundertmannschaft),* azaz a száz képviselőből álló külső tanács tagja.

1661	Johann Ales *(szászhermányi egyházi felügyelő fia)*[19] és Martha Berger *(Johann Herrmann százatya özvegye)*	Tq 135 Nr. 15. RMNy 2967.
1673	Simon Deidrich *(Simon Deidrich brassói városbíró fia)* és Margaretha Amende *(Valentin Amende lánya)*	Tf 51/I. Nr. 7.
1678	Paul Trausch[20] és Barbara Benckner *(Paul Benckner százatya lánya)*	Tf 51/I. Nr. 12.
1678	M. Martin Albrich *(barcarozsnyói lelkész)* és Sara Greissing *(Marcus Schunkabunk brassói szenátor özvegye)*	Tf 51/I. Nr. 13.
1681	Martin Clos *(Georg Clos barcaszentpéteri lelkész)* és Martha Letz *(Stephan Letz brassói szenátor lánya)*[21]	Tf 51/I. Nr. 15.
1681	Johann Hintz *(Matthias Hintz brassói szenátor fia)* és Margaretha Greissing *(Paul Greissing szászhermányi lelkész lánya)*[22]	Tf 51/I. Nr. 16.
1682	Martin Lehman és Anna Rosina Starckin von Schwarzenberg[23]	Tf 53/III. Nr. 2.
1685	Michael Herrmann *(Michael Herrmann brassói esküdt polgár fia)* és Agnetha Honterus *(Johann Honter brassói lelkész fia),* valamint Calixtus Honterus *(Johann Honter brassói lelkész fia)* és Anna Hirscher *(Bartholomäus Hirscher brassói városgazda lánya)*	Tf 52 Nr. 5.
1685	Martin Kelp *(segesvári gimnáziumi rektor)* és Sara Schullerus *(Johann Schuller segesvári szenátor lánya)*[24]	Tf 52 Nr. 6.

19 *„Ecclesiae Honigbergensis Ephori".*

20 A nyomtatvány nem jelzi a titulusát. Ekkoriban már hazatért a wittenbergi és a strassburgi egyetemekről, és feltehetően házitanító volt. Később brassói gimnáziumi tanár, majd diakónus. Ennek a családi vérvonalnak a leszármazottja Joseph Franz Trausch (1795–1871) is. Bővebben lásd: Jekelius VIII. 195–197.; Nagy Andor, *A brassói evangélikus prédikátorok közössége 1680–1700 között = A reformációtól egyházalapításig. A szepesváraljai zsinat 400. évfordulójára,* szerk. Peter Kónya – Annamária Kónyová, Prešov, 2015, 284.

21 Jekelius hibásan jelzi Martin Clos felesége nevét Catharinának. Lásd: Jekelius II. 23. A versek szerzői: Bartholomæus Fischer; Germanus Sponsæ Frater: Laurentius Letz; Petrus Closius Schola Patria Stud.

22 A vers szerzője M. Valentin Greissing.

23 A szászországi Torgau városában készült lakodalmi köszöntő verseinek szerzői: Johann Frölich, Samuel Herzmann Darotzino-Transylv. SS. Theol. & Phil Stud.; J. B.; Johann Gabriel Lehmann; Martin Gottfried Lehmann; Michael Rudolph Lehmann; Carl Christian Lehmann. A nyomtatvány címéből kiderül, hogy a verseket a pár barátai és a vőlegény fiai írták. A dokumentum címlapján a következő possessori bejegyzés olvasható: *Johann Albrich Trans. SS Th. & Ph. Stud.*

24 Kézirat. A vers szerzője Simone Roth.

1685	Peter Bartesch *(Peter Bartesch brassói esküdt polgár fia)* és Sara Albrich *(Martin Albrich barcasági esperes és barcarozsnyói lelkész lánya)*[25]	Tf 53/VI. Nr. 11.
1685	Peter Bartesch *(Peter Bartesch brassói esküdt polgár fia)* és Sara Albrich *(Martin Albrich barcasági esperes és barcarozsnyói lelkész lánya)*[26]	Tf 53/VI. Nr. 12.
1688	Martin Albrich *(barcarozsnyói lelkész, egykori barcasági esperes)* és Martha Hirscher *(Paul Greissing szászhermányi lelkész özvegye)*[27]	Tf 53/VI. Nr. 16.
1691	Marcus Draudt *(Marcus Daudt barcaföldvári lelkész fia)* és Anna Töppelt *(Asarela Mederus brassói magisztrátusi titkár özvegye)*[28]	Tf 34 Nr. 2a.; Tf 52 Nr. 8.
1691	Georg Abraham von der Heyden *(a császári haderő hadnagya)* és Agnetha Diedrich *(született Plecker)*[29]	Tf 52 Nr. 9.
1691	Georg Jeckel *(brassói városgazda)* és Barbara Fronius *(született Albelius; Petrus Fronius keresztényfalvi lelkész özvegye),* valamint Simon Petrus Fronius *(Petrus Fronius keresztényfalvi lelkész fia)* és Agnetha Klein *(Johann Klein rektor lánya)*[30]	Tf 52 Nr. 10.
1691	Georg Jeckel *(brassói városgazda)* és Barbara Albelius *(Petrus Fronius keresztényfalvi lelkész özvegye), valamint* Simon Petrus Fronius *(Petrus Fronius keresztényfalvi lelkész fia)* és Agnetha Klein *(Johann Klein rektor lánya)*[31]	Tf 51/I. Nr. 32.
1693	Valentin Frank von Frankenstein *(szász gróf és nagyszebeni királybíró)* és Anna Maria Rosenauer[32]	Tq 135 Nr. 29.

[25] A vers szerzője M. Valentin Greissing.

[26] A versek szerzői: Lazarus Bonamicus és Simon Draudt, junior.

[27] A versek szerzői: M. Valentin Greißing des Kronst. Gymn. Rector; Johanes Rosenauer Lect. Gymn. Cor.

[28] Duplum. A versek szerzői: M. Valentin Greissing, Gymn. Cor. Rector; Petrus Wolff, Gymn. Cor. Lector.; Mart[inus] Ziegler, SS. Theol.& Phil. St.; Jac[ob] Czultner, SS. Th. St.; M. J. F.

[29] A versek szerzői: „Ein Bekandter und auffrichtiger Diener"; M. F. C.; Nicolaus Müller.

[30] A versek szerzői: M. Valentin Greissing; Petrus Wolff, Gymn. Cor. Lect.; Petrus Closius, Gymn. Cor. Lector; Daniel Birtheimer, Stud.; Christ[ian] Henning; Michael Roth, Rex Adol.; Simon Draudth, Logica Stud.; Paulus Neydel; Martinus Herrmannus, junior; Michael Fronius.

[31] A vers szerzője M. Franc. Rosonensis Ciro-Magus.

[32] Egy latin és egy német vers az ünnepeltek barátaitól (név nélkül).

1693	Valentin Frank von Frankenstein *(szász gróf és nagyszebeni királybíró)*[33]	Tq 135 Nr. 30.
1693	Valentin Frank von Frankenstein *(szász gróf és nagyszebeni királybíró)* és Anna Maria Rosenauer *(Johann Waydin özvegye)*[34]	Tq 135 Nr. 31.
1693	Michael Filstich *(brassói projudex)* és Rosa Harnung *(Andreas Trepches brassói szenátor özvegye)*[35]	Tf 51/I. Nr. 25.
1693	Michael Filstich *(brassói projudex)* és Rosa Harnung *(Andreas Trepches brassói szenátor özvegye)*[36]	Tf 51/I. Nr. 41.
1697	Marcus Draudt és Anna Catharina Jeckel[37]	Tq 135 Nr. 34.
1700	Simon Draud *(Simon Draud brassói városbíró fia)* és Catharina Rheter *(Andreas Rheter brassói városgazda lánya)*[38]	Tf 52 Nr. 17.
1700	Joseph Bolthosch *(Joseph Bolthosch szászhermányi lelkész fia)* és Anna Catharina Draud *(Georg Draud brassói jegyző lánya),* valamint Simon Rosenauer *(Simon Rosenauer brassói százatya fia)* és Martha Scheupner *(brassói esküdt polgár lánya)*[39]	Tf 52 Nr. 18.

[33] A vers szerzője Antonius Templmann Societatis Jesu; Samuel Kölesserius LL. AA. Phil. & Med. Doct. Pract. Cib.

[34] A vers szerzője M. Johann Zabanius der Königl. Hauptstadt Herrmannstadt, wie auch der gesammten Löblichen Sächsischen Nation Notar Provincial.

[35] A nyomtatványon hibás az 1688-as dátum keltezési évként. A versek szerzői: Valentinus Svtsrim Prasm. Gymn. Cor. Prefectus; Christianus Henning, Coron.; Johan. Czeckelius Martinimont. Gymn. Cor. Orator.; Georg Rosonensis Sch. Patriæ St. VD. & Alvmnvs.; Lucas Friedrich Cor.; Michael Ungar. Szenevaraschenk.; Seraphinus Schoppel Cor.; Martinus Herrmannus Coronensis.

[36] A dokumentum sérült. A versek szerzői: M. Val<entin Greissing, Rector>; Petrus Closius; Mart, Ziegler; Jacobvs Czvltnervs. A nyomtatvány címéből kiderül, hogy a versek szerzői a brassói Honterus Gimnázium rektora és tanárai voltak.

[37] Töredékes példány, hiányzik a címlap. Jekelius szerint 1698. június 30-án kötött házasságot Johann Draudt *(Marcus Draudt barcaföldvári lelkész fia)* és Anna Catharina Jekelius. A versek szerzői: Martinus Gassner; Samuel Simon; Hans Richard; Christian Tartler; Johann Titus; Michael Eckhardus; Martinus Schneeweis; Daniel Schobel; David Zack; Marcus Fronius.

[38] A versek szerzői: Martinus Ziegler, Gymn. patr. Rector; Christianus Schäfer, Lector I.; Dan[iel] Rhein, Gymn. Cor. Lector II.; Dan[iel] Birthelmer; Dan[iel] Fron. SS. Th. & Phil. Stud.; Paulus Neidel; Josephvs Bolthosch.; Mich[ael] Fronius.

[39] A versek szerzői: Andreas Kraus; Lucas Römer; Dan[iel] Fron[ius] S.S. Th. C.; Martinus Herrmann; Simon Draudt; Mich[ael] Fronius; Nicolaus Müller.

1700	Daniel Fronius (*Petrus Fronius keresztényfalvi lelkész fia*) és Margaretha Henning *(Michael Henning brassói százatya lánya), valamint* Michael Fronius *(Petrus Fronius keresztényfalvi lelkész fia)* és Anna Christina Draudt *(brassói városbíró lánya)*[40]	Tf 52 Nr. 20.
1700	Andreas Enyedter *(Martin Enyedter barcaszentpéteri lelkész fia)* és Agneta Plecker *(Petrus Plecker brassói százatya lánya)*[41]	Tf 51/I. Nr. 55.

Halotti búcsúztatók

Év	**Elhunytak**	**Jelzetek**
1605	Lucas Unglerus *(erdélyi szász evangélikus püspök)*; Marcus Albelius *(brassói lelkész),*[42] Peter Surius *(segesvári lelkész)*[43]	Tq 135 Nr. 2.
1628	Báthori Gábor *(erdélyi fejedelem)*	Tq 138 Nr. 1a. RMNy 1406.
1648	Rákóczi György *(erdélyi fejedelem)*	Tq 135 Nr. 4. RMNy 2206.
1665	Johann Kraus *(brassói polgár)*[44]	Tq 135 Nr. 16.
1672	Georg Deidrich *(brassói teológus hallgató)*[45]	Tf 51/I. Nr. 6.
1673	Valentin Plecker *(Valentin Plecker brassói szenátor fia)*[46]	Tf 51/I. Nr. 8.

40 A versek szerzői: Martinus Ziegler, Gymn. Cor. Rector; Marcus Franciscus, Th. Cultor.; Georgius Nußbacher, S.S. Th. Stud.; Simon Christoph.; Daniel Birtheimer; Christianus Henning; Ego p. n. Sponsus.; Paul Neidel; M. H.; Johann Böhm; Josephus Bolthosch; Lazarus Bonamicus; Christ. Schäfer, Lect. I.; Daniel Rhein, Gymn. Cor. Lect II.; Andreas Krauß, Lect. III.; A. S.; Lucas Römer; Andreas Gorgias; P. P.

41 A versek szerzői: Johann Böhm; Lazarus Bonamicus.

42 Ilyen nevű brassói lelkészről nem találtam adatot. A lelkészi hivatalt vezette: Simon Massa (1591–1605), Marcus Fuchs (1605–1619), Simon Albelius (1619–1654), stb. Bővebben lásd: Joseph Trausch, *Geschichte des Burzenländer Capituls, Kronstadt,* Verlag von Johann Gött, 1852, 76.

43 A wittenbergi nyomtatvány szerzője M. Franciscus Schimervs Mediensis, Saxo-Transsylvanus.

44 A nyomtatványon való megnevezése: *Bürtig von Cronstadt aus Siebenbürgen, azaz született az erdélyi Brassó városában.* A güstrowi nyomtatványon található versek szerzői: Henricus Neusenius Pastor Levetzoviensis in præfectura Gustroviensi; Michel Blancke Pastor zu Türckow.

45 A vers szerzője Franciscus Rhether SS. Theologiæ Studiosus.

46 A versek szerzői: Martinus Rausz, C. S. P. A.; Michael Rhenerus Betul. Scholæ Coronensis Orator; Valentinus <[...]>; Georgius Lö<[...]>; Michael Diarius, Mell.; Stephanus Sturm, Agnet Præceptor indignus; Martin. Closius, Coronensis.

1674	Marcus Schunckabunck *(brassói esküdt polgár)*[47]	Tf 53/III. Nr. 1.
1676	Thomas Trepches *(brassói városgazda)*[48]	Tf 51/I. Nr. 9.
1677	Petrus Pfannenschmied *(brassói diakónus)*[49]	Tf 51/I. Nr. 10.
1681	Martin Draud *(Marcus Draud brassói diakónus és Martha Greissing fia)*[50]	Tf 51/II. Nr. 1.
1685	Petrus Fronius *(keresztényfalvi lelkész)*[51]	Tf 51/I. Nr. 19.
1685	Johann Klein *(a brassói gimnázium tanára)*[52]	Tf 51/I. Nr. 20.
1686	Johann Fuchs *(vidombáki lelkész)*[53]	Tf 53/VI. Nr. 13.
1686	Johann Chrestels *(brassói magisztrátusi titkár)*[54]	Tf 53/VI. Nr. 14.
1687	Paul Greissing *(szászhermányi lelkész)*[55]	Tf 51/I. Nr. 22.
1687	Georg Draudt *(brassói városbíró)*[56]	Tf 51/I. Nr. 23.
1687	Lucas Plecker *(Valentin Plecker brassói városgazda fia)*[57]	Tf 51/I. Nr. 24a.
1687	Lucas Plecker *(Valentin Plecker brassói városgazda fia)*[58]	Tf 51/I. Nr. 24b.
1687	Martha Greissingin *(Georg Draudt brassói városbíró felesége)*[59]	Tf 53/VI. Nr. 15.

47 A vers szerzője az elhunyt barátja (név nélkül).
48 A vers szerzője az elhunyt barátja (név nélkül).
49 A vers szerzője Nicolaus Müller.
50 A vers szerzője M. Valentin Greissing, az elhunyt nagybátyja.
51 A versek szerzői: M. Valentin Greissing des Kron-Städtischen Gymn. Rector; Josephus Bolthosch P. G. L.; Nicolaus Müller.
52 Kézirat. A versek szerzői: Theodorus Mederus Coronensis; Marcus Draud Coronensis; Andreas Tartlerus S. P. S.; Martin Klein; Daniel Rein Bren.; Daniel Birthelmer S. P. Adol.
53 A vers szerzője Paul Trausch.
54 A versek szerzői: Theodorus Mederus Stud. Gymn. Patrii.; Marcus Draudt, Coronensis; Paulus Teutsch, Coron. Gymn. Patr.; Martinus Klein, Purim.; Daniel Rhein, Brendorff.; Christianus Schäser, Stud. Coron.; Johann Abrahami Prasmar.
55 A versek szerzői: M. Valentin Greissing des Cron-Städtischen Gymn. Rect.; Petrus Wolff Gymn. Cor. Lect.; M. Joh. Albrichius, G. C. L.; Johannes Rosenauer G. C. L.
56 A versek szerzői: M. Valentin Greissing des Cron-Städtischen Gymn. Rect; Petrus Wolff Gymnasii Coron. Lector.; M. Joh. Albrichius, G. C. L.; Johannes Rosenauer Gymn. Cor. Lector.
57 A szerzők a *Coetus Studiosorum,* azaz az egyetemi kollégiumi közösség tagjai.
58 A versek szerzői: M. Valentin Greissing des Kronst. Gymn. Rect.; Petrus Wolff Gymn. Cor. Lect.; M. Joh. Albrichius G. C. L.; Johannes Barbe Gymn. Cor. Lect.
59 A versek szerzői: M. Valentin Greissing des Kron-Städtischen Gymn. Rector.; Petrus Wolff Gymn. Cor. Lector.; M. Joh. Albrichius Gymn. Patrii Lector.; I. B. R. L.

1688	Theodor Mederus *(a lipcsei egyetem hallgatója)*[60]	Tf 53/II. Nr. 1.
1688	Martha Kathner *(Peter Pfannenschmied brassói diakónus özvegye)*[61]	Tf 51/I. Nr. 26.
1689	Asarela Mederus *(Anna Töppelt férje)*[62]	Tf 51/II. Nr. 2.
1689	Valentin Plecker (*brassói városgazda)*[63]	Tf 51/I. Nr. 27.
1689	Rosa Gorgias *(Johann Greissing brassói százatya özvegye)*[64]	Tf 51/I. Nr. 28.
1690	Johann Albrich *(brassói gimnáziumi tanár)*[65]	Tf 51/I. Nr. 30.
1691	Samuel Chrestel *(Johann Chrestel brassói magisztrátusi titkár és Asnath Mederus fia)*[66]	Tf 51/I. Nr. 31a.
1691	Samuel Chrestel *(Johann Chrestel brassói magisztrátusi titkár és Asnath Mederus fia)*[67]	Tf 51/I. Nr. 31b.
1691	Johannes Honterus *(brassói lelkész)*[68]	Tf 51/II. Nr. 3.

60 A versek szerzői: L. Joachimus Fellerus, Poes. P. P. Academ. Bibliothecarius, ejusqve jam tertium Rector.; Jo. Olearius, D. & P. P. Ecclesiæ Collegiatæ Cizensis Canonicus, Alumn. Elect. Ephorus, Colleg. Maj. Princip. Collegiatus, & Facult. Theol. h. t. Decanus.; D. Georgius Lehman P. P. & Superint.; D. Val. Alberti, P. P. & Consistorialis; Augustus Pfeiffer D. P. P. & Ecclesiastes.; Christianus Johannes Lange Phil. & Med. D.; L. Tilemann Andreas Rivin Vesper-Prediger zu S. Thomas; L. Joh. Schmidius, P. P.; Gottlob Fridericus Seligman Lic.; M. Johannes Dornfeld Vesper-Prediger der Kirche zu St. Nicolai; M. Immanuel Horn, SS. Th. Baccal. & ad D. Thomæ Ecclesiastes; M. Johannes Gottlieb Hardt Assessor Facult. Philos.; M. Christianus Zoega.; M. Georgius Lani, SS. Th. Baccalaureus, qvodam Gymnasii Carponensis in Hungaria Rector, nunc Scholæ Nicolaitanæ Collega; Paulus Michael Regheni, Claudiop. Transyl. Lipsiæ; Daniel Hestert; Johannes Sinapius, SS. Hung. Theol. Stud. & Sereniss. ac Potentiss. Elect. Sax. A.; Ephram Nostitius, Solnens, Hung. S. S. Theol. Stud.; Martinus Klein Schönberga Trans. Saxo. SS. Th. Cult.; Georgius Serpilius, Sempronio. Hung. SS. Th. & Phil. St.; Michael Adami T. SS. Th. Stud.; Joh. Theoph. Kemelius, L. H.; Mathias Eysenberger Cibinio Transylvanus.

61 A vers szerzője *Ihr danckbarer Client,* azaz hálás ügyfele.

62 A versek szerzői: M. Valentin Greissing, Johannes Rosonensis, S. M[ichael] F[ronius], Johann[es] Manckesch.

63 A versek szerzői: M. Valentin Greissing, des Kron-Städt. Gymn. Rector; Petrus Wolff Gymn. Lector.; M. Johann. Albrichius G. C. L.; Johannes Rosenauer Gymn. Coron. Lector.

64 A vers szerzője M. Valentin Greissing.

65 Kézirat. A versek szerzői: Daniel Birthelmer Cor.; Simon Roth Mariæv.; Johannes Böhm Cor.; Georgius Nußbächer, Cor.; Georgius Czelch. Roson.; Petrus Pertsch Cor.; Christian. Henning Cor.

66 Kézirat. A versek szerzői: Georgius Vaadschön Ora[tor]; Daniel Henrich Cor.; Simon Roth Mariævall.; Johannes Böhm Coro.; Georgius Von Nußbäch. Cor.; Georg Vietoris; Petru[s] Pertsch Cor.; Joh. Czekelius Martin.

67 A versek szerzői: M. Valent[in] Greißing Rector.; Mart[inus] Ziegler.

68 A vers szerzője ismeretlen: *Communi Scholarium Coronensium nomine,* azaz a brassói tanulók közössége.

1691	Asarela Mederus *(brassói százatya)*[69]	Tf 51/I. Nr. 29.
1691	Johannes Honterus *(brassói lelkész)*[70]	Tf 51/I. Nr. 35.
1691	Agnetha Honterus *(Michael Herrmann brassói százatya felesége)*[71]	Tf 51/I. Nr. 33.
1691	Martha Honterus *(Johannes Honterus brassói lelkész lánya és Stephan Vielstich [Filstich] brassói százatya felesége)*[72]	Tf 51/I. Nr. 34.
1692	Margaretha Mederus *(Asarela Mederus lánya)*[73]	Tf 51/II. Nr. 4.
1692	Rosina Sinonius *(Nicolaus Sinonius feketehalmi lelkész és Martha Draudt lánya)*[74]	Tf 53/VI. Nr. 18.
1692	Martin Herrmann *(brassói orvos doktor és szenátor)*[75]	Tf 51/I. Nr. 38.
1692	Johann Ziegler (*brassói szenátor)*[76]	Tf 51/I. Nr. 39.
1692	Anna Gockesch *(Michael Filstich brassói városbíró felesége)*[77]	Tf 51/I. Nr. 40.
1693	Simon Draudt *(brassói városbíró)*[78]	Tf 51/I. Nr. 42a.
1693	Simon Draudt *(brassói városbíró)*[79]	Tf 51/I. Nr. 42b.
1693	Anna Catharina Seuler *(Lucas Seuler brassói százatya lánya)*[80]	Tf 51/I. Nr. 43.
1693	Petrus Wolff *(brassói diakónus)*[81]	Tf 51/I. Nr. 44.

69 A vers szerzője Nicolaus Müller.

70 A versek szerzői: M. Valentin Greissing, Rector; Martinus Ziegler, Gymn. Cor. Lector.

71 A versek szerzői: M. Valent. Greissing Rector; Mart. Ziegler Gymn Cor. Lector vocatus.; Nicolaus Müller.

72 A versek szerzői: M. Valentin Greissing Rector; Martinus Ziegler / Gymn. Cor. Lector vacatus.

73 A versek szerzői: M. Valent[in] Greissing; Marcus Draudt.

74 A vers szerzője M. Valentin Greissing der Kron-Städtischen Schulen Rectoren.

75 A versek szerzői: M. Valentin Greissing, Rector; Petr. Closius Gymn, Cor Lector I.; Mart. Ziegler G. C. Lect[or] 2.; Jac. Czultnerus, Gymn. Cor. Lector 3.; Christianus Schäfer.

76 A versek szerzői: M. Valentin Greissing, Rector; Martinus Ziegler G. C. Lect[or] 2.; Marcus Draudt SS. Th. Stud.; Nicolaus Müller.

77 A versek szerzői: M. Valentin Greissing, Rector; Petrus Closius Gymn. Cor. Lector 1.; Mart, Ziegler Gymn. Cor. Lectori 2.

78 A versek szerzői: Simon Draut; Paulus Neidel L. junior; Johannes Draudth; *ein mittleidiger Freund,* azaz egy gyászoló barát.

79 A versek szerzői: M. Valentin Greissing; Petrus Closius; Martinus Ziegler.

80 A versek szerzői: M. Valentin Greissing, Rector; Petrus Closius, Lector I.; Martinus Ziegler Lector II.; Jacobus Czultnerus Lector III.; Seraphinus Schoppel Coron Gymn. Patr. Stud.

81 A versek szerzői: M. Valentin Greissing; Petr. Closius, Gymn. Cor. Lector I.; Mat. Ziegler, G. P. Lector II.; Jacobus Czultnerus, Lector III.

1694	Agnetha Rosenauerin *(született Honigberger)*[82]	Tf 51/I. Nr. 45.
1694	Rosa Harnung *(Michael Filstich brassói városbíró felesége)*[83]	Tf 51/I. Nr. 47.
1694	Joseph Bolthosch *(szászhermányi lelkész)*[84]	Tf 51/I. Nr. 48.
1696	Michael Filstich *(brassói városbíró)*[85]	Tf 51/I. Nr. 49a.
1696	Michael Filstich *(brassói városbíró)*[86]	Tf 51/I. Nr. 49b.
1696	Martin Draudt *(brassói százatya)*[87]	Tf 51/I. Nr. 50.
1699	Johann Mankesch *(brassói városbíró)*[88]	Tf 51/I. Nr. 52.
1700	Johannes Titus[89]	Tf 51/I. Nr. 53.
1700	Samuel Sinonius *(Nicolaus Sinonius barcasági esperes fia)*[90]	Tf 51/I. Nr. 54.

Additions to the Relationship of Saxon Citizens of Brasov in the 17th Century Based on Occasional Prints

The history of the relationship of Saxon citizens of Brasov may be tried to be reconstructed by using contemporary occasional prints. A good source for this reconstruction can be those occasional texts collected by Joseph Trausch (1795—1871), literary historian from Brasov, which were produced as mementos of special events in people's lives. That was the reason why I turned to this collection with great interest. The collection is in the archive of the 'Black Church' in Brasov (Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses (A.B.) Kronstadt – Archiv der Honterusgemeinde). In my study I present reception lines and eulogies, which have still remained unexplored in several cases, regarding the history of relationship.

82 A versek szerzői: M. Valentin Greissing; Petrus Closius, Eccl. Patr. Diac.; Mart. Ziegler G. P. L. I.; Jacobus Czultner, G. C. L. II.; Marcus Draudt, G. C. L. III.

83 A versek szerzői: M. Valentin Greissing, Rector; Mart. Ziegler Gym. Cor. Lect. I.

84 A vers szerzője Joseph Boltosch (1676–1711), brassói gimnáziumi tanár, az elhunyt fia.

85 A versek szerzői: Martinus Ziegler Gym. Cor. Rector.; Christianus Schæser, Gymn. Cor. Lect. Imus.; Daniel Rhein, Lect. II.; Andreas Kraus Gym. P. Lect. III.

86 A vers szerzője Nicolaus Müller.

87 A vers szerzője Martinus Ziegler Gymn. Cor. Rector.

88 A vers szerzője Martinus Ziegler des Kron-Städtischen Gymnasii Rector; Nicolaus Müller.

89 Kézirat. A versek szerzői: Mart. Gassner N. A.; Michael Edekandus Heltv.; Christian Tartler Coron.; Simon Gusb[eth] Coron; Daniel Schobel Coron.

90 A versek szerzői: Mart[inus] Ziegler Gymn Patr Rector; Christianus Schäser Lector I.; Dan[iel] Rhein Gymn. Cor. Lector II.; A[ndreas] K[rauss] L. C.

Mizera Tamás

Könyv és mesterség a kora újkori Magyarországon

A magánkönyvtár-képződés tendenciái a polgárság körében, különös tekintettel a tanítók gyűjteményeire

1. Bevezetés

A 16–18. századi Magyarország polgárainak intellektuális horizontját bemutatva megkerülhetetlen a társadalomtörténeti és művelődéstörténeti megközelítés; témánk ugyanakkor a neveléstörténet és az értelmiségtörténet metszéspontján helyezkedik el. Az ismeretátadás időben és térben folyamatosan változó dinamikája, eszközrendszere és bázisa szorosan kapcsolódik a nyomtatott könyvhöz. Tekintettel arra, hogy a forrásokban szereplő dokumentumok egy jelentős része tankönyv, a polgári könyvtárak sok szempontú vizsgálata közelebb visz a faktorok megértéséhez és az olvasmányműveltség mint szellemi örökség átadásának jelenségéhez.

A polgári könyvtárak rekonstruálhatók a fennmaradt könyvállomány alapján, illetve vizsgálhatók a birtokolt vagy olvasott könyvekre vonatkozó, jegyzékszerű források elemzésével. A korszak magyarországi olvasmánytörténeti forrásainak mintegy 70%-a hagyatéki jegyzék,[1] így ez a kitüntetett forrástípus megalapozottan vonható be a tartalmi és statisztikai elemzés folyamatába; jelen tanulmány ez utóbbira helyezi a hangsúlyt. Az eltérő anyagi lehetőségek, a német könyvpiactól való távolság, a régiók vagy városok sajátos történeti fejlődése, valamint a társadalmi rétegződésnek az egyes foglalkozástípusok megjelenési arányában tetten érhető specifikumai mind olyan tényezők, amelyeket a hipotéziseink megfogalmazásakor figyelembe kellett vennünk.

A kutatás célja, hogy feltárja, milyen hatást gyakorol a kora újkori polgári könyvtárak nagyságára a tulajdonos foglalkozása, lakóhelye, illetve a halálozás dátumából következő történelmi időszak. A folyamat részeként bővebben foglalkozunk majd a városi értelmiség olvasmányműveltségének számszerűsíthető

[1] Monok István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon: 1526–1720: Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás,* Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 5), 29.

adataival, különös tekintettel a tanítók magánkönyvtáraira. Az összefüggések feltárása lehetőséget nyújt egy árnyaltabb kép kialakítására arról a társadalmi térről, amelyben a tudásátadás megvalósul; valamint hiteles, számszerű adatokkal segíti a folyamatok későbbi interpretációját.

2. Elméleti háttér

2.1. Polgár, értelmiségi, tanító

A tanító értelmiség magánkönyvtárainak helyzetét vizsgálva érdemes a kora újkori polgársághoz és értelmiséghez kapcsolódó fogalmakból kiindulni, különös tekintettel arra a tényre, hogy a 16–18. században az értelmezési keretek nem tekinthetők egységesnek. A polgárság fogalma, illetve annak tartalma korszakonként változott: eredetileg a kiváltságolt városok polgári joggal rendelkező lakóinak összefoglaló megnevezésére használták. A felvilágosodás korától megkezdődött a fogalom átalakulása; tartalma egyre inkább állampolgár volt, illetve a kézművesek, kereskedők és műveltebb városlakók körére terjedt ki. A tőkés társadalomban gazdasági vagy szellemi tőkével, meghatározott identitással és kultúrával rendelkező osztályt jelentett.[2] Adódik tehát a szűkebb és tágabb értelmezési lehetőség, azonban a választás kényszere a kutatás szempontjából csak látszólagos, ugyanis: (1) a vizsgált időszak mintegy két évszázadon ível át, így átfogó kép csak széles horizonton képzelhető el; (2) a foglalkozások, munkakörök széles skálája megteremti az összevetés lehetőségét, és megköveteli a komplex viszonyrendszer feltárását; (3) az egyes társadalmi rétegekre, földrajzi egységekre és magánkönyvtárakra jellemző folyamatok csak az idő dimenziójának felvételével vizsgálhatók; (4) az egyes értelmiségi gyűjtemények, így a tanítói könyvtárak pozíciói csak a fentiek figyelembe vételével határozhatók meg.

Az értelmiség fogalmával kapcsolatban is ugyanaz mondható el, mint a polgárság esetében: egyértelmű, általános definíció éppen a történelmi változások miatt nem lehetséges. Tartalmához a kora újkorban akkor kerülünk a legközelebb, ha professziók (pap, tanító, jegyző, ügyvéd, orvos, adminisztrátor etc.) összefoglaló megnevezéseként használjuk, függetlenül a működés közegétől (főnemesi udvar, nemesi udvarház, városok, mezővárosok, falvak) és a társadalmi kapcsolatok (irányító, együttműködő vagy alávetett) minőségétől.[3] A tanító értelmiséggel kapcsolatban meg kell említenünk, hogy az ide sorolt munkakörök meglehetősen

[2] Bácskai Vera, *Polgár* [szócikk] = *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Újkor és kora újkor,* főszerk. Kőszeghy Péter, Bp., Balassi, 2009, IX, 216–219.

[3] Kecskeméti Gábor, *Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon: A tipikus és az egyéni = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások,* Nagyvárad–Bp., Partium, 2014, 13.

nagy változatosságot mutatnak, azonban a teljességre törekvő feldolgozás miatt tágan értelmeztük a mintába felvehető foglalkozások körét.[4]

2.2. A magánkönyvtár és a hagyatéki jegyzék

A magánkönyvtár létrejötte szempontjából a gyűjtő vagy gyűjtők egyéni kezdeményezése a döntő elem, az egyéb körülmények háttérbe szorulnak,[5] szemben az intézményi könyvtáraknál tapasztaltakkal. Ha ez a kezdeményezés a polgárok részéről nyilvánul meg, akkor beszélhetünk polgári könyvtárakról. A kora újkori Magyarország többszörösen hátrányos helyzetben volt a magánkönyvtárak kialakulásának lehetőségeit illetően. A társadalomban az alfabetizáció lassan növekedett, az írástudó rétegeknek sem állt rendelkezésére könyvkereskedelmi intézményhálózat. A beszerzés forrásait a vándor könyvkereskedők, könyvkötők és nyomdászok, valamint a *peregrinatio academica* intézménye jelentették.[6]

Kutatásunk a hagyatéki leltár mint ígéretes forrástípus segítségével kísérelte meg jellemezni a polgárok gyűjteményeit. Egyrészt, mert az a lakosság egészére nézve hiteles képet nyújt, másrészt a hagyatéki jegyzékek jogi aktusnak köszönhetik létüket. Mivel az állományfelvétel jogilag előírt, különösen megbízható forrásnak tekinthetők,[7] ugyanakkor használatukkal szemben is számos érv sorakoztatható fel, amelyeket Günter Berger tanulmánya alapján[8] érdemes részletesebben is áttekintenünk.

1. Néhány hagyatéki jegyzékben nem említik meg a könyveket.
2. A felsőbb rétegek általában több lakhellyel rendelkeznek, a források azonban gyakran csak az egyikről számolnak be.
3. Gazdasági, politikai vagy erkölcsi okok miatt előfordul, hogy a könyvek jegyzéke pontatlan vagy nem teljes.
4. Gazdasági szempontból nem ritkán csak a fólió és negyedrét könyveket ismertetik úgy, hogy azok azonosíthatóak is, a többit csak summásan, így: „sok más könyv", „egy ládában több könyv."
5. Az összeírás költséges (papír, munkadíj), és ez a kevésbé tehetős rétegeket sújtja, akiknek leltárai ezért a társadalomban elfoglalt számarányukkal szemben kisebb mértékben vannak jelen.

[4] Ld. a 4. táblázatot.

[5] Wolfgang Adam, *Magánkönyvtárak a 17. és a 18. században: Kutatási jelentés: 1975–1988 = Válogatás a német szakirodalomból,* szerk. Monok István, Ötvös Péter, Zvara Edina, Szeged, Scriptum, 1997 (A könyves kultúra: XIV-XVII. század, 2*),* 162.

[6] Monok István, *Könyvtárak és olvasás: 1526–1750,* Iskolakultúra, 5(1997), 17.

[7] Adam, *i. m.,* 167.

[8] Günter Berger: *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens.* Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte, (5)1981, 371–373.

6. A könyvtulajdon és olvasmány között diszkrepancia lehetséges: a több generáción áthagyományozódó könyvek csak részben tükrözik az utolsó tulajdonos ízlését.
7. Nem mindig eldönthető, hogy kulturális vagy presztízsszükségletek ösztönözték a könyvgyűjtést.

Leltárakat általában akkor készítettek, ha a tulajdonos életében alapvető változás következett be: halál, válás, üzleti csőd etc. Az egyes inventáriumok szerkezete és alapossága változó a vizsgált régiók vonatkozásában. Az erdélyi szászok jellegzetes inventálási gyakorlatukat külön megnevezéssel illették: ez volt az úgynevezett *Theilungsherr,* az osztozkodási bíra intézménye; az így keletkezett irattípus pedig a *Theilungsprotokoll,* vagyis az osztozkodási jegyzőkönyv.[9] A felvidéki városokban ehhez hasonlóan készítették el a halottak javainak jegyzékét, de ennek a gyakorlatnak nem volt külön néven nevezett, intézményesült formája. A három vizsgált régió adminisztrációs gyakorlata közül a legrövidebb mintát Nyugat-Magyarországon követték: az egyes vagyontárgyak felsorolásakor közvetlenül a tárgy megnevezése mellé odaírták az új tulajdonos nevét a margóra, vagy eleve örökösök szerinti bontásban állították össze a jegyzéket.[10]

2.3. Előzmények

A szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén és az egyetem Központi Könyvtárában 1979-ben, Keserű Bálint professzor vezetésével megkezdett munka a közelmúltban fejeződött be. A munkacsoport tagjai Farkas Gábor, Gácsi Hedvig, Viskolcz Noémi, Gerhát Krisztina, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Font Zsuzsa, Herner János, Kocziszky Éva, Ötvös Péter, valamint Gábor Ildikó, Keveházi Katalin, Saliga Lászlóné és Monok István voltak; Verók Attila az erdélyi szászok inventáriumait dolgozta fel. A munka célja egy olyan adatbázis létrehozása volt, amelynek segítségével dokumentálható, mit olvastak a 16–18. századi Magyarországon, így az a magángyűjtemények feltárására és a forrásanyagok közreadására irányult.[11] A szakemberek figyelmét kezdettől fogva olyan dokumentumok kötötték le, amelyek a könyvek birtoklásáról, olvasásáról jegyzékszerűen íródtak.[12] A kutatás eredményeképpen két sorozat került kiadásra: a *Könyvtártörténeti Füzetek,* illetve az *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.*

[9] Kovács Kiss György, *Rendtartás és kultúra: Századok, mindennapok, változások Erdélyben,* Marosvásárhely, Mentor, 2001, 25–39; idézi: Verók Attila, *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai = Könyves műveltség Erdélyben,* összáll. Bányai Réka, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 29.

[10] Verók, *i. m.,* 28.

[11] Monok István, *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk,* MKsz, 1988, 78–82.

[12] Monok István, *Nyugat-Magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században,* Muratáj, 1–2(2002), 59.

Jelen tanulmány szempontjából fontos, hogy a kora újkori, magyarországi értelmiség kitüntetett csoportjairól már rendelkezésünkre áll néhány átfogó munka;[13] így az ügyvédek és orvosok jegyzékei nem képezik a vizsgálat tárgyát; a papi könyvtárakat pedig a források magas száma miatt külön érdemes tárgyalni. A felvidéki bányavárosok könyves kultúrájáról kvantitatív és kvalitatív szempontból is előremutató elemzés született,[14] ugyanakkor a városi polgárság magánkönyvtárainak teljességre törekvő statisztikai elemzésére még nem vállalkoztak a kutatók, néhány korai kísérlettől eltekintve.[15]

3. A kutatási módszerek

Az adatgyűjtés és adatfelvétel az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* sorozat[16] 2008-ig megjelent, releváns forrásközlésein alapul. A foglalkozást űző vagy értelmiségi pályát választó polgárok inventáriumait tartalmazó 819 jegyzékben több, mint 15000 könyvre történik utalás; a vizsgálat Erdélyre, Felvidékre és Nyugat-Magyarországra terjed ki. A többdimenziós elemzés szempontjából releváns forrásnak tekintettük azokat a hagyatéki jegyzékeket, amelyekben az örökhagyóra és az örökségre vonatkozó alapvető adatok mellett az elhunyt foglalkozását is feltüntették; az adatok feldolgozása során Viliam Čičaj munkáját is felhasználtuk.[17]

A kutatás statisztikai elemzésen alapul, amely során a jegyzékekből nyert adatokat SPSS-adattáblában rögzítettük, majd függő és független változók egymásra gyakorolt hatását vizsgáltuk;[18] az elemezhetőséget strukturált változórendszer segítette. A kutatás során a leíró módszerrel nyert adatokat (N=819) adatbázisba

[13] Szabó Béla, *Jogászaink olvasmányai a kora újkorban,* Iskolakultúra, 5(1997), 23–34; Varga András, *Orvosaink olvasmánymű veltsége a 17. században,* Iskolakultúra, 5(1997), 35–39.

[14] Viliam Čičaj, *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században: Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya,* Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 4).

[15] Mizera Tamás, *A Kárpát-medencei polgári könyvtárak vizsgálata: A mesterek könyves kultúrája = A helyi érték: De libris et bibliothecis,* szerk. Czeglédi László, Monok István, Eger, Líceum, 2011 (Kulturális örökség tanulmányok, Sectio Iuvenum), 83–133.

[16] *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez,* szerk. Keserű Bálint et al., Szeged–Bp., Scriptum–OSZK, 1980.

[17] Čičaj, *i. m.*

[18] A vizsgálat során vezérfonalként használtuk: Falus Iván, Ollé János, *Az empirikus kutatások gyakorlata: Adatfeldolgozás és statisztikai elemzés,* Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2008; Sajtos László, Ariel Mitev, *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv,* Bp., Alinea, 2007; Erdmann Weyrauch, *Datenverarbeitung als Quellenkritik? Untersuchungen zur Notwendigkeit und Methode der Analyse prozeß-produzierter historischer Daten am Beispiel der Stichprobenziehung aus fiskalischen Registern frühneuzeitlicher Städte = Die Analyse prozeß-produzierter Daten: Historisch-sozialwissenschaftliche Forschungen,* ed. Paul J. Müller, Stuttgart, Klett-Cotta, 1977 (Quantitative sozialwissenschaftliche Analysen von historischen und prozeß-produzierten Daten, 2), 141–178.

szerveztük és kvantitatívvá tettük, valamint 9 alapváltozót határoztunk meg. A változókat típusok szerint (nominális, ordinális és intervallum skálán értelmezett adatok) rendszereztük.[19]

1. táblázat: A változók típusai az attribútumok feltüntetésével (nominális, ordinális és intervallum skála szerinti bontásban)

	Nominális skála					
Változó neve	**Örökhagyó régiója**	**Örökhagyó városa**	**Örökhagyó neve**	**Örökhagyó foglalkozása**	**Foglalkozás típusa**	**Munkakör típusa**
Attribútum	1 – Erdély 2 – Nyugat-Magyarország 3 – Felvidék 4 – Egyéb	2 - Nagyszeben 3 – Segesvár 4 – Sopron 5 - Kőszeg 6 – Ruszt 7 – Kassa 8 – Lőcse 9 – Selmecbánya 10 - Körmöcbánya 11 – Besztercebánya 12 – Egyéb (Erdély) 13 – Egyéb (Nyugat-Magyarország) 14 – Egyéb (Felvidék) 15 – Egyéb (régióba nem sorolt)	Szöveges adat	Szöveges adat	1 – Fizikai 2 – Szellemi 3 – Nem azonosítható	1 – Ipar, fizikai munka 2 - Adminisztráció, igazgatás 3 - Egészségügy 4 - Oktatás 5 - Kereskedelem 6 – Egyéb fizikai 7 – Egyéb szellemi 8 – Nem azonosítható
	Ordinális skála					
	1 – 1551–1575 2 – 1576–1600 3 – 1601–1625 4 – 1626–1650 5 – 1651–1675 6 – 1676–1700 7 – 1701–1725 8 – 1726–1750 9 – 1751–1775					
	Intervallum skála					
	Halálának dátuma			Könyveinek száma		

A kiértékelés során az *SPSS Statistics* statisztikai célszoftver 17-es verzióját, valamint a *Microsoft Office Excel* táblázatkezelő programot használtuk. Néhány változó esetében az adatokat átstrukturáltuk, amely során adatredukciót végeztünk, annak érdekében, hogy a későbbi rendszerezés, csoportba szervezés megvalósítható legyen. Ennek megfelelően – például az örökhagyó halálozási dátuma esetében – a konkrét évszámokat negyed évszázados intervallumokra osztottuk. A vizsgálat során fontosnak tartottuk jelezni, hogy a változók közötti kapcsolatok és a vizsgált tendenciák azonosításakor milyen elemszámokkal (N) dolgoztunk.[20]

[19] Ld. az 1. táblázatot.

[20] Ld. a 2–3. táblázatot.

2. táblázat: A jegyzékek elemszámainak megoszlása negyedszázados és régiónkénti bontásban

	Örökhagyó régiója				
	Erdély	**Nyugat-Magyarország**	**Felvidék**	**Egyéb**	**N**
1551–1575	0	0	3	2	5
1576–1600	4	0	19	0	23
1601–1625	5	7	26	0	38
1626–1650	33	46	36	0	115
1651–1675	53	100	39	0	192
1676–1700	46	53	99	1	199
1701–1725	65	19	21	3	108
1726–1750	117	1	18	0	136
1751–1775	0	0	3	0	3
N	**323**	**226**	**264**	**6**	**819**

3. táblázat: A jegyzékek elemszámainak megoszlása negyedszázados bontásban, a foglalkozások kategóriái alapján

	Foglalkozás típusa			
	Fizikai	**Szellemi**	**Nem azonosítható**	**N**
1551–1575	2	3	0	5
1576–1600	6	17	0	23
1601–1625	20	18	0	38
1626–1650	77	38	0	115
1651–1675	145	46	1	192
1676–1700	143	55	1	199
1701–1725	92	16	0	108
1726–1750	126	10	0	136
1751–1775	2	1	0	3
N	**613**	**204**	**2**	**819**

A jegyzékekben előforduló, konkrét foglalkozásokat foglalkozástípusokba, majd munkakörökbe soroltuk az alábbiak szerint:

4. táblázat: Az egyes foglalkozástípusok és munkakörök besorolásának szerkezete

Foglalkozás		
Szellemi	**Fizikai**	**Nem azonosítható**
Oktatás: tanárok, tanítók, iskolamesterek, iskolarektorok, segédtanítók, káptalani dékánok, Schulauditorok Kereskedelem: a kereskedők széles köre a tevékenységi körtől függetlenül Egészségügy: gyógyszerészek, felcserek, fürdősök, borbélyok Adminisztráció, igazgatás: jegyzők, hivatalnokok, adminisztrátorok, udvari és kamarai alkalmazottak Egyéb szellemi: az előzőekben nem besorolt szellemi munkakörök	Ipar, fizikai munka: a városi iparosok és mesterséget űző polgárok széles köre Egyéb fizikai: a jegyzékekben megjelenő paraszti elemek	Nem azonosíthatónak tekintettük a sporadikusan előforduló, kihalt és egyértelműen nem meghatározható foglalkozásokat

Ezt követően definiáltuk a kutatás során releváns független és függő változókat. A leíró statisztikán túlmenően matematikai statisztikai módszereket alkalmazunk a kiértékelések során, a hipotéziseknek megfelelően. Az alábbi táblázatban a kutatási kérdések szerint foglaltuk össze az alkalmazott módszereket.

5. táblázat: Az alkalmazott kutatási módszerek kutatási kérdések szerinti bontásban

			Leíró statisztika		
	Kutatási kérdés	**Többdimenziós elemzés**	**Kereszttábla-vizsgálat (r)**	**Átlagok összehas onlítása**	**Gyakoriság vizsgálat**
1	Az átlagos könyvszám alakulása intervallumonként az egyes régiókban	x		x	
2	A foglalkozás típusának hatása az átlagos könyvszámra intervallumonként	x	x	x	
3	Az egyes munkakörök gyakorisága régiónként és intervallumonként	x			x
4	Az egyes munkakörök átlagos könyvszámai régiónként és intervallumonként	x		x	

4. Polgári könyvtárak térben és időben – elemzés

4.1. Az átlagos könyvszámok alakulása az egyes régiókban, intervallumonként

1. ábra: Az átlagos könyvszám alakulása az egyes régiókban, intervallumonként (trendek)

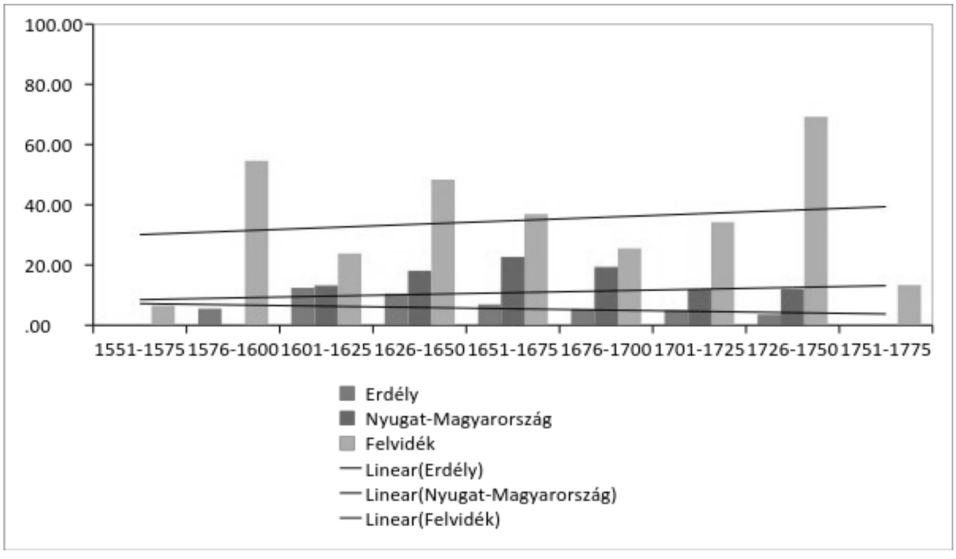

Hipotézis: Feltételezésünk szerint az átlagos könyvszám időben szigorúan monoton növekvő tendenciát mutat, a vizsgált régiók mindegyikében.

Módszer: A vizsgálat elvégzéséhez többdimenziós elemzést végeztünk, ahol a könyvszámok átlagait hasonlítottuk össze.

Eredmény: A kapott eredmények azt mutatják, hogy a kora újkori Felvidéken és Nyugat-Magyarországon ez a tendencia igazolható, azonban az erdélyi városoknál más változók is befolyásolják az átlagos könyvszámok alakulását (itt a trendvonalat felvéve megállapíthatjuk, hogy a vizsgált időszakban az átlagos könyvszám fokozatos csökkenése a jellemző).

4.2. A foglalkozás típusának hatása a könyvszámok átlagára

2. ábra: A fizikai és szellemi foglalkozást űzők átlagos könyvszámainak változása intervallumonként

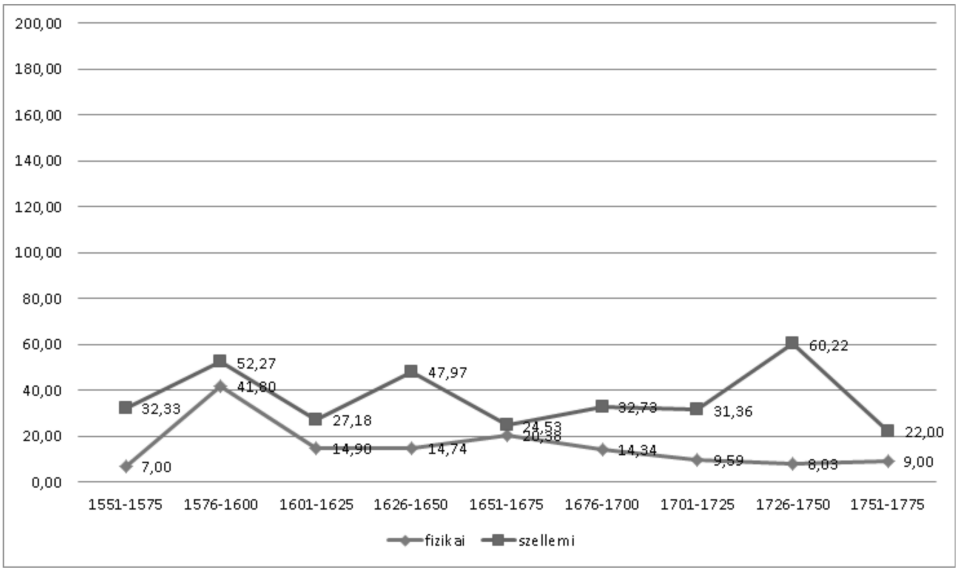

Hipotézis: A szellemi munkakör a teljes mintán nagyobb átlagos könyvszámot eredményez.

Módszer: A kereszttábla-elemzés eredményeképpen azt mondhatjuk, hogy a nullhipotézis, miszerint a foglalkozás típusa és a könyvszám között nincs összefüggés, elvethető (khi-négyzet=227,510; szf=186; $p<0,02$).

Eredmény: A két vizsgált változó között erősen szignifikáns kapcsolat áll fenn. A gyakoriság és a grafikus ábrázolás alapján megállapíthatjuk, hogy a szellemi munkakör nagyobb könyvszámot eredményez a teljes mintát figyelembe véve.

4.3. Foglalkozások és munkakörök

3. ábra: Az egyes munkakörök arányának alakulása Erdélyben, intervallumonként

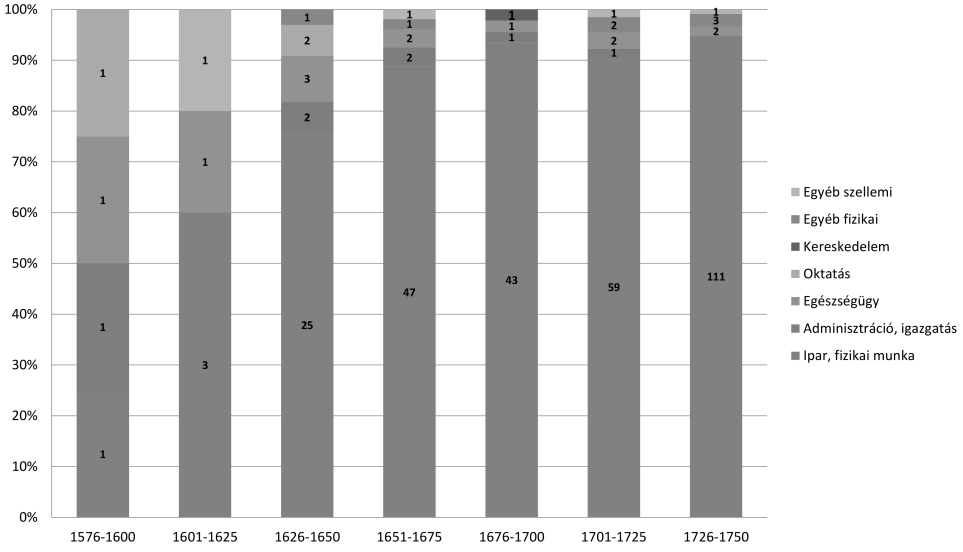

4. ábra: Az egyes munkakörök arányának alakulása Nyugat-Magyarországon, intervallumonként

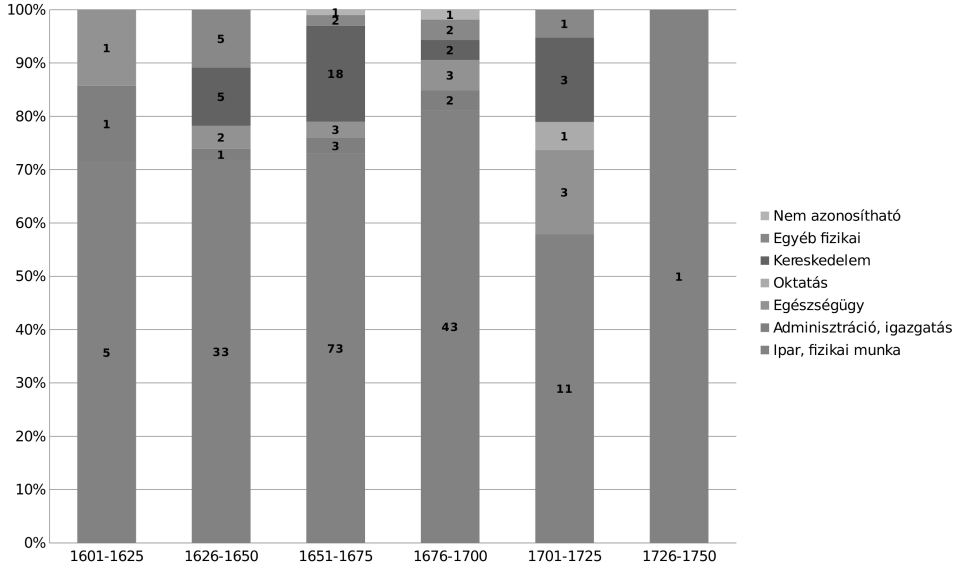

5. ábra: Az egyes munkakörök arányának alakulása Felvidéken, intervallumonként

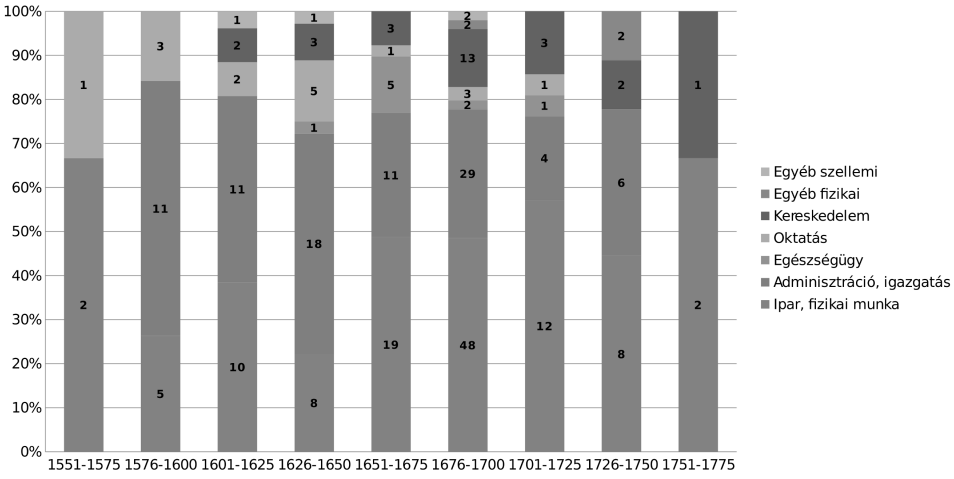

Hipotézis: A teljes mintát figyelembe véve Felvidéken a legmagasabb a szellemi munkakörök aránya.

Módszer: A vizsgálat elvégzéséhez többdimenziós elemzést végeztünk, majd régiónként vizsgáltuk az egyes munkakörök előfordulásának gyakoriságát. Az adatok ábrázolásánál azért döntöttünk a régiónkénti, majd azon belül az időintervallumok szerinti bontás mellett, mert az adatok jelentős szóródása miatt az egy grafikonon történő ábrázolás nem hozott volna transzparens eredményt.

Eredmény: A vizsgálat eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy előfelvetésünk beigazolódott: Felvidéken jelentősen magasabb a szellemi munkakörök aránya a többi régióhoz viszonyítva.

4.4. Az egyes munkakörök átlagos könyvszámai Felvidéken

6. ábra: Az egyes munkakörök átlagos könyvszámainak alakulása a kora újkori Felvidéken, intervallumonként

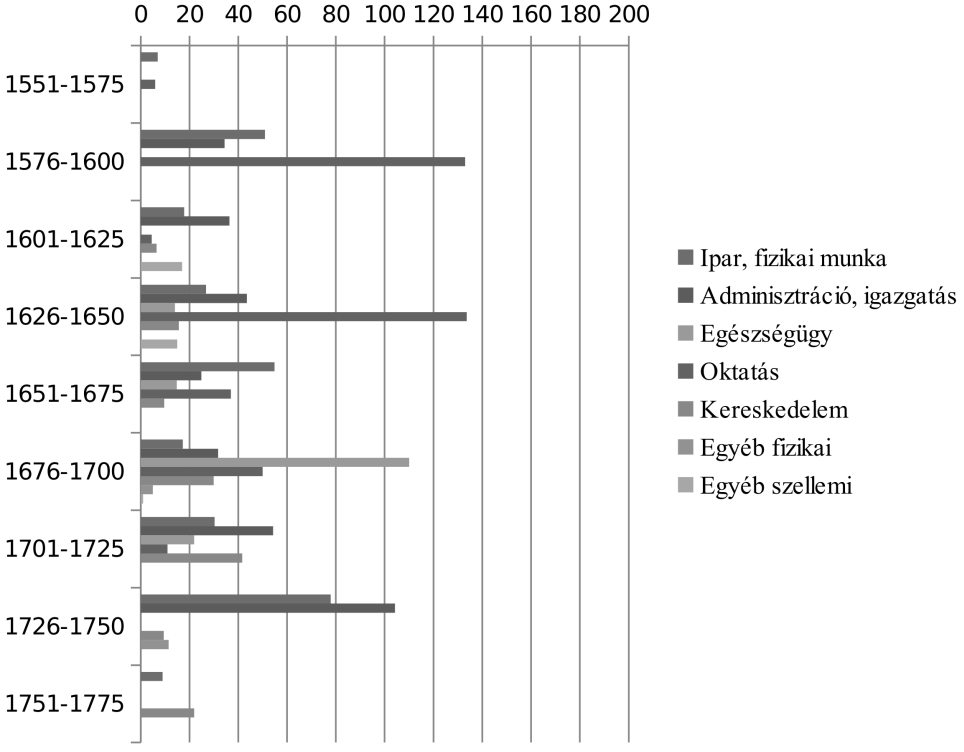

Hipotézis: A felvidéki tanító értelmiség könyvtárai a legmagasabb átlagos könyvszámot produkálják minden vizsgálható intervallumban.

Módszer: A vizsgálat elvégzéséhez többdimenziós elemzést végeztünk, ahol az egyes munkakörökhöz kapcsolódó könyvszámok átlagait hasonlítottuk össze.

Eredmény: A hipotézis minden vizsgált intervallum esetében nem igazolódott be: a tanítói könyvtárak átlagos könyvszáma az 1576-tól 1600-ig, valamint az 1626-tól 1650-ig terjedő időszakban a legmagasabb volt; 1651 és 1675 között, valamint 1676 és 1700 között a második pozíciót foglalta el. Az 1701-től 1725-ig terjedő időszakból egyetlen tanítói könyvtárat ismerünk. Így az állítás minden negyedszázados időszak tekintetében nem igaz, a felvidéki jegyzékek egészére nézve viszont helytálló.

5. Konklúzió

Az eredmények számos tanulsággal szolgáltak a kora újkori polgári könyvtárak nagyságát befolyásoló tényezőket illetően. A földrajzi összefüggéseket vizsgálva felsejlik az európai értelemben vett nyugat-kelet reláció: a nyugati határtól, így a német könyvpiactól való távolság növekedésével az egy főre jutó átlagos könyvszám is csökkent. A polgári könyvtárak nagyságának visszafogott, de folyamatos növekedése azonban Erdélyben nem mutatható ki: a lassú hanyatlást – a történelmi okokon túl – az értelmiségi foglalkozások kritikusan alacsony száma is katalizálta. Ahogyan az értelmiség térvesztése jelentős nyomást gyakorolt az erdélyi magánkönyvtárakra, úgy a másik két régióban a szellemi foglalkozások bővülése a könyvkultúra fellendülését eredményezte. Nyugat-Magyarországon ezen munkakörök aránya akkor volt a legnagyobb, amikor a könyvszámok átlaga is a legjobb eredményt érte el; a felvidéki városok kimagasló eredményeit magyarázva súlyponti szerepet kell tulajdonítanunk annak a ténynek, hogy az értelmiség könyvgyűjteményei folyamatosan és nagy arányban képviseltették magukat a vizsgált források között.

A tanítói magánkönyvtárakat csak a Felvidéken tudtuk elemezni, ugyanis az ismert forrásközlések négyötöde ehhez a régióhoz kötődik. A kapott adatok értelmében a kora újkori tanítói könyvtárak – a számszerűsíthető adatokat tekintve – folyamatosan magas színvonalat képviseltek Felvidéken, stabil értelmiségi pozíciót elfoglalva minden olyan időszakban, amelyben megfelelő számban vizsgálhatók voltak. Ezek alapján a polgári értelmiség kora újkori olvasmányműveltségének pozícióit további elemzés tárgyává kell tenni; illetve az egyes, még kevéssé kutatott tevékenységi körök (adminisztráció, oktatás etc.) vizsgálata kiváló perspektívát és kutatási témát jelent a korszak könyves művelődésének területén. Feladatként aposztrofálható az új források bevonása az alacsony számú tanítói magánkönyvtárak körének bővítésére: ebben a tekintetben pedig a felvidéki levéltárak kínálják a legígéretesebb lehetőséget.

Book and Profession in Early Modern Hungary Tendencies of the Formation of Civic Libraries, with Special Emphasis on the Bookcollections of School Teachers

The Early Modern Age brought the revolution of the European bookprinting. The potential readership of the constantly growing bookstock was the citizenry, interpreted here as the sum of professions. The size of citizens' bookcollections was influenced by historical, social, economical, geographical and intellectual factors. The bookstock of civic libraries can be reconstructed and studied in the 21st century on the basis of legacy recordings. The inventories listing books were

published in the *Documentation of Intellectual Movements History in Hungary from the 16th to the 18th Century* [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez]; the sources can be well analyzed from contentual and from quantitative perspectives as well – the emphasis of this study is on the latter perspective. There are more than 800 cases amongst the recordings from Transylvania, Upper- and Western Hungary where the profession of the departed is known, which provides the opportunity to study the relations amongst the bookstock of private libraries of different professions. With the help of frequency analysis, multidimension and crosstab analysis the changes of civic libraries through time and space can be depicted. The study pays special attention to the bookcollections of the teacher intellectuals.